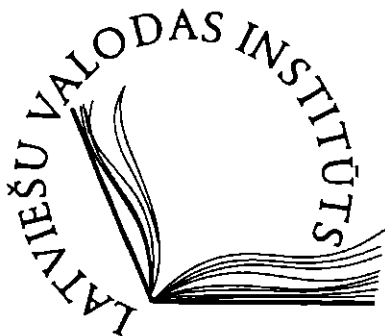

LINGUISTICA

LETTICA

1997

LINGUISTICA
LETTICA

LATVIEŠU VALODAS INSTITŪTA ŽURNĀLS

1997

RĪGA

1

Dibinātājs
LATVIEŠU VALODAS INSTITŪTS
Reģistrācijas apliecība Nr. 000311118

Redakcijas kolēģija
Aina BLINKENA, Ojārs BUŠS, Ina DRUVIETE,
Ilga JANSONE, Jānis VALDMANIS

Redakcijas adrese
Akadēmijas lauk. 1, 902.ist., Rīgā, LV-1050, tālr. 7227696

Mākslinieks J.Riņķis

ISSN 1407 – 1932

© Latviešu valodas institūts, 1997

Latviešu valoda apmēram trīs gadsimtu laikā ir pētīta gan kā "vērtība pati par sevi", gan salīdzināmajā aspektā, kā sinhroniski, tā diahroniski. 19. gadsimta otrajā pusē un mūsu gadsimta pirmajā pusē, izmantojot latviešu valodu salīdzināmi vēsturiskajā pētniecībā, ievērojamākie baltu valodu pētnieki ir pierādījuši tās nozīmīgumu indoeiropēistikā. Gadsimta otrajā pusē, kad mazinājās interese par valodu vēsturisko pētīšanu un valodnieciskajā aprītē ienāca daudzas citas, aizvien eksotiskākas valodas, baltu valodas lielākā vai mazākā mērā zaudēja savu atraktivitāti, vairāk paliekot pašmāju valodnieku uzmanības lokā.

80.-90. gadu mijas notikumi Baltijas politiskajā dzīvē -- ATMODA lielā mērā bija saistīta ar t.s. valodas jautājumu, Latvijā ar latviešu valodas kā nacionālās identitātes simbola atdzimšanu. Atmosdas notikumi ir devuši jaunu impulsu valodas un valodas situācijas pētniekiem ne tikai pašu mājās, bet arī pasaules valodniecības centros. Apliecinājums tam bija arī starptautiskais baltistu kongress BALTISTICA VII 1995. gada 13.-15. jūnijā Jūrmalā, kas pulcēja kopā 110 zinātniekus no 13 valstīm, kā arī 1. Baltijas izpētes konference Eiropā, kas notika Rīgā no 15. līdz 19. jūnijam un kurā valodniecības problēmas apsprieda 45 pētnieki no 12 valstīm. Zinātnieku prātus aizvien vairāk saista valodas sociālais aspekts, unikālā latviešu valodas situācija, datortehnikas izmantošanas iespējas valodas pētījumos. Un tas ir likumsakarīgi. Tāpat kā meklēt vēl pilnīgākus leksikogrāfiskos principus un paņēmienus un censties tos īstenot praksē, lai ceļā uz multilingvālu Eiropu

apmierinātu strauji pieaugošās vajadzības pēc mūsdienīgām vārdnīcām. Likumsakarīgi ir arī centieni atrast iespējami precīzākus un adekvātākus valodas struktūras pētišanas un apraktīšanas paņēmienus. Valodu hierarhijas maiņa sabiedrībā ir aktualizējusi arī latviešu valodas kultūras un stilistikas jautājumus.

Taču līdz pat šim laikam latviešu valodniekiem nav bijis sava žurnāla, tāpēc tiek veidots žurnāls LINGUISTICA LETTICA. Tas iecerēts ar visplašāko tematiku (ja vien pētījumam izmantots latviešu valodas faktu materiāls), taču īpaši gaidīti būs aktuālo problēmu risinājumi, materiāli diskusijām un polemiski raksti.

Esam iepriecināti un gandarīti, ka žurnāla pirmajā numurā esam varējuši iekļaut daļu no kongresā BALTISTICA VII nolasītajiem referātiem.

Turpmāk esam paredzējuši publicēt arī iepriekšējā gada latviešu valodniecības bibliogrāfiju. Ļoti labprāt tajā iekļautu arī ārzemju valodnieku darbus, ja to autori atsūtītu savu publikāciju kopijas žurnāla redkolēģijai.

Lai paātrinātu un atvieglotu žurnāla ceļu pie lasītājiem, autori tiek laipni lūgti rūpīgi sagatavotos manuskriptus iesniegt kopā ar disketi (IBM, Microsoft Word, Times New Roman Baltic/Times New Roman/Times New Roman Cyr, burtu lielums --12) Latviešu valodas institūtā (Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050, Latvija).

Jānis Valdmanis

Žurnāla "LINGUISTICA LETTICA" pirmajā numurā, kas veltīts Septītā starptautiskā baltistu kongresa (13.-15.06.1995) zinātniskā devuma apkopojumam, ir iekļauti pētījumi, kuros pārsvarā analizēti mūsdienu procesi un to izpausmes baltu valodās. 1995.gadā pirmoreiz baltistu kongresu vēsturē darbs norisinājās arī speciāli mūsdienu lingvistiskās situācijas izpētes rezultātu apzināšanai veltītajās sekcijās "Sociolingvistika, psiholingvistika, valodas kultūra" un "Datorlingvistika un matemātiskā lingvistika"; no šajās sekcijās nolasītajiem referātiem turpmākajās lappusēs atrodami V.Ernstsones, R.Makares, I.Zaubergas, I.Zuicenas, A.Ozoliņas un V.Kuzinas pētījumi. Arī sintakses, leksikas un leksikogrāfijas, morfoloģijas un vārddarināšanas, fonētikas un akcentoloģijas sekciju pārstāvji ir iesūtījuši rakstus mūsu žurnālam. Leksikologi un leksikogrāfi aplūko gan aktuālas mūsdienu literārās valodas funkcionēšanai nozīmīgas problēmas (V.Skujņa, M.Brēde), gan norises izlokšņu leksikā (I.Ēdelmane, A.Timuška), gan atsevišķus leksikas attīstības vēstures momentus (I.Rūmniece) un leksikogrāfiskas analīzes iespējas baltu valodu vēstures pamatjautājumu precizēšanā (V.Mančaks), gan līdzekļus un veidus, kā formulēt leksikas un tās elementu maksimāli precīzu leksikogrāfisku aprakstu (I.Šmidebergs). Tikpat plaši mūsu žurnāla pirmajā numurā pārstāvēti arī morfoloģijas (M.Krencle, A.Vulāne, A.Kalnača, I.Kristovska) un vārddarināšanas (B.Bušmane, A.Veisbergs, A.Bankavs) pētījumi. Sintakses tematiku Baltistu kongresā atspoguļo A.Holvuta, J.Valdmaņa,

J.Rozenberga, S.Lagzdiņas un R.Kvašītes raksti. No valodniekiem, kas specializējas fonētikā un akcentoloģijā, sadarboties ar žurnālu "Linguistica Lettica", sākot jau ar tā pirmo numuru, nolēmušas Dz.Bonda un L.Grumadiene. Savukārt plašākiem vispārīgajiem indoeiropiešu valodu kontekstā veltīts E.Hempa pētījums.

Žurnāla pirmā numura rakstiem, kā jau minēts, neatkarīgi no apakšnozares, kurā katrs no tiem iekļaujas, ir vismaz viens kopsaucējs, proti, izpētes objekts baltu valodas un, protams, saistība ar VII Starptautisko baltistu kongresu. Tāpēc uzskatījām par iespējamu to izkārtojumu vienotā alfabētiskā secībā (pēc autoru uzvārdiem), paredzot iespēju turpmākajos žurnāla numuros izmantot arī citus kārtojuma principus.

Ojārs Bušs

Andrejs BANKAVS (Rīga)

ABREVIATŪRAS 90. GADU LEKSIKĀ

Mūsu gadsimta raksturīga iezīme ir vārdu saīsinājumu (abreviatūru) skaita krass pieaugums visās Eiropas tautu valodās. Abreviatūras kļuvušas par sava veida XX gadsimta lingvistisku universāliju. Tās plaši tiek lietotas tehnikā, reklāmtēstos, publicistikā. Ar laiku no šauri profesionāla lietojuma saīsinājumi ieplūst vispārlietojamā rakstu valodā un vēlāk, kaut mazākā skaitā, arī runas valodā. Kā valodas fakti, abreviatūras tiek fiksētas gan speciālajās, gan divvalodu vārdnīcās. Reizē saīsinājumi ir leksikas visnepastāvīgākā daļa, kas mainās, mainoties politiskajiem, sociālekonomiskajiem un citiem apstākļiem. Nemainīga paliek šo vienību pieauguma tendence.

Tas uzskatāmi redzams, salīdzinot speciālās saīsinājumu vārdnīcas. Ja, piemēram, 1963. gadā Maskavā izdotajā vārdnīcā, kura tika uzskatīta par tā laika pilnīgāko franču saīsinājumu vārdnīcu, bija iekļauts apmēram 30 000 abreviatūru (1), tad 1992. gadā Parīzē izdotajā vārdnīcā fiksēts vairāk nekā 20000 iniciālabreviatūru, kas attiecas tikai uz ekonomiku un sociālo dzīvi (2). Latviešu leksikogrāfijā šādus salīdzinājumus izdarīt ir grūti, jo abreviatūras nav pētītas vēsturiskā aspektā un nav arī vairāku saīsinājumu vārdnīcu, lai varētu tās salīdzināt. Pirmā neliela "Latviešu - krievu" saīsinājumu vārdnīca tika izdota tikai 1981. gadā, kā pielikums "Latviešu krievu" divsējumu vārdnīcai. Šajā pielikumā tika dots ap 400 abreviatūru (3). 80.gados darbs pie pirmās latviešu saīsinājumu vārdnīcas turpinājās; tā rezultātā desmitgades beigās jau bija sagatavots manuskripts vienvalodas saīsinājumu vārdnīcai, kas sastāvēja no divām daļām:

a) alfabētiskā un

b) tematiskā secībā sakārtotām abreviatūrām.

Vārdnīcā tika iekļauts apmēram 2 100 abreviatūru no dažādām dzīves jomām. Tās bija gan nacionālās abreviatūras (*GNP* "Gaujas Nacionālais parks", *LLVV* "Latviešu literārās valodas vārdnīca", *LVKJ* "Latviešu valodas kultūras jautājumi" u.c.), gan aizgūtās abreviatūras:

no angļu valodas (*BBC* "British Broadcasting Corporation", *FAO* "Food and Agriculture Organization", *NATO* "North Atlantic Treaty Organization" u.c.),

no franču valodas (*FIBA* "Fédération internationale de basket-ball amateur", *FIDE* "Fédération Internationale des Echecs" u.c.),

- no latīņu valodas (*P.S.* "post scriptum"), kā arī atsevišķi saīsinājumi no vācu, itāliešu, krievu, poļu, zviedru un citām valodām.

Teorētiskā aspektā latviešu valodas abreviatūras pētītas "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā" (4, 221.- 223.) piecdesmito gadu beigās, kad arī tiek ieskicēta abreviatūru klasifikācija un to tipi:

zīlbu salikteņi (*proforgs*) un

iniciāļu salikteņi. Iniciāļu salikteņi savukārt iedalīti:

burtu (*ASV*) un

skaņu (*ANO, HES, VEF*) salikteņos.

Vēlāk, jau septiņdesmito gadu otrajā pusē, abreviatūras no vārddarināšanas viedokļa aprakstījusi R.Kalnberziņa (5). Deviņdesmito gadu sākumā I.Freimane, pētot latviešu valodas kultūru teorētiskā skatījumā, atzinusi (6,164-168), ka abreviatūras

ienākušas latviešu valodā galvenokārt pēc 2. pasaules kara;

- aizgūtas no krievu valodas vai arī ar krievu valodas starpniecību ienākušas no citām starptautiski

nozīmīgām valodām;

- ir produktīvs modelis salikteņu darināšanā;

- pēc sava lietojuma iedalāmas:
 - a) vispārzināmās (*NATO, LLA*) un
 - b) speciālās, kurām nepieciešams papildus skaidrojums.

Deviņdesmito gadu vidū A.Veisbergs precizēja abreviatūru tipus, atsevišķā grupā izdalot ortogrāfiskās abreviatūras (*u.t.j.pr. "un tā joprojām", u.c. "un citi"*), grafiskās abreviatūras (*k-gs, Ls*) un akronīmus (*radars, lāzers*) (7,124-125).

Teorētisko pētījumu rezultātā četrdesmit gadu laikā noteikti:

- galvenie saīsinājumu tipi,
- abreviatūru klasifikācijas principi,
- abreviatūru galvenie izcelsmes avoti.

Tomēr līdzšinējie rezultāti liecina, ka pētījumi veikti neregulāri, tāpēc jaušamas atsevišķas neprecizitātes un pat nekonsekvences. Trūkst visaptverošu, apkopojošu pētījumu par saīsinājumu lomu un vietu latviešu valodas leksiskajā sistēmā. Būtu ļoti vēlama pētījumi vēsturiskā aspektā. Kaut gan tiek uzskatīts, ka abreviatūras latviešu valodā ir jauna parādība un ka tās ienākušas leksikā galvenokārt pēc otrā pasaules kara no krievu valodas, būtu vērtīgi pētīt latviešu valodas abreviatūras to dinamikā. Iepazīstoties tikai ar pirmskara leksikogrāfiskajiem avotiem, jau var secināt, ka latviešu valodā saīsinājumi bijuši sastopami arī agrāk. Tā, 1934.gadā, pēdējā pirms kara izdotajā Svešvārdu vārdnīcas pielikumā (8, 345-351), jau fiksēts 268 svešvārdu saīsinājumu ar piebildi, ka tie ir tikai daži. Galvenokārt šeit iekļauti saīsinājumi un simboli, kuri apzīmē ķīmiskos elementus (*Al, Ar, As, Au, B, Ba, Be, Bi* u.c.), receptūrā pieņemtos apzīmējumus (*d.s 'dā signā'* (dod [un apzīmē uz receptēm]); *Extr.* 'extractum' (sajaukums, maisījums [medicīnā]); *gtt.* 'guttae' (pilieni); *m.* 'miscē' (sajauc [uz receptēm]); *mixt.* 'mixtura' (mikstūra); *Rp.* 'recipe' (jemt

[uz receptēm]) u.c.), atsevišķus matemātikas apzīmējumus (*cos*, *log.*, *tg.*), pieņemtus apzīmējumus studentijā (*stud. jur.*; *stud. paed.* *stud. phil.*; *stud. philos.* *stud. pharm.* utt.), apzīmējumus mūzikā (*f.* 'forte', *mf.* 'mezzo forte'; *mp.* 'mezzo piano'). Līdzīga aina ir arī J.Vidiņa "Svešvārdu grāmatā", kas izdota 1933. gadā un kurā doti 272 svešvārdu saīsinājumi (9, 467-475). Arī 1921. gadā izdotajā "Politiskā un vispārējā svešvārdu grāmatā" doti 265 visbiežāk lietotie saīsinājumi un 66 ķīmisko elementu nosaukumu saīsinājumi (10, 447- 54).

Atsevišķos gadījumos vērojamas atšķirības abreviatūru cilmes noteikšanā. Tā, piemēram, Starptautiskās amatieru basketbola federācijas abreviatūra ir *FIBA* un, kā liecina visas mūsdienu Svešvārdu vārdnīcas, saīsinājums nāk no franču valodas (*Fédération internationale de baskett-ball amateur*), bet ne no angļu valodas, kā tas atzīmēts I.Freimanes monogrāfijā (6, 166). (Angļu valodas saīsinājuma analogs ir *International Basketball Federation*, bet nevis *Federation of International Basketball Associations*.)

Vēl nav pētījumu par latviešu valodā vispārzināmām abreviatūrām no runas viedokļa. Lasītājam un runātājam ir izveidojies savs priekšstats par to, kas ir *NATO*, bet, lai precīzi atšifrētu šo leksikalizēto abreviatūru, kura nāk no angļu valodas (*North Atlantic Treaty Organization*), nepieciešama papildus informācija un zināšanas (*Ziemeļatlantijas līguma organizācija*). Kā liecina franču valodnieku aptaujas un pētījumi (piem., 2), skolēnu atbildes par abreviatūru pilnajiem nosaukumiem ir visai nenoteiktas.

Arī terminoloģijā vērojamas atsevišķas nepilnības. No vispārīgās valodniecības viedokļa vēl nav izdalītas **apokopas** (*metropolitēns* - *metro*; *automobilis* - *auto*) un **aferēzes** (*autobuss* *buss*). Varētu arī precizēt terminu **akronīms**.

Nepieciešams turpināt arī pētījumus par abreviatūru struktūru, semantiku, lietojumu. Kā liecina līdzšinējie pētījumi, latviešu valodas saīsinājumi sastāv no viena līdz septiņiem burtiem. Viena burta saīsinājumi aptver gandrīz visu alfabētu (izņemot burtus ar diakritiskām zīmēm Č, Š, Ž, Ķ, Ļ), bet no kopējā abreviatūru skaita tie neaizņem vairāk par 10%. Vairāk sastopamas abreviatūras, kas sastāv no diviem (27%), trim (40%), četriem (17%) burtiem. Garāku abreviatūru latviešu valodā nav daudz, jo tās ir grūti iegaumējamas. Līdzīga aina ir arī franču valodā, kur abreviatūras, kuras sastāv no viena burta, ir 0,9%, no diviem burtiem - 7%, no 3 burtiem - 46%; no 4 burtiem 32%, no 5 burtiem - 10%, no sešiem burtiem 2,3%, no septiņiem burtiem - 1,3% un no astoņiem burtiem - 0,3%. (2, 21).

Lai saīsinātu vārdu, izmanto gan pirmo burta (*b. biedrs*), gan pirmo zilbi, pievienojot tai līdzskani no otrās zilbes (*cien. - cienītā; doc. - docents, god. - godātais; piem. piemēram; sēj. sējums* utt.), gan izlaiž mazāk informatīvos patskaņus (*lpp. lappuse; plkst. pulksten*). Mazāk produktīvs modelis ir saīsinājumu veidošana, izmantojot vārda sākuma un beigu burtus, tos savienojot ar defisi (*b-ba - biedrība*), vai arī bez defises (*Ls - lats, nr. numurs*). Savukārt veidojot saīsinājumus no salikteņiem, tiek ņemti vērā sakņu sākumburti (*AK - autokolonna; TEC - termoelektrocentrāle*).

Jo īsāki saīsinājumi, jo lielāka varbūtība plašakai homonīmijai. Vislielākais homonīmu skaits ir tiem saīsinājumiem, kuri sastāv no viena burta. Tā ar burtu **D** apzīmē šādus jēdzienus:

- D** - dāma (šaha figūras apzīmējums):
- D** - deiterijs (smagais ūdeņradis ķīmijā):
- D** - deitons (atoma neelementārdaļiņa fizikā);

D - dioptrija (optikā);

D - preču indekss

D - 500 (romiešu cipars) utt.

Lai daļēji izvairītos no homonīmijas, pie dažām abreviatūrām tiek pievienotas speciālas zīmes ($^{\circ}C$, $^{\circ}F$, $^{\circ}K$ *temperatūras apzīmēšanai*), lietoti tikai lielie vai mazie burti.

Situācija, kura pastāvēja Latvijā 80. gadu beigās, kad tika pabeigta latviešu valodas pirmā saīsinājumu vārdnīca (11), ir kardināli mainījies. Pēdējo piecu sešu gadu laikā daļa saīsinājumu kļuvusi par historismiem un jau pieskaitāmi pie pasīvās leksikas. Īpaši tas attiecas uz sabiedriski politisko leksiku, kur, mainoties politiskajai situācijai, veidojoties jaunām organizācijām, biedrībām, struktūrām, daļa iepriekšējo abreviatūru zaudēja aktualitāti un strauji nokļuva pasīvā leksikā, it īpaši ja tās apzīmēja jēdzienus, kuri bija raksturīgi padomju iekārtai. Daļa abreviatūru tika modificētas (piem., *DCP* → *DP* → *DPS*; *DPI* → *DPU*; *LRAP* → *LBAP*; *TIM* → *IKZM* → *IZM*).

Vienlaicīgi ar vienas abreviatūru daļas atmiršanu un nomaiņu, rodas jauni saīsinājumi. Tie saistīti ar sabiedriski politisko un ekonomisko leksiku, ar jaunu institūciju izveidi un funkcionēšanu. Sākot ar 90. gadiem, latviešu valodā aizvien lielāku vietu ieņem nacionālās abreviatūras un krasi samazinās to saīsinājumu skaits, kas varētu būt ienākuši ar krievu valodas starpniecību. Ja agrāk nacionālās abreviatūras veidojās galvenokārt citu valodu ietekmē, tad tagad šī ietekme nav vairs tik manāma un priekšroka tiek dota saīsinājumiem, kuri raksturīgi visupirms Latvijas realitātēm, piem., *BKV* "brīvi konvertējama valūta", *BVN* "Baltijas vērtspapīru nams"; *FRALAMEDA* "Frankofono valstu un Latvijas medicīnas un ar to saistīto nozaru speciālistu asociācija"; *HZB* "Hipotēku un zemes banka";

LG "Latvijas gāze"; **LPA** "Latvijas privatizācijas aģentūra"; **LPA** "Latvijas Policijas akadēmija"; **NBS** "Nacionālie bruņotie spēki"; **TSDC** "Totalitārisma seku dokumentēšanas centrs"; **VC** "Valodu Centrs" **VD** "Valsts dome"

Pēdējo piecu gadu laikā nedaudz pieaudzis arī internacionālo abreviatūru īpatsvars, palielinājies homonīmisko saīsinājumu skaits. Abreviatūru skaita pieaugums latviešu valodā atbilst vispārējām Eiropas valstu attīstības tendencēm, bet abreviatūru lietošanā nepieciešama vienību atlase, sistematizācija un analīze.

ATSAUCES

1. Francuzsko-ruskij slovar' sokraščeniĭ. - M., 1963.
2. Calvet L.J., Les sigles. - Paris, PUF, 1980. 123 p.
3. Latviešu - krievu vārdnīca. II, N- Ž - R., 1981.
4. Latviešu literārās valodas gramatika, I, - R., 1959.
5. Kalnbērziņa R. Abreviatūru struktūra un to lietošana latviešu valodā // LVKJ, 11.laid., R.- 1975. - 74.-88.lpp.
6. Freimane I. Valodas kultūra teorētiskā skatījumā. R., 1993.
7. Veisbergs A. Latvian Word-formation Types Based on Shortening // Starpt. baltistu kongress "BALTISTICA VII" Ref. tēzes. - R., 1995. - 124.-125.lpp.
8. Svešvārdu vārdnīca. Sak. Ed. Ozoliņš. - R., 1934.
9. Vidiņš J. Svešvārdu grāmata. - R., 1933.
10. Politiska un vispāreja Svešvārdu grāmata. - R., 1921.
11. Saīsinājumi. - R., 1994. - 126 lpp.

Dzintra BOND (Ohio University, Athens OH USA)
SOME FUNDAMENTAL FREQUENCY
PATTERNS OF LATVIAN SENTENCES

This purpose of this report is to provide some preliminary data describing the melodies of Latvian sentences, or sentence intonation, as shown by the patterns in which fundamental frequency is distributed over words. Intonation, in the sense of fundamental frequency patterns distributed over syllables, does not form a part of the investigation.

METHOD

Speaker. The data set for the investigation was provided by one speaker, RS, a male native speaker of Latvian originally from northern Latvian near the Estonian border. He was recorded while recounting a narrative about a childhood experience. The narrative was spontaneous, using casual everyday pronunciation.

Materials. The recorded narrative was transcribed and, for ease of reference, each sentence was assigned an identification number. Because the relationship between syntactic and narrative structure is undoubtedly complex, this preliminary investigation was limited to sentences ranging in length from two to six words. All but three of these sentences were declarative. Many of the sentences were produced with a narrative 'prefix', a word such as *un*, *nu* or *bet*, which connected the sentence to the previous narrative. The sentences which provided data for the study, classified according to length, are given in Table 1.

Because of the casual speech style, unstressed syllables and words were sometimes produced with very short, devoiced or even absent vowels. These characteristics of casual Latvian pronunciation have also been documented

by Karins (1995). Bond (1988) describes some of the discourse properties of this narrative.

Measurements. Peak fundamental frequency was calculated, or measured from narrow-band spectrograms, for all stressed vowels in each sentence. Fundamental frequency of unstressed vowels was not measured. Since the recording was made in the speaker's home, it was not of studio quality. Unfortunately, fundamental frequency values for a few stressed vowels could not be obtained.

RESULTS

The sentence melody patterns are presented in a series of figures which display peak fundamental frequency values measured for each stressed vowel of each word in the sentences. The patterns are classified according to the number of words in each sentence as well as other syntactic and narrative properties.

The two panels in the first figure (Fig. 1) show fundamental frequency patterns distributed over six-word sentences. The left panel shows sentences with a narrative 'prefix'; the right panel shows 'prefixed' sentences with emphasis on the final word. In the left panel, S 4 *Bet mums nebij vėl vālodzes ola* showed a marked rise in fundamental frequency over the last three words of the sentence. This pattern probably resulted from requirements of the narrative. At this point in the story, the speaker introduced the topic of the whole narrative, the search for the egg of the golden oriole. He used not only by a rise in fundamental frequency but a pause and a deceleration in the rate of speech to indicate special emphasis on this phrase. The other six-word sentence S 57 *Un tā vėl līdz šim laikam* showed a mid-level fundamental frequency value on the 'prefix' *un*, a rise to the second word, and then a very gradual declination over the remainder of the sentence.

The six-word sentences which the speaker produced with final emphasis (right panel) showed a very similar pattern for the first five words. That is, the speaker used a mid-level fundamental frequency value on the narrative prefix, a fundamental frequency rise on the second word, followed by a gradual decline. He emphasized the final word by a substantial fundamental frequency increase, approximately 150 Hz.

Fig. 2 shows the fundamental frequency patterns for two five-word sentences. (The fundamental frequency for the final vowel of S 28 could not be measured). Both sentences exhibited a pattern of gradual declination with the greatest fundamental frequency fall to the final word of each sentence.

Fig. 3 gives data for four-word sentences. The sentences in the left panel began with a narrative 'prefix.' They exhibited a pattern very similar of that found for the five-word sentences; that is, the speaker produced the 'prefix' with mid-level fundamental frequency values, fundamental frequency rose on the second word, and declined over the remainder of the sentence. There was a tendency to associate the greatest fundamental frequency fall with the final word. The only exception to this pattern was S 14 *Jā, tiešām tur (ir) ligzda*, which exhibited a fundamental frequency fall to the second word *tiešām* followed by a gradual rise. The speaker probably used this sentence melody to indicate surprise, amazement and delight, because at this point in the narrative he was reporting that the elusive target, the nest of the golden oriole, was finally found.

The right-hand panel shows four-word sentences without narrative 'prefixes'. S 45 *Es velku šurp lēnām* began with a pronoun, which the speaker produced at a mid-level fundamental frequency value very similar to that which he

used for narrative prefixes. (Fundamental frequency of the final word in S 20 could not be measured.) In general, these sentences also showed a gradual fundamental frequency declination with the most pronounced fall associated with the final word.

Fig. 4 gives data for three-word sentences. Sentences with a narrative 'prefix' are in the left panel; sentences without a 'prefix' are in the right panel. (Fundamental frequency could not be obtained for one vowel in S 13 and S 24.) With the exception of S 25, all the sentences exhibited fundamental frequency declination with the last word being marked by the most prominent fall. The beginning fundamental frequency level of each sentence was probably influenced by its location within the narrative structure. The exceptional melody of S 25 *Un nonāca lejā* may be related to its narrative function, to conclude one of the major sections of the story.

Fig. 5 shows fundamental frequency patterns for two-word sentences. Since these are rather minimal structures, they can do little more than show a fundamental frequency fall from the first to the second word.

Finally, Fig. 6 shows the fundamental frequency patterns for three interrogative sentences. Within the narrative, these sentences functioned as rhetorical questions, to introduce a problem which the children had to solve. All three ended at a higher fundamental frequency value than declarative sentences produced without emphasis. The interrogative sentences were produced with an average 175 Hz on the final word. The declarative sentences were produced with approximately 113 Hz on the final word. Whether questions asked for information would have similar melody patterns is an open question.

SUMMARY AND CONCLUSIONS

The sentence melody patterns can be summarized as follows:

1) Declarative sentences had a unified fundamental frequency contour which started at a relatively high value and dropped from 50 Hz to 100 Hz from the initial stressed vowel to the final stressed vowel.

2) 'Prefixed' sentences began at a mid-level fundamental frequency value on the first word; the second word had a higher fundamental frequency and served as the beginning of the gradual decline which spanned the remainder of the sentence.

3) Emphasis raised fundamental frequency markedly, whether in the middle or at the end of sentences.

4) Interrogative sentences ended at higher fundamental frequency values than declarative sentences.

There are two limitations to this study which should be mentioned. The most serious is that the language sample represents the speech of only one speaker. Thus, it is impossible to separate linguistic from speaker-specific characteristics. It is not possible to determine what other fundamental frequency patterns might be equally acceptable for comparable narrative structures.

Secondly, the sentences selected for investigation represent a small subset of the total. In particular, because the sentences were short, the ways in which sentence melody is used in various types of complex structures are not addressed. Finally, the interaction between sentence melody and narrative paragraph structure is also not addressed.

The variety of sentence melodies possible for different speakers as well as the way melodies are associated with complex grammatical structures deserve further investigation.

REFERENCES

Bond, D. A spoken and a written tale, *Journal of Baltic Studies*, 19 (1988) 315-322.

Kariņš, K., Vowel deletion in Latvian, Paper presented at

Baltistica VII, Riga, Latvia, June, 1995.

Laua, A. *Latviešu literārās valodas fonētika* [The Phonetics of Literary Latvian]. Rīga: Zvaigzne, 1969.

Table 1. Sentences used for fundamental frequency measurements, classified according to length.

TWO WORDS: S 8 Iesim apskatīt

S 23 Viņš nevar

S 42 Nav nekas

THREE WORD: S 6 Cītiņi skatījām (un) meklējām

S 9 Ejām apskatīt--nekā

S 11 Nu jaturpina meklēt

S 13 Nu ejām apskatīt

S 24 Viņš nāk lejā

S 25 Un nonāca lejā

S 46 Tiešām oliņa ir

FOUR WORD: S 14 Jā, tiešām tur ir ligzda

S 16 Un tā arī darījām

S 30 Bet vēl nebij' drošs

S 20 Nu pierunā--Jānis kāps

S 34 Nekā, uzspiež atkal man

S 44 Nu es esmu priecīgs

S 45 Es velku šurp lēnām

FIVE WORD: S 7 Nu gani ziņo viņi atraduši
S 28 Jā, tiešām tur (ir) ligzda

SIX WORD: S 4 Bet mums nebija vēl vālodzes ola
S 49 Tā kā nu vālodzes oliņa bija rokā
S 50 Bet nu man vēl jātiiek zemē
S 51 Un tā lieta nebij' tik vienkārša
S 57 Un tā vēl līdz šim laikam

QUESTIONS: S 32 Nu kurš nu kāps?
S 37 Ko nu darīt?
S 47 Nu kā dabūt viņu zemē?

Figure captions

Fig. 1. Fundamental frequency patterns of six-word sentences. The right panel shows sentences produced with emphasis on the final word marked by a sharp rise in fundamental frequency.

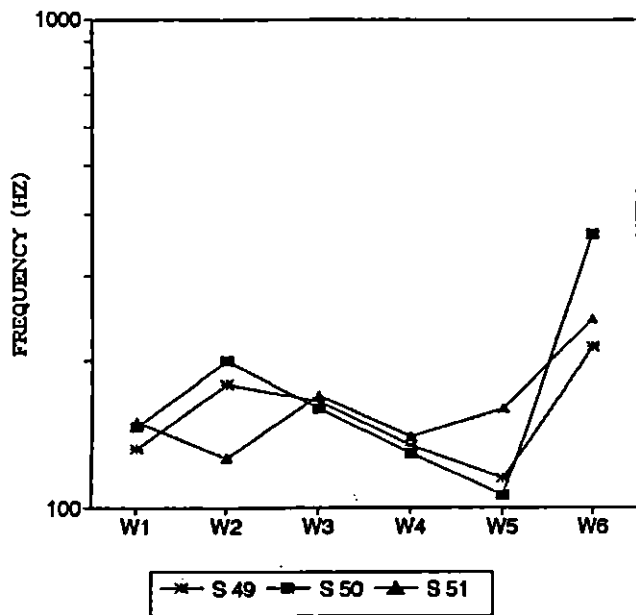
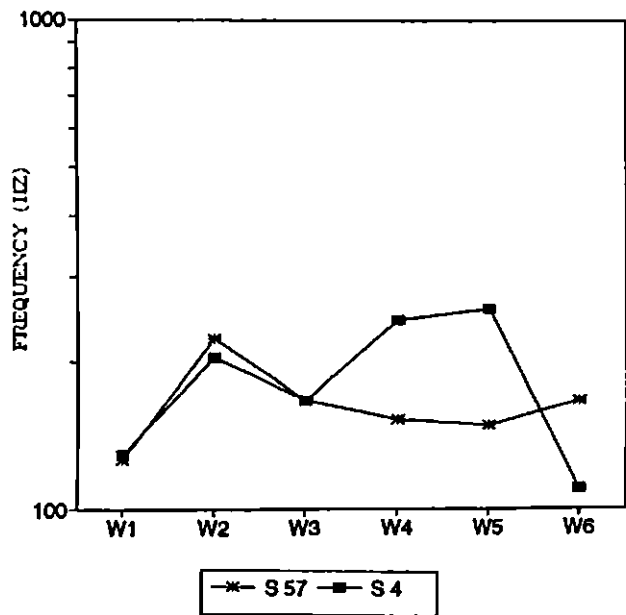
Fig. 2. Fundamental frequency patterns of two five-word sentences.

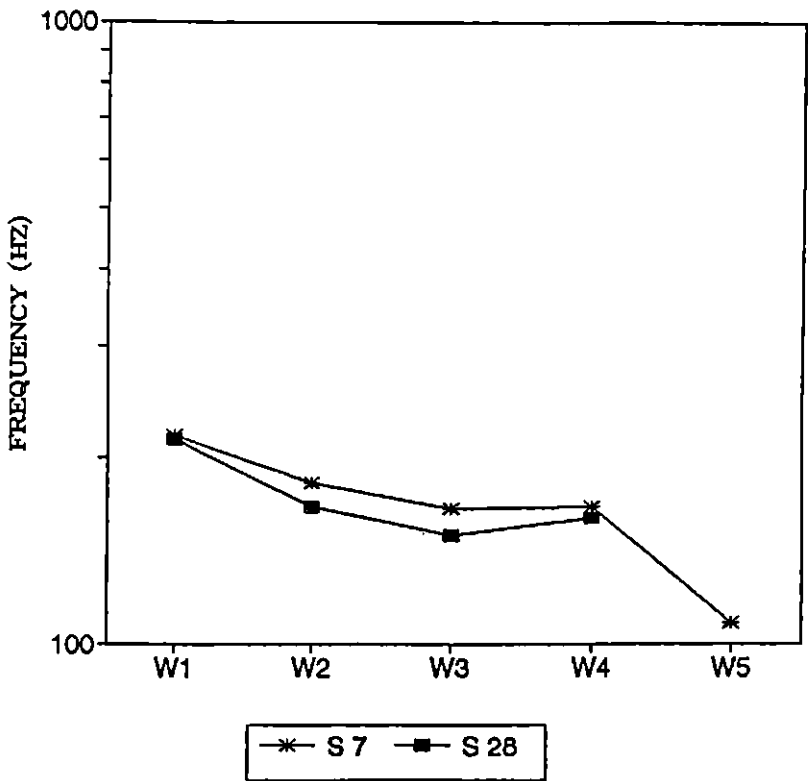
Fig. 3. Fundamental frequency patterns of four-word sentences. The left panel shows sentences beginning with a narrative 'prefix.'

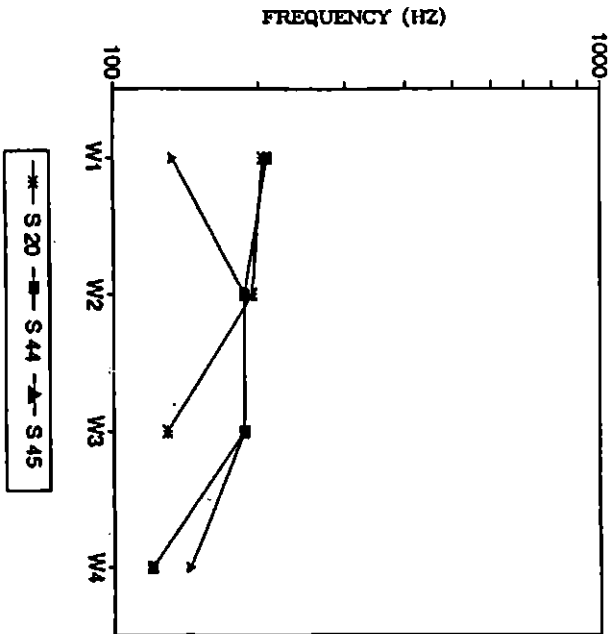
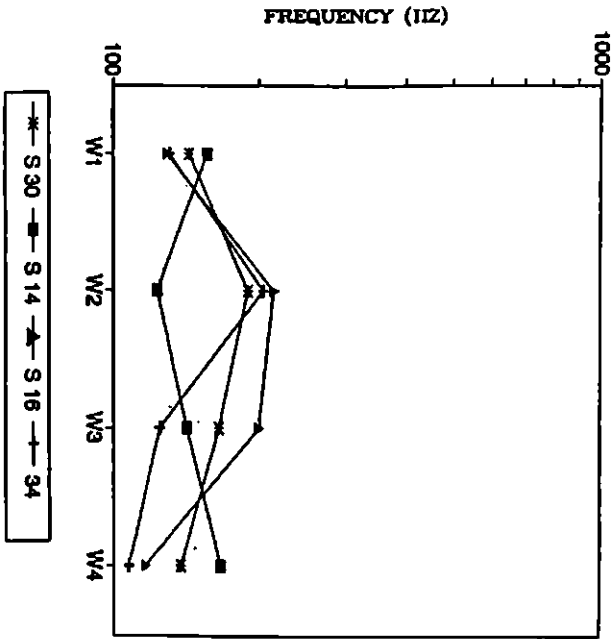
Fig. 4. Fundamental frequency patterns of three-word sentences. The left panel shows sentences beginning with a narrative 'prefix.'

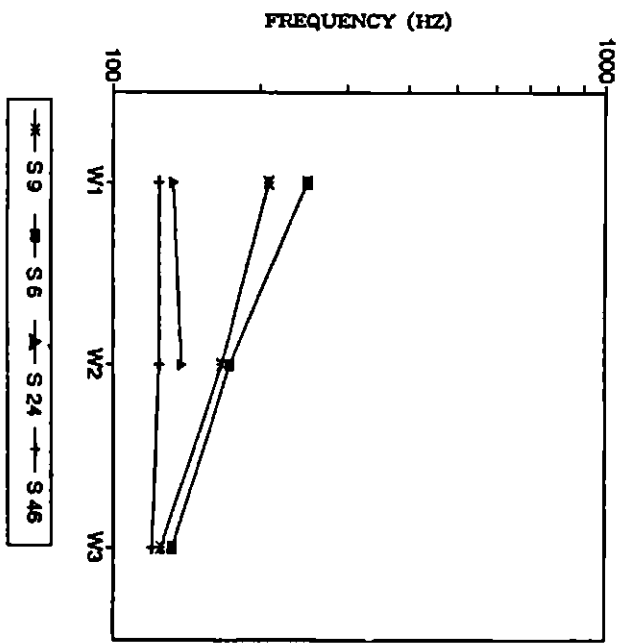
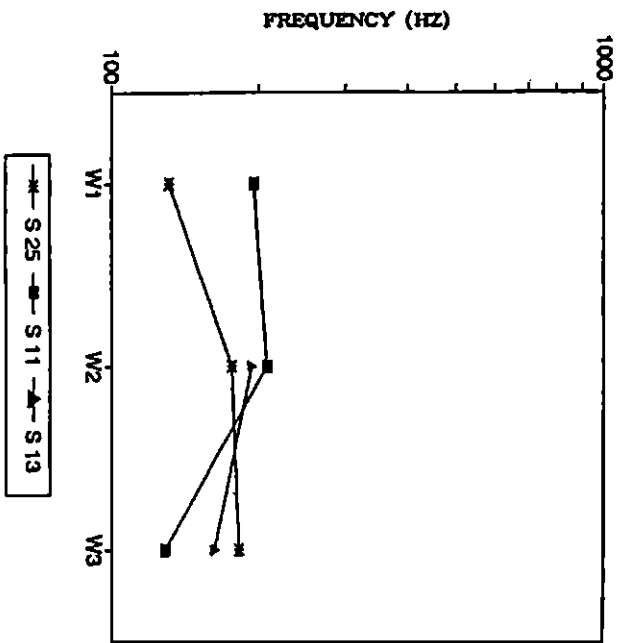
Fig. 5. Fundamental frequency patterns of simple two-word sentences.

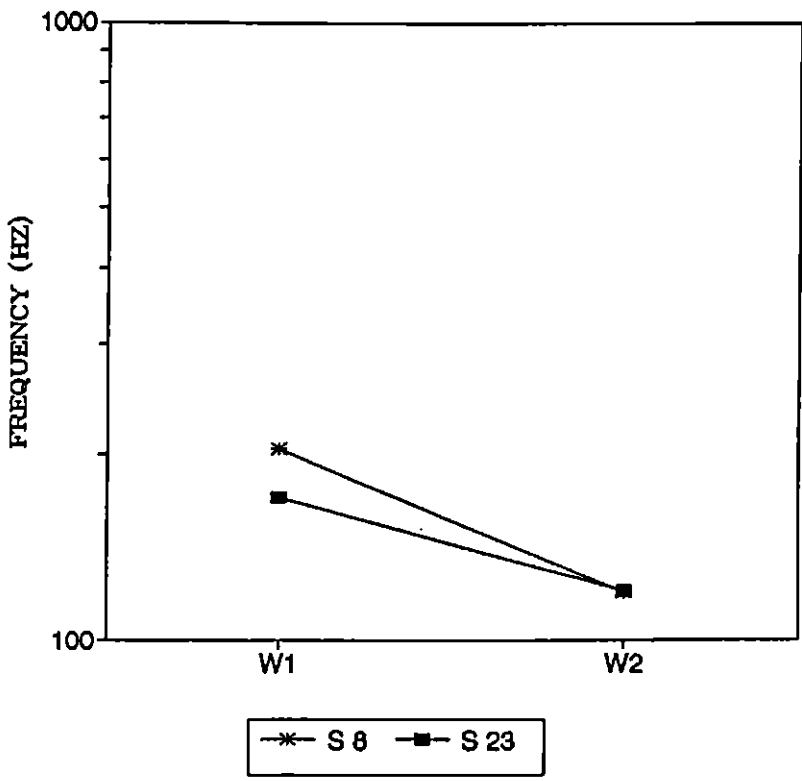
Fig. 6. Fundamental frequency patterns of rhetorical questions.

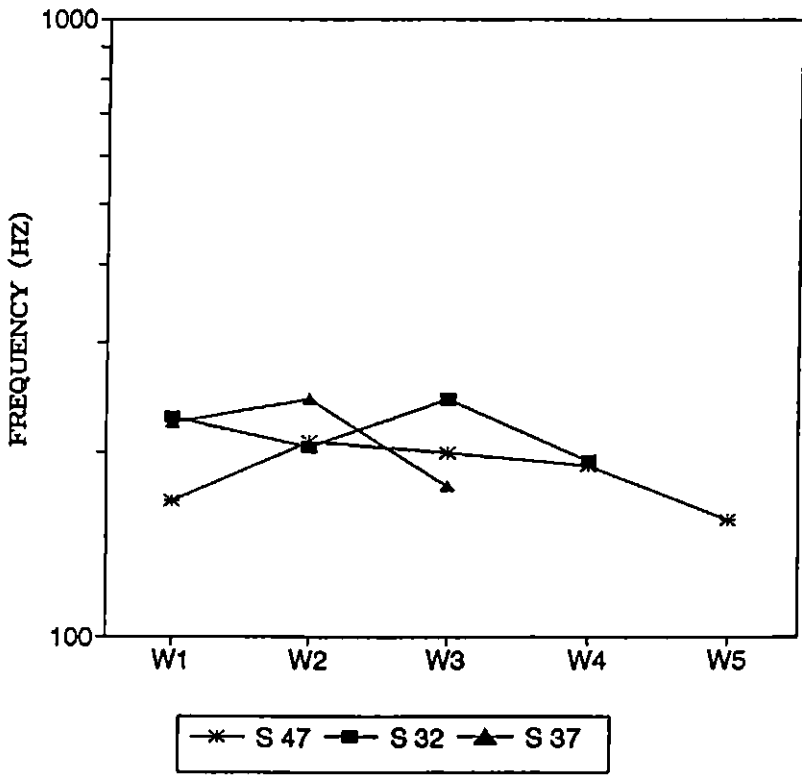

Maija BRĒDE (Rīga)

PRAGMATISKO IZTEICIENU FUNKCIONĀLĀ SLODZE LATVIEŠU VALODĀ

Pēdējās desmitgades laikā arvien lielāka vērība piegriezta runas organizācijai un tai raksturīgām struktūrām, ietverot runas prosodiskās īpatnības un dažāda veida runas iezīmētāju (angl. *discourse markers*) runas partikulu, saikļu, pragmatisko izteicienu izpēti. Lai gan šo terminu pielietojums dažādos darbos ir atšķirīgs, to analīze pieder plašākai kopīgai pētījumu jomai: kā runātāji un klausītāji kopīgi integrē valodas formas (Schriffin 1987:49; Halliday 1973).

PI (pragmatiskie izteicieni) iezīmē ideju struktūru, taču nenosaka to pilnībā. Arī bez runas iezīmētājiem informācijas segmenti saglabā savu struktūru un veselumu. Tātad sintaktiski PI ir neatkarīgi no teikuma galvenās struktūras. To uzdevums ir signalizēt par attiecīgā izteikuma saistību ar iepriekšējo. Vairumam vārdu, kuri kalpo par runas sadalītājiem, ir sava leksiskā nozīme, un tie pieder pie dažādām gramatiskām kategorijām (piem., tie var būt saikļi, partikulas, darbības vārdi u.c.). Šie vārdi un dažkārt izteicieni parāda, kā un cik cieši atsevišķas runas daļas ir saistītas viena ar otru. To pragmatiskā nozīme palīdz precīzāk atklāt runātāja nolūku, izceļot atsevišķu runas daļu, kā arī apdomāt, ko sacīt tālāk, vai, piem., norādīt uz kādas izteikuma daļas nobeigtību.

PI funkcionē teksta līmenī un starpizteikumu līmenī. Tie piedalās teksta struktūras veidošanā to pielietojums attiecīgajās vietās ir nozīmīgs teksta izpratnē. *Teksta līmenī PI funkcionē,*

- a) lai dekodētu informāciju,

- b) lai orientētos sarunā,
- c) lai regulētu runātāju secību.

Starpizteikumu līmenī PI atspoguļo runātāja nodomu, kā plānot un noformēt attiecīgo runu, kā piesaistīt klausītāju uzmanību (Erman 1992). Šajā līmenī atkarā no runātāja lingvistiskās nenoteiktības pakāpes runātājam, iespējams, vienkārši vajadzīgs laiks, lai formulētu savu tālāksakāmo, vai arī, lai izlabotu teikto. PI bieži apvienojas ar vilcināšanās jeb hezitācijas elementiem balsīgajām vai klusuma pauzēm. Tātad runātāji PI lieto individuāli, pēc izjūtas, un PI var parādīties jebkurā izteikuma vietā.

Pragmatisko izteicienu analīze latviešu valodā veikta, izmantojot sagatavotas vai daļēji sagatavotas runas audio ieskaņojumus (gidu stāstījumu, radio intervijas, lielākoties intervējamā cilvēka monologa daļas, atsevišķos gadījumos arī intervētāja izteikumus). Runātāji ir žurnālisti, mākslinieki, kultūras darbinieki.

PI var būt gan atsevišķi vārdi (nu, tā, teiksim, tieši, tāds, ja), gan vārdu kopas (tā ka, tā sacīt, kā teikt); dažkārt tie lietoti arī savstarpējā apvienojumā (nu tā) vai kopā ar citiem vārdiem (nu bet, nu jā, nu un).

Šajā materiālā visbiežāk sastopamais vārds ir **nu**. *Teksta* līmenī **nu** lietots uzsvara nozīmē, kā arī, lai izteiktu zināmu novērtējumu:

1) Te varēja iegādāties sāli, | sērkociņus. || Nu par to | vien var daudz runāt.||

Līdzīgi **nu** var interpretēt faktu apkopojumā, nobeidzot iepriekšējo domu:

2) Nu tā, lūk. || Tā nu agrāk sodīja. Nu un tā, | jums skatoties visu šo griestu gleznojumu ||

Nu (parasti izteikuma sākumā) var pieteikt jaunu informācijas daļu:

3) Nu, | pa šo logu | iespīd | ne tikai saule ... ||

4) To sauc par sakristeju | jeb mācītāja ģērbkambari. ||
Nu un | ārpusē šī piebūve ir zemāka. ||

Kopā ar **bet** vai **tikai nu** ievada jaunu, kontrastējošu informāciju:

5) Tas vienmēr sniedz gandarījumu, | bet nu, | pašam to grūti izdarīt. ||

6) Laidars ir celts atkal guļbūvē, | tikai | nu šoreiz pamatos nav mūrēts. ||

Pēc jautājuma, uzsākot atbildi, **nu** signalizē par runātāju secības maiņu, tai pat laikā apliecinot arī hezitācijas funkciju pirms konkrētās atbildes:

7) Kā jums izdevās? || Nu, | samērā grūti. ||

Starpizteikumu līmenī **nu** konstatēts 2 gadījumos. Pirmkārt, ar to ļoti bieži aizpilda pauzi pirms informācijas daļas, kurā runātājs koncentrējas tālāk sakāmajam:

8) Tur ir jumta āzīši, | zirdziņi. || Nu, | katrā novadā viņus sauc citādi. ||

9) Juntus klāja vai nu ar salmiem | vai niedrēm. || Nu, | tas materiāls, | kurš bija pie rokas. ||

Vienā gadījumā runātājs paldzina patskani, tādējādi pagarinot faktisko pauzi:

10) Šī pati, | nu-ū, | oficiante, kas mani apkalpoja ||
Taču visbiežāk **nu** reģistrēts gadījumos, kad runātājs vēršas pie klausītājiem, uzsākot kādas domas izklāstu, pie viena dodams mājienu par savu personīgo viedokli:

11) Tas jau tika pateikts, | cik pāru rīkšu viņš saņems. |
Nu, | un otrs rīks - | tā ir soda sieksta. ||

12) Tā ir pārvesta no Kurzemes. || Nu jā, || nu jums varbūt liekas, | kas tā par baznīcu. ||

Reģistrētās intonācijas kontūras uzrāda lielu dažādību. Kopā ar kādu citu vārdu **nu** parasti ir neuzsvērts:

nu tā, nu jā, nu un tā, nu un tad, nu un, taču tas var būt arī uzsvērts: nu un, bet nu.

Atsevišķā intonācijas vienībā tas fiksēts izrunā ar līdzeno toni (pretnostatījuma nozīmē), ar kāpjošo toni (ievadot jaunu informāciju) un ar krītoši-kāpjošo toni (regulējot runātāju secību).

Starpizteikumu līmenī tas ir parasti uzsvērts un izrunāts ar līdzeno toni.

Samērā daudzi runātāji izmanto tā gan kā atsevišķu vārdu, gan arī kopā ar **nu - nu tā**, un kopā ar **ka - tā ka**. **Tā** un **nu tā** parasti no pārējās izteikuma daļas atdalīti ar pauzēm; tie lietoti ar izteiktu nobeiguma nozīmi, ko pasvītro zemais vai augstais krītošais tonis:

13) Tā. || Nu varbūt tagad būsīm iepazīnušies ar tās vēsturi. ||

14) Tā, | nu tagad paiesim atpaka|. ||

15) Tā, | un šie skaistie kokgriezumi. ||

16) Nekur nav pieminēts, | kas cēla, | kas gleznoja, | un kas arī kokā grieza. || Tā ka šie || meistaruru vārdi mums nav zināmi. ||

17) Mēs varam izvēlēties apskatīties kādu no novadiem. || Tā ka varēsīm šodien paceļot. ||

Plaši izplatīti ir PI ar "teikt" un "sacīt" Šajā materiālā reģistrēti: **teiksim, tā teikt, kā saka**. Vairumā gadījumu tie runātājam liekas parocīgi, lai koncentrētos tālākam domas formulējumam. Tātad šie PI funkcionē galvenokārt starpizteikumu līmenī. Visbiežāk tie intonatīvi piekļaujas iepriekšējam vārdam, turpinot balss kāpumu:

18) tāpatās arī, kā teiksim, ē | jāorganizē klaiņojošo suņu ķeršana. ||

19) Un lai jūs, tā teikt, | varētu iejusties šajā atmosfērā
||

20) Viņi, | kā saka, || atrod | to savu, | atrok. ||

Tikai 2 gadījumos **teiksim** lietots jaunas informācijas daļas ievadišanai un informācijas precizēšanai:

21) Teiksim ja viņš būtu ar mieru izpirkt fabriku ||

22) Tas mani toreiz teiksim | izbrīnīja. ||

Pēdējā piemērā PI it kā mazina nākošās izteikuma daļas iespaidu.

Izplatīts paņēmieni, kā saistīt klausītāju uzmanību, uzaicinot piekrist izteiktajai domai, ir **ja** lietojums aiz izteikuma informatīvās daļas. Visos gadījumos tas izrunāts ar balsis kāpumu, veidojot saliktā toņa - krītošais + kāpjošais otro daļu:

23) Tur nekas nekrīt no gaisa, ja | nu, | tu jau zini ||

24) Viņš jau pateica ja . ||

25) Es ņemu vērā, | ka tas ir pirmsjāņu laiks, ja. | Kā man radīt šo atmosfēru? ||

Dažkārt, lai akcentētu kādu izteikuma daļu, runātāji izmanto **tieši** (kā uzsvētu vai vāji uzsvētu vārdu) un **tāds** (kā vāji uzsvētu vārdu, kas piekļaujas nākamajam):

26) Jāpieturas tieši pie vienas izvēles. ||

27) Nu, | un es pavisam neparādīju jums tādu |oti interesantu lietu | te pie mūrīša. ||

28) Krēsls | tāds grezns. ||

Šie PI funkcionē ne tikai teksta līmenī. Ja aiz **tieši** ir pauze, vai arī pauze ir pirms **tāds**, rodas iespajds, ka PI norāda uz vilcināšanos:

29) Lūk, tā lielā, | leņķī grieztā celtne | ar | tādu kāršu žogu priekšā ||

30) Mēs varētu pievērsties festivāla sagatavošanai | es domāju tieši kolektīvu. ||

31) No tā laika | man ir iepaticies tieši | šis žanrs. ||

Mēģinot apkopot PI funkcionālo slodzi, var secināt, ka, pirmkārt, tie kalpo par robežzīmēm starp runas strukturālajiem komponentiem un iezīmē runas dominējošo

daļu. PI signalizē arī par hezitācijas faktoru. Nereti šo funkciju izceļ izteiksmīgi garas pauzes. PI palīdz uzturēt dzīvu saikni starp runātāju un klausītāju. Dažkārt tiem ir arī ekspressīva nozīme, jo runātājs it kā lūdz klausītāju sadarboties. Daļai PI, īpaši tiem, kuri funkcionē teksta līmenī, ir savs patstāvīgs intonācijas zīmējums, turpretī citi prosodiski asimilējušies ar iepriekšējo izteikuma daļu, zaudējot lielāko daļu savas pamatnozīmes.

Intonācijas faktors, šķiet, īpaši nozīmīgs gadījumos, kad runātāji lieto kādu no kinētiskajiem toņiem.

Intonatīvi PI veido vai nu patstāvīgas intonācijas grupas, vai arī piekļaujas blakus esošajām izteikuma daļām. Novērota saistība starp terminālā toņa lietojumu un PI funkciju teikumā. Kritošais tonis, kurš vairumā gadījumu fiksēts zema krituma formā, rada nobeigtības iespaidu attiecībā pret iepriekšējo runas daļu. Kāpjošais tonis, kas visbiežāk konstatēts izteikuma sākuma daļā, palīdz koncentrēt klausītāju uzmanību uz runas nākamo daļu. Atsevišķos gadījumos kāpjošā toņa lietojums, iespējams, ir runātāja individuāla īpatnība.

Ja PI funkcionē plašā runā, tiem nepiemīt tik liels komunikatīvs spēks kā mazāka apjoma runā.

Ne visi PI darbojas abos līmeņos. Universāls šajā ziņā ir **nu**, kas sastopams gan teksta, gan starpizteikumu līmenī. **Tā** ka reģistrēts kā nobeiguma efekta veidotājs un jaunas informācijas ievadītājs, turpretī **ja** lietots tikai, vēršoties pie klausītāja. **Tieši** un **tāds** lielākoties ir uzsvara izteicēji; tie lietoti arī vilcināšanās nozīmē; **teikt**, **sacīt** galvenokārt saistīti ar paūzi pirms nākamās informācijas daļas.

Daļa PI vērtējama kā individuālu runātāju pieradums, un to lietojums grūti saistāms ar aplūkotajām funkcijām. Ja cilvēks lieto šos vārdus tā vietā, lai izvairītos

no piepūles domāt kontekstā, kur nepieciešama precizitāte, tiek radīts gluži nevēlams iespaids. Jāatzīmē, ka valodas kultūras sakarā pārmērīga PI lietošana kritizēta, jo tas liecina par neskaidru domu, neatbilstošām sarunas iemaņām, pašpaļāvības trūkumu.

LITERATŪRA

1. Erman, B. (1992). Female and male usage of pragmatic expression in same-sex and mixed-sex interaction. In *Language Variation and Change*, 4: 217-234.
2. Halliday, M.A.K. (1973). *Explorations in the Functions of Language*. London: Edward Arnold.
3. Schrifin, D. (1987). *Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Brigita BUŠMANE (Rīga)
PIENA PRODUKTU NOSAUKUMU
DARINĀŠANA
LATGALISKAJĀS IZLOKSNĒS
(DEVERBĀLI SUBSTANTĪVI)

Latviešu valodas dialektālās vārddarināšanas īpatnību plašāks apskats ir ietverts J.Endzelīna darbos¹ un M.Rudzītes grāmatā "Latviešu dialektoloģija"² To papildina pēdējos gadu desmitos publicēto izlokšņu aprakstu dotumi.³ Vārddarināšanas līdzekļu lietojums izloksnēs (dažkārt balstoties uz konkrētu leksikas tematisko grupu) vai atsevišķi dialektālās vārddarināšanas jautājumi ir aplūkoti, piemēram, V.Rūķes-Draviņas⁴, A.Reķēnas⁵,

¹ Piemēram, *Endzelīns J.* Latviešu valodas skaņas un formas. – R. 1938. – 71.–102. lpp., 146.–161. lpp.; *Endzelīns J.* Latviešu valodas gramatika. – R., 1951. – 255.–394. lpp., 635.–697. lpp. (turpmāk Lgr.).

² *Rudzīte M.* Latviešu dialektoloģija. – R., 1964. – 103.–109. lpp., 197.–204. lpp., 316.–330. lpp. (turpmāk L. dial.).

³ Piemēram, *Draviņš K., Rūķe V.* Laute und Nominalformen der Mundart von Stenden. 2. Wortbildung, Deklination und Komparation. Lund, 1956. – S. 7–47; *Raģe S.* Ērgemes, Lugažu un Valkas izloksnes fonētika un morfoloģija // Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti. – R., 1964. – 8. sēj. – 29.–90. lpp.; *Ancītis K.* Aknīstes izloksne. – R. 1977. 143.–188. lpp., 213.–229. lpp.; *Putniņa M.* Sinoles izloksnes apraksts. R. 1983. – 52.–54. lpp., 60.–81. lpp., 111.–129. lpp.; *Putniņš E.* Svētcieņa izloksnes apraksts. – R. 1985. 70.–104. lpp., 141.–160. lpp.; *Indāne I.* Dignājas izloksne. – R., 1986. – 48.–65. lpp., 124.–136. lpp.; *Bušmane B.* Nīcas izloksne. – R., 1989. – 101.–151. lpp., 232.–242. lpp.

⁴ *Rūķe-Draviņa V.* Diminutive im Lettischen. – Lund, 1959.

⁵ *Reķēna A.* Nomenu piedēkļi un izskaņas Kalupes izloksnē // Liepājas Pedagoģiskā institūta Raksti. – R., 1960. – 4. sēj. – 415.–441. lpp.; *Reķēna A.* Priedēkļa *da-* un palīgvārda *da* nozīmes un lietojums augšzemnieku dialekta izloksnēs salīdzinājumā ar lietuviešu valodu un

A.Breidaka⁶, B.Laumanes⁷, A.Vulānes⁸, L.Balodes⁹
pētījumos.

Šai tēmai veltītās publikācijas, kā arī "Latviešu valodas dialektu atlanta" leksikas daļas materiāli¹⁰ rāda, ka tematiski saistītas nosaukumu grupas veidošanas paņēmieni un formantu apzināšana visās izloksnēs nereti atklāj mazpazīstamus faktus par dialektālās vārddarināšanas līdzekļiem, to lietojumu, kas dažreiz var balstīt kāda vārda cilmes skaidrojumu, dot atziņas vārddarināšanas teorētisko un praktisko jautājumu risināšanai.

Piena un tā produktu nosaukumi ir viena no senākajām un bagātākajām latviešu valodas izlokšņu leksikas tematiskajām grupām. Tās pamatdaļu veido

slāvu valodām // Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi. – R., 1967. – 81.–93. lpp.

⁶ Breidaks A. Priedēklis *pra-* augšzemnieku dialekta latgaliskajās izloksnēs // Baltistica. – Vilnius, 1968. – 4 (2). – P. 281–287.

⁷ Laumane B. Daži zvejniecības leksikas vārddarināšanas līdzekļi (nomina instrumenti ar izskaņu *-nieks*) // Vārddarināšanas problēmas mūsdienu valodniecībā. Artura Ozola diena. Zinātniskas konferences materiāli. – R., 1969. – 72.–76. lpp. (turpmāk Zvejn. leks.); Laumane B. Zivju nosaukumi latviešu valodā. – R., 1973. – 33.–52. lpp.; Laumane B. Dažas Lejaskurzemes toponīmu vārddarināšanas un semantikas īpatnības // Onomastikas apcerējumi. – R. 1987. 125.–169. lpp.; Laumane B. Derivāti ar piedēkli *-ait-* augšzemnieku izloksnēs // Onomastica Lettica. – R., 1990. – 92.–101. lpp.

⁸ Vulāne A. Adjektīvu ar *-inis, -ine* derivācija un atributīvā funkcija augšzemnieku dialektā // LZA Vēstis. – 1986. – Nr. 1. – 73.–84. lpp. (turpmāk Vulāne).

⁹ Balode L. Latvijas PSR ezeru nosaukumu sufiksālā derivācija // LZA Vēstis. 1985. – Nr. 2. – 46.–64. lpp.; Balode L. Īpašības vārds Latvijas PSR ezeru nosaukumu darināšanā // LZA Vēstis. – 1983. – Nr. 1. – 25.–34. lpp.

¹⁰ "Latviešu valodas dialektu atlanta" leksikas daļas manuskripts atrodas izdevniecībā "Zinātne".

mantoti vārdi un no tiem darināti atvasinājumi vai salikti nosaukumi.

Rakstā tiks aplūkota atsevišķu piena produktu (rūgušpiena, biezpiena un vājpiena) nosaukumi – deverbāli substantīvi, kas reģistrēti tikai augšzemnieku – galvenokārt latgaliskajās – izloksnēs un tātad atklāj dažas šīm izloksnēm raksturīgas iezīmes vārddarināšanā.

Izlokšņu vairumā minēto piena produktu apzīmēšanai ir izplatīti vārdkopnosaukumi, kuru neatkarīgais komponents ir substantīvs *piens*, bet atkarīgais komponents ir divdabis, kā arī dažkārt no tiem darināti salikteņnosaukumi, piemēram, rūgušpiena nosaukumi: *rūgušais² piēns* Vainižos Apv., Nīcā, *rūgušais piens²* Mārcienā Apv., *rūgūšais² piēns* Džūkstē Apv., *rūdzis² piēns* Džūkstē, Grobiņā, Kazdangā un Zaļeniekos Apv., Nīcā, *sarūdzis piēns* Cēsīs Apv., *sarūdzis² piēns* Gaiķos, Sesavā un Zantē Apv., Gaviezē, Nīcā, *rūgušpiens* (kas ir arī literārās valodas vārds – sk. LLVV VI₂ 711) plaši lejzemnieku izloksnēs, retāk augšzemnieku izloksnēs; biezpiena nosaukumi: *kupinātais piens* Kurzemē, Zemgalē, dažviet Vidzemē un Augšzemē LVDA 71, *kupušpiēns* Kurzemē un Austrumzemgalē LVDA 71, *sīldītais piēns* vai *sīldīts piēns* Kurzemē, Rietumzemgalē (Blīdenē, Bukaišos, Ezerē, Īslīcē, Jūrkalnē, Kurmālē, Lielplatonē, Nīcā u.c.) LVDA 71; separējot iegūta vājpiena nosaukumi: *māltāis* (arī *nuomāltāis*, *izmāltāis*) *piēns* Ērgemē ĒIV III 56, *nuomaltais piens* Kūдумā VME 2444, 354, Snēpelē VME 3089, 209, Lielstraupē, Skultē, Vidrižos PM, *izmāltais piēns* Kārķos Apv., *mašīnāt(ai)s piēns* Nīcā, *izlaistais piens²* Mārcienā Apv. (sal. *malt*, *mašīnāt*, *laist* ‘krejot ar separatoru’).

Šī tipa nosaukumi (arī daži no minētajiem produktu apzīmējumiem) tiek lietoti arī latgaliskajās izloksnēs,

piemēram, *rūgušais*¹¹ *piens*² Asūnē LU, *sarūgušais piens*² Alūksnē, Ziemeņi Apv., *sarūdzis piens* Rudzētos VME 2856, 45, *pārdzītāis*² *piens*² 'separējot iegūts vājpiens' Izvaltā Apv. (sal. *pārdzīt*² 'nokrejot ar separatoru'), *nuolaīstais piens*² 'vājpiens, ko iegūst, pa caurumu pie trauka apakšmalas notecinot nostādīnātu pienu' Bērzipilī LPI, Nautrēnos, Tilžā Apv. Bet, salīdzinot ar ležzemnieku izlokšnēm, šajā areālā aplūkojamajās leksikas tematiskajās mikrogrupās sastopami arī minētā tipa vārdkopnosaukumus veidojošo divdabju substantivējumi un no vārdkopnosaukumiem veidoti darināti nosaukumi.

I. Lokāmo divdabju substantivācija ir kā baltu, tā slāvu valodām raksturīgs substantīvu veidošanas paņēmieni.

Latgaliskajās izlokšnēs divdabju substantivējumi – piena produktu nosaukumi – ir, domājams, relatīvi jaunāki apzīmējumi, kas sākotnēji darināti līdzās atbilstošajām vārdkopām.

Izplatītākais Latgales izlokšnēs ir rūgušpiena nosaukums – substantivējies pagātnes aktīvais divdabis *rūgušais*. Tas reģistrēts, piemēram, Dricēnos, Gaigalavā (*nu ryūgušuō*¹² *tāisa b'izu p'īnu*), Šķilbēnos (*ryūgušuō v'iedrīc*) Apv., Bērzigalē, Maltā, Rēznā PM, Makašēnos (*koŗstā lāikā lops padz'ārt' ryūgušis*) EVA, (*rūūgušis*) Viļakā PM, (bez

¹¹ Augšzemnieku dziļajās izlokšnēs sastopamas īpatnības lokāmo divdabju, kā arī pronomiņālo adjektīvu un kārtas skaitļa vārdu noteikto galotņu formās. Šo izlokšņu daļā vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīva galotne ir *-īs*, *-īs*, *-jīs* vai *-ijīs*. Par noteikto paplašināto galotņu rašanos sk. Lgr. 473–477, L. dial. 342–345, *Breidaks A*. Noteikto paplašināto galotņu vēsture Latgales dziļajās izlokšnēs // Jono Kazlauskos diena: istorinēs gramatikos dalykai. Konferencijos programa ir tezēs. Vilnius, 1992 m. lapkričio 7 d. – Vilnius, 1992. – P. 6.

¹² Lai atvieglotu teksta uztveri, iekavās ietvertajos ilustratīvajos piemēros uz intonāciju sakritumu izlokšnēs nav norādīts.

inton.) Kārsavā PM. Jāpiebilst, ka rūgušpiena nosaukums *rūgušais* pēdējos gadu desmitos ir nostiprinājies minēto izlokšņu aktīvajā leksikā, bet ar šo divdabi un substantīvu *piens* darinātais vārdkopnosaukums šo izlokšņu pierakstos dažkārt nav konstatēts.

Substantivējies pagātnes pasīvais divdabis *sildītais*² 'biezpiens' sastopams Aulejā (*goŕc s'il'd'eitais àr s'v'istu*) un Krāslavā LVDA 71. Bet biežāk kā substantivējums Dienvidlatgales izloksnēs tiek lietots vārdkopnosaukums, piemēram, *sildīts piens* Aulejā EH II 264, *sildīts*² *piens*² Aglonā, Naujenē, Skaistā, Višķos LVDA 71, *sildēts*² *piens*² Līksnā LVDA 71, *sildītais*² *piens*² Izvaltā, Nīcgalē LVDA 71.

Pagaidām tikai no Maltas zināms vājpiena nosaukums – substantivējies pagātnes pasīvais divdabis *nūogrīztais*² PM (sal. *nuogrīzti*² 'nokrejojot ar separatoru'). Arī tas ir jaunāks produkta apzīmējums, kas veidots blakus augšzemnieku izloksnēs izplatītākiem vārdkopnosaukumiem, piemēram, *grieztais piens* Rudzētos VME 2856, 269, Līksnā, Naujenē, Nīcgalē PM, *grieztais*² *piens*² Tilžā Apv., Viļakā PM, *nūogrīztais*² *piens*² Aizkalnē Apv., Asarē PM, *nūogrīztais*² *piens*² Ozolainē LU, Nautrēnos, Šķilbēnos Apv., *nuogrīzts piens* Bebreņē EH II 264.

Vārddarināšanas aspektā piena produktu apzīmējumi *rūgušais*, *sildītais*² un *nūogrīztais*² pārstāv retu nosaukumu grupu. Izlokšņu vākumos nav liecību par divdabju substantivējumu – piena produktu nosaukumu – lietojumu lejzemnieku izloksnēs. Tie nav raksturīgi arī literārajā valodā, kur substantīva nozīmē lietotu pagātnes aktīvo un pasīvo divdabju ir vispār maz (sk. MLLVG I 644, 656). Turklāt nedaudzie pagātnes aktīvo un pasīvo

divdabju substantivējumi literārajā valodā mēdz būt personu apzīmējumi.¹³

Piezīmējams, ka latgaliskajās izloksnēs ir reģistrēti arī daži substantivējušies adjektīvi – biezpiena vai no tā gatavota ēdiena apzīmējumi, piemēram, *pamīkstais* 'biezpiens' Bērzgalē PM, 'ar krējumu sajaukts biezpiens' Baltinavā, Rēznā PM, 'ar krējumu, rūgušpienu vai paniņām sajaukts biezpiens' Nautrēnos Apv., *bīezais* 'biezpiens' retumis Ozolainē LVDA 71.

Par vienu no valodiskajiem faktoriem, kas latgaliskajās izloksnēs ir veicinājis substantivējumu veidošanos aplūkojamajās leksikas tematiskajās mikrogrupās, liekas, ir uzskatāma otra šajā areālā izplatītā substantivējumu grupa, proti, substantivētie adjektīvi ar izskaņām *-inis, -ine*. Arī adjektīviem ar *-inis, -ine* (atkarā no pamatvārda) piemīt lielāka vai mazāka tieksme substantivēties, un izloksnēs tie nereti tiek lietoti līdzās vārdkopām ar šo adjektīvu.¹⁴

Viens no ekstralingvistiskiem nosacījumiem, kas sekmējis konkrēto lokāmo divdabju resp. adjektīvu substantivēšanos izloksnēs, šķiet, ir saistāms ar piena produktu vietu tautas uzturā. Īpaši nozīmīgs bija rūgušpiens, jo, pēc etnogrāfu pētījumiem, līdz pat 19. gs. beigām Latvijā, kā arī visā Ziemeļeiropā pienu patērēja galvenokārt rūgušā veidā.¹⁵ Tāpēc, domājams, ikdienā lietotā piena

¹³ *Bergmane A.* Par latviešu valodas divdabju adjektivēšanos // Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti. –R., 1955. – 5. sēj. – 30. lpp.

¹⁴ Par to sk. arī Vulāne 77–83.

¹⁵ Svaigs piens senāk patērēts maz, tas dots tikai bērniem, slimniekiem, nedaudz izlietots ēdienu gatavošanai. Lielākā daļa piena nostādīnāta, saraudzēta un tad lietota uzturā vai pārstrādāta tālāk. Svaigu pienu vairāk sāka izmantot tad, kad sāka ieviesties separatori. Eiropā pirmie separatori radās Vācijā 1877. gadā. Latvijā separatori ievesti 1886.

produkta apzīmēšanai daļā izlokšņu ir izplatījušies vienkārši nosaukumi – no verba *rūgt* darināta divdabja substantivējums vai sufiksāli atvasinājumi, nevis saliktie diferencējošie nosaukumi ar substantīvu *piens* neatkarīgajā komponentā.

II. Otru rūgušpiena un biezpiena nosaukumu grupu, kas ir raksturīga tikai augšzemnieku – galvenokārt latgaliskajām – izloksnēm, veido deverbāli substantīvi.

Latgaliskajās izloksnēs produktīvs rūgušpiena nosaukumu darināšanas paņēmieni ir vārdu sufiksālā atvasināšana no verba *rūgt* resp. tā formām, retāk sastopami no verba *sildīt* (*sildēt*) resp. tā formām sufiksāli darināti biezpiena nosaukumi.¹⁶

No pagātnes aktīvā divdabja celma ar izskaņu *-inis* atvasinātais rūgušpiena nosaukums *rūgušinis* reģistrēts Aulejā EH II 387 un Līksnā (*ryūgušin'i ât âr koſs't'im būļv'im i m aiz'i*) LPI. No Līksnas zināms arī ar šo izskaņu no pagātnes pasīvā divdabja darinātais biezpiena nosaukums *sildētinis* PM. Sākotnēji vārdiem *rūgušinis* un *sildētinis* varētu būt bijusi atributīva funkcija vārdkopās *rūgušinis piens* un *sildētinis piens*, par kuru lietojumu izloksnēs autore rīcībā ziņu nav.

gadā, un Latvijas muižās, pēc tam arī turīgajās zemnieku saimniecībās tie sāka ieviesties 19. gs. beigās. Bet sīkzemnieki vēl 20. gs. 30. gados krējumu ieguva, nostādinot pienu skārda kannā, kurai sānos bija stiklīgs krējuma kārtas noteikšanai un pie apakšas caurulīte, pa kuru pēc krējuma nostāšanās nolaida pienu. (Sk.: *Dumpe L.* Lopkopība Latvijā 19. gs. un 20. gs. sākumā. – R., 1985. – 66., 67., 71., 72. lpp.).

¹⁶ Piebilstams, ka sufiksāli, prefiksāli vai prefiksāli sufiksāli atvasināti deverbāli substantīvi ir izplatīti piena produktu leksikā kā izloksnēs, tā literārajā valodā, bet parasti tie ir citu produktu apzīmējumi, piemēram, *sūkulas* 'sūkalas', *panijas* 'paniņas', *pakraiškas*, *pakraistīši*, *pakrejas* 'pakrējums'.

Pēc A.Vulānes vērojumiem, augšzemnieku dialektā adjektīvi ar *-inis*, *-ine* ir daudz plašāk sastopami, nekā tas līdz šim uzskatīts, un ir virkne atvasinājumu, kas varbūt sākotnēji ir bijuši adjektīvi, bet jaunākā laikā ir substantivējumi, kam vairs neatklājas šī vārda adjektīviskais lietojums. Par to liecina arī minētie piena produktu nosaukumi. Atvasinājumu ar *-inis*, *-ine* saglabāšanos Latgales dienvidizloksnēs, domājams, ir ietekmējis kaimiņvalodas – lietuviešu valodas – tuvums (Vulāne 75-77).

Lietuviešu valodā, kur izskaņas *-inis*, *-inē* ir ļoti produktīvas, ir izplatīti arī no pagātnes pasīvajiem divdabjiem darināti adjektīvi.¹⁷ Latviešu valodā augšzemnieku izloksnēs reģistrēti tikai daži no pagātnes pasīvajiem divdabjiem ar *-inis*, *-ine* atvasināti adjektīvi (Vulāne 79, 80). Bet bez rūgušpiena nosaukuma *rūgušinis* citus atvasinājumus ar šo izskaņu no pagātnes aktīvajiem divdabjiem pagaidām nav izdevies konstatēt.

Jāpiezīmē, ka latgaliskajās izloksnēs piena produktu leksikā ir sastopami arī daži no adjektīviem ar izskaņu *-inis* darināti atvasinājumi resp. substantivējumi: vājpiena nosaukums *vājinis* Gaigalavā (*ka izgřiz'ā àr c'ènt'èrpugu, to tys p'īnc sàuc'ās' vuôjin'c'*) Apv. un *nātininis* Līksnā PM. Produkta nosaukums *nātininis* veidots ar vārda nozīmes pārnesumu – sal. *nātininis* 'nātns' Tā pamatā varētu būt no taukvielām atdalītā piena asociēšanās ar plānāku – nātņa – audumu. Vārdarināšanas skatījumā tas ir vienīgais zināmais īpašības vārds ar *-inis*, kura atvasināšanā izmantots vēl otrs piedēklis (Vulāne 78).

Pēc neproduktīva modeļa ar izskaņu *-nieks* ir darināts latgaliskajās izloksnēs izplatītais rūgušpiena

¹⁷ *Kniūksta P.* Priesagos *-inis* būdvardžiai. – Vilnius, 1976. – P. 29–31.

nosaukums *rūgušnieks*. Tas tiek lietots galvenokārt Latgales vidienē un dienvidrietumos, piemēram, Galēnos (*s'ina laikā ryūgušn'iks t'ik' i b'eja lobuōkàis padz'iēr'in'c'*) LU, Dricēnos, Gaigalavā (*ka p'inc saskuōba, to tys b'ei ryūgušn'iks*), Izvaltā, Kalupē (*ryūgušn'iks c'īs lops vakareņuōs ār s'īl't'im būlv'im*), Rudzētos, Varakļānos Apv., Višķos EVA un (bez inton.) Aulejā, Preiļos Apv., Naujenē, Silajānos PM. Nosaukums *rūgušnieks* no Latgales minēts arī K.Mīlenbaha vārdnīcas papildinājumos EH II 387.

Deverbālu substantīvu ar izskaņu *-(i)nieks* latviešu literārajā valodā un ležemnieku izloksnēs nav daudz, turklāt parasti tie ir personu nosaukumi vai darītājpārdaļi (sk., piemēram, Lgr. 365, MLLVG I 143). Atšķirīga aina vērojama latgaliskajās izloksnēs, kur ievērojami biežāk kā literārajā valodā ar izskaņu *-nieks* vai *-inieks* tiek darināti substantīvi ar priekšmetisku nozīmi. Taču arī Latgalē verbālas cilmes atvasinājumu ar *-(i)nieks*, liekas, ir maz, jo, kā liecina A.Reķēnas bagātie vākumi Kalupē un tās kaimiņizloksnēs, kā arī uz to pamata publicētie pētījumi, Kalupes un tās kaimiņizlokšņu leksikā ir samērā daudz substantīvu ar izskaņu *-(i)nieks* un priekšmetisku nozīmi, bet tie pārsvarā darināti no substantīva, piemēram, *būlvīnieks*² 'virszemes pagrabs, kur glabā kartupeļus u.c. sakņaugus' < *būlvīs* 'kartupelis', *cisīnieks*² 'ierīce garkūļu salmu gatavošanai' < *cisa* 'salms', *maļcinieks*² 'malkas šķūnis' < *maļka*, *pazusnieks*² 'četrstūrainis auduma gabaliņš, ko iešuj vīriešu krekla padusē' < *pazuse* 'paduse'¹⁸ Šī novada amatniecības leksikā no 36 reģistrētajiem vārdiem

¹⁸ Piemēri ņemti no A.Reķēnas monogrāfijas "Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās". – R., 1975.

ar izskaņu *-(i)nieks* tikai viens ir verbālas cilmes – darītājbārds *mūrinieks*¹⁹.

Izskaņa *-nieks* augšzemnieku izloksnēs ir produktīva arī zvejas rīku nosaukumu darināšanā, bet arī šajā leksikas grupā parasti ir atvasinājumi no substantīviem (sk. Zvejn. leks. 72-76). No substantīviem ar *-inieks* vai *-enieks* augšzemnieku izloksnēs ir veidoti arī daži ēdienu nosaukumi, piemēram, *ūolinieks*² “*sceptas uolas ar gaļu*” Kapiņos EH II 743, ‘das Rührei’ Bebreņē ME IV 417, *uolinieks* vai *uolenieks* ‘olu kultenis’ Augšzemē, Dienvidlatgalē, *miltinieks*² “*miltu ēdiens*” Biržos EH I 814, *miltenieks* ‘eine gewisse Speise’ (bez norādes uz izplatību) EH I 814.

Tātad var secināt, ka rūgušpiena nosaukums *rūgušnieks* pārstāv arī augšzemnieku izloksnēs ļoti retu atvasinājumu tipu substantīvus ar *-nieks* no divdabja celma²⁰

Nedaudz biežāk sastopami atvasinājumi ar *-(i)nieks* no verbu saknes vai nenoteiksmes (sk. Lgr. 365, MLLVG I 143). Līksnā ir reģistrēts biezpiena nosaukums *sīldinieks*² PM.

No verba *sīldīt* saknes ar diviem piedēkļiem darinātais biezpiena nosaukums *sīldešnieks* zināms no Aulejas PM. Formants *-eš-* resp. *-ēš-*, *-es-* latviešu valodā ir mazproduktīvs. Tas atrodams vēl dažos citos augšzemnieku izloksnēs fiksētos verbālas cilmes (kā arī no substantīviem atvasinātos) vārdos, piemēram, *zīdešs* ‘*zīdals, die Muttermilch*’ Alūksnē ME IV 731, Liepnā EH II 809, *jaucēšs* “*atsevišķi paraugam raudzētais alus*” Bērzgalē,

¹⁹ Reķēna A. Op. cit. – 195. lpp.

²⁰ No semantiskā aspekta var piezīmēt, ka dažās augšzemnieku izloksnēs vārdu *rūgušnieks* lieto arī salīdzinājumā, runājot par saīgušu, neapmierinātu cilvēku, piemēram, Gaigalavā (*kas tev ir, tu taidš kai ryugušņiks?*) PM.

*jaūcēšs*² Nautrēnos, "*silts, jauns alus*" Varakļānos, "*jauns alus*" Vārkavā, *jaūcēšs*² "*pirmais, vēl pilnīgi neizrūdzis alus*" Latgalē EH I 558 (sk. arī Lgr. 374).

Ar piedēkli *-niek-* darināts arī biezziņa nosaukums *sipisnieks* Galēnos (vecākās paaudzes valodā; *sam'eīca s'ip'is'n'ik* *in v'iersum iz'lik pa p'ic'eņai s'v'iksta*) LVDA 71, Viļānos PM un *sibisnieks* Viļānos LVDA 71.

Vārdu *sipisnieks* un *sibisnieks* cilme ir neskaīdra. Šo atvasinājumu semantika un izplatība rosina tos etimoloģiski saistīt un skaidrot ar iespējamu balsīgā un nebalsīgā troksneņa maiņu: sal. arī *drubaža - drupas, knābt - knāpt, kudināt - kudināt* u.c. (sk. Lgr. 250, 251). Vārds *sipisnieks* varētu būt atvasināts no *sipināt* 'bērt, birdināt (ko sīku, smalku)' kas sastopams, piemēram, Mārcienā Apv., sal. arī *sipināt* 'fein streuen' Galgauskā, Ērgļos ME III 842, 'zögernd und langsam streuen' Vecgulbenē EH II 487. Pieļaujot šo saistību, substantīvs *sipisnieks* sākotnēji varbūt ir apzīmējis tikai drupanu biezziņu.

Tomēr semantiskā skatījumā ir iespējams arī cits skaidrojums, proti, substantīvu *sibisnieks* saistīt ar *sibināt* 'reinigend schwingen (= *lecināt*)', kas ME III 835 minēts no Bauskas. Šajā gadījumā biezziņa apzīmējumam *sibisnieks* augšzemnieku izloksnēs ir zināmas semantiskas paralēles: sal. *lecināts piens* Alūksnē ME II 444, Rankā EH I 730, *ļecinā(ai)s piens*² Ziemerī (vecākās paaudzes valodā; *lacinuūtis pīns* ir *mikse bīzpīns, acsildīc uz lānas ugūns nū roļūgušpina*) LVDA 71, *ļecināts piens*² 'bez sildīšanas gatavots biezziņš' Sinolē LVDA 71.

Vārdu *rūgušnieks, sildinieks², sildešnieks, sipisnieks* un *sibisnieks* reģistrējums latgaliskajās izloksnēs, to semantika liecina par izskaņas *-(i)nieks* produktivitāti substantīvu ar priekšmetisku nozīmi veidošanā šajā areālā. Ir pieņemama B.Laumanes hipotēze, ka šīs izskaņas vārd darināšanas produktivitāti Latgalē ir ietekmējušas kaimiņu slāvu valodas, kurās ar izskaņu *-ник* atvasina ne tikai personu nosaukumus, bet ļoti plaši arī substantīvus ar priekšmetisku nozīmi (Zvejn. leks. 76). Savukārt lietuviešu valodā atbilstošā izskaņa *-ininkas* arī ir produktīva tikai personu nosaukumu darināšanā un retumis izloksnēs ar to ir atvasināti priekšmetu apzīmējumi, turklāt atvasinājumu no

verbiem nav daudz (Skardžius 140-148, Ambrasas 143, 144).

Otrs izplatītākais deverbālais substantīvs – rūgušpiena apzīmējums – ir atvasināts no verba *rūgt* ar piedēkli *-ul-*. Nosaukums *rūgulis* tiek lietots galvenokārt Latgales vidienē, piemēram, Ozolainē, Rēznā (*dal'i ryūguļa izbarojòm c̙ukòm*) LU, Bērzpilī, Dricēnos (*ryūgul'i cap bl'iņus nu k'v'išu m̙lt̙m i sodys*) LPI, Asūnē, Bērzgalē, Galēnos, Istrā, Nautrēnos (*kořstā laikā n'i k̙uo i âs't' nazagrib – i-âd' ryūgul'ä ai m̙iz'i, i lab'i*), Nirzā, Pildā, Rundēnos, Tilzā, Zvirgzdenē Apv., *rūgulis* Atašienē, Ciblā (*skuops [-b-] kai ryuguļa p̙uc – saka par neapmierinātu, īgnu cilvēku*), Gaigalavā, Kārsavā (*Nadūd, Dīvs, taidu dzeivi, Keida beja ganeņam: Reitā beja plyka putra, Vokorā ryuguleits*), Mērdzenē, Silajānos PM, *rūgulis* sēliskajā Asarē PM. K.Mīlenbaha vārdnīcā vārds *rūgulis* 'gegorene Milch, Sauermilch' minēts no Alūksnes ME III 568.²¹

Līdzīgi no verba ar izskaņu *-ulis* varētu būt atvasināts arī rūgušpiena nosaukums *skābulis* Rēznā (*t̙orogu t̙aisòm nu skuõbuļa*) LU, Ružinā, Viļānos PM, *skābulis* Ciblā PM. Tomēr ir arī iespējams, ka šis substantīvs ir darināts no adjektīva *skābs*.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā piedēklis *-ul-* ir mazproduktīvs MLLVG I 155. Ar to no verbu celmiem ir atvasināti vairāki priekšmetu, rīku nosaukumi, no kuriem daži ir seni atvasinājumi, piemēram, *sprigulis* (domājams, blakus verbam *spridzēt*), *šūpulis*. Daži no priekšmetu nosaukumiem ir veci darbību apzīmējumi, kas konkrētizācijas rezultātā ieguvuši ar konkrētu priekšmetu,

²¹ Vārdam *rūgulis* dažās augšzemnieku izloksnēs reģistrēta arī sekundāra – ar cilvēka īpašībām vai ar kādas viņa darbības izpausmi saistīta – nozīme, piemēram, 'ein weinerliches Kind' Alūksnē ME III 568, Ozolainē (*t̙u ryūguļi navār n̙m'rynuõt'*) LU.

reāliju saistītu nozīmi, piemēram, *mākulis* < *mākt(ies)*, *kukulis* < *kukt* '(no)liekties' MLLVG I 156. Analogi, liekas, veidoti arī rūgušpiena apzīmējumi *rūgulis*, *skābulis*.

Izloksnēs deverbāli substantīvi ar piedēkli *-ul-* sastopami arī vairāku citu produktu vai ēdienu apzīmēšanai, piemēram, *sūkulas* 'sūkalas' galvenokārt Rietumvidzemē LVDA, *grauzduļi*, *gruzduļi* 'dradži' Ziemeļvidzemē LVDA 73, *trīculis* 'galerts' Rāmuļos ME IV 239.

Arī lietuviešu valodā piedēklis *-ul-* ir produktīvs darbību resp. darbību rezultātu nosaukumu darināšanā (Skardžius 184-185, Ambrazas 57, 92).

No atvasinājuma *rūgulis*, pievienojot otru šajā leksikas grupā sastopamo piedēkli *-niek-*, veidots rūgušpiena nosaukums *rūguļnieks*, kas reģistrēts Sakstagalā PM.

Ar piedēkli *-ān-* atvasinātais rūgušpiena nosaukums *rūgāns* (ar piebildi, ka tas laikam ir jauns produkta apzīmējums izloksnē) pierakstīts tikai Dignājā Apv. Šis piedēklis priekšmetu, rīku un citu reāliju nosaukumos ir rets – parasti ar piedēkli *-ān-* Dignājā, kā arī daudzās citās augšzemnieku izloksnēs ir darināti iedzīvotāju, personu nosaukumi un darītājpārjēdzības.²²

Atvasinājums ar piedēkli *-en-* *rūdzenis* 'gegorene Milch' reģistrēts Lubānā EH II 387.²³

Piedēklis *-en-* ir produktīvs kā literārajā valodā, tā izloksnēs, ar to darināto atvasinājumu nozīmes ir stipri sazarājušās (sk. piemēram, MLLVG I 95-106, Lgr. 298-

²² Sk., piemēram, Lgr. 305; L. dial. 318; *Ancītis K.* Op. cit. – 159.-160. lpp.; *Indāne I.* Op. cit. – 54. lpp.

²³ Līdzīgi kā atvasinājumam *rūgulis* arī vārdam *rūdzenis* Lubānā reģistrēta sekundāra nozīme – to lieto, runājot par saīgušu cilvēku EH II 387.

301). Visai produktīvs tas ir arī ēdienu un produktu nosaukumu darināšanā – ar to no vārdiem atvasināts, piemēram, izloksnēs ēdienu leksikā polisēmiskais vārds *grūdenis* (sk. ME I 667, EH I 411), no ūdenī iekultiem rudzu miltiem gatavota dzēriena nosaukums *kultene* Ziemeļvidzemē, galerta nosaukums *drebene* ap Alsungu, *rīvenis* ‘rīvētu kartupeļu sacepums’ Mazzalvē, Neretā, Zalvē.

Piedēklis *-en-* darbību resp. darbību rezultātu nosaukumos sastopams arī lietuviešu valodā (Skardžius 229, 230; Ambrazas 60, 95).

Nosaukuma *rūdzenis* morfoloģiskais variants *rūdzins* ar nedrošu piedēkļa patskani minēts EH II 387 no Liepnas. Apvidvārdu kartotēkā esošie pieraksti liecina, ka šī vārda paradigmā sastopama arī *ījo*-celma locījuma forma – akuzatīvs *roudzini*.

Rūgušpiena nosaukums *rūgusis* reģistrēts Varakļānos EH II 378. Tas šajā izloksnē pierakstīts arī pēdējos gaļu desmitos.

Vārdam *rūgusis* atbilstes rodamas lietuviešu valodā – sal. *rūgusis pienas*.

Aplūkotie piena produktu nosaukumi tātad rāda, ka atšķirībā no leļzemnieku izloksnēm augšzemnieku – galvenokārt latgaliskajās – izloksnēs produktīvs rūgušpiena un biezpiena (retāk vāļpiena) nosaukumu darināšanas veids ir vārdu atvasināšana ar piedēkļiem. Šajā areālā reģistrēti deverbāli substantīvi, kam pamatā ir verbi, no kuriem gan augšzemnieku izloksnēs, gan citās izloksņu grupās parasti tiek veidoti salikti nosaukumi, kuru neatkarīgais komponents resp. otrā daļa ir virsējdziena apzīmējums – substantīvs *piens*. Šie deverbālie substantīvi pa lielākai

daļai, domājams, ir relatīvi jaunāki produkta apzīmējumi izloksnēs.

Saīsinājumi

- Ambrazas -- *Ambrazas S.* Daiktavardziņu darybos raida.
-- Vilnius, 1993.
- Apv. -- Latviešu valodas institūta apvidvārdu
vārdnīcas kartotēka.
- EH -- *Endzelīns J., Hauzenberga E.*
Papildinājumi un labojumi K.Mīlenbaha
Latviešu valodas vārdnīcai. – R., 1934-1946.
– 1.-2. sēj.
- ĒIV -- *Kagainē E., Raģe S.* Ērgemes izloksnes
vārdnīca. – R., 1977-1983. – 1.-3. sēj.
- EVA -- Atbildes uz Eiropas valodu atlanta
programmas jautājumiem.
- L. dial. -- *Rudzīte M.* Latviešu dialektoloģija. – R.,
1964.
- Lgr. -- *Endzelīns J.* Latviešu valodas gramatika. –
R., 1951.
- LVDA -- Latviešu valodas dialektu atlanta materiāli.
(Skaitlis aiz saīsinājuma apzīmē komentāra
un kartes numuru “Latviešu valodas dialektu
atlanta” leksikas daļas manuskriptā, kas
atrodas izdevniecībā “Zinātne”)
- LLVV -- Latviešu literārās valodas vārdnīca. – R.,
1972-1996. –1.-8. sēj.
- LPI -- Liepājas Pedagoģiskās augstskolas
Latviešu valodas un literatūras fakultātes
studentu diplomdarbu materiāli.

- LU -- Latvijas (Valsts) Universitātes Filoloģijas fakultātes studentu diplomdarbu un kursadarbu materiāli.
- ME -- *Mīlenbahs K.* Latviešu valodas vārdnīca / Red., papild., turpinājis J.Endzelīns. – R., 1923-1932. 1.-4. sēj.
- MLLVG I -- Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. – R., 1959. – 1.daļa.
- PM -- Atbildes uz aptauju par piena un piena produktu nosaukumiem latviešu valodas izloksnēs.
- Skardžius -- *Skardžius P.* Lietuvių kalbos žodžių daryba. – Vilnius, 1941.
- VME -- Latvijas Vēstures muzeja Etnogrāfijas nodaļas bij. Pieminekļu valdes materiāli.
- Vulāne -- *Vulāne A.* Adjektīvu ar *-inis, -ine* derivācija un atributīvā funkcija augšzemnieku dialektā // LZA Vēstis. 986. – Nr. 1. – 73.-84. lpp.
- Zvejn. leks. -- *Laumane B.* Daži zvejniecības leksikas vārddarināšanas līdzekļi (nomina instrumenti ar izskaņu *-nieks*) // Vārddarināšanas problēmas mūsdienu valodniecībā. Artura Ozola diena. Zinātniskas konferences materiāli. – R., 1969. – 72.-76. lpp.

Die Bildung von Benennungen für Milchprodukte in den latgalischen Mundarten (Deverbale Substantive)

Brigita Bušmane

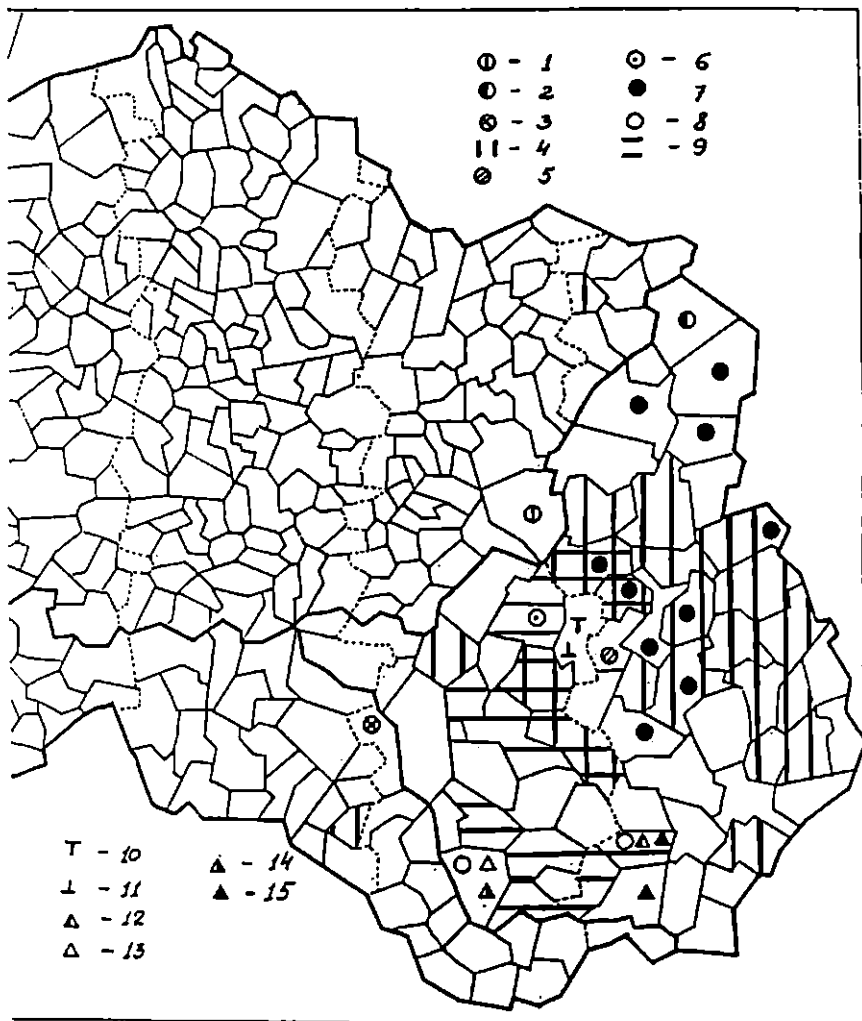
Zusammenfassung

In den meisten Mundarten des Lettischen sind zur Bezeichnung solcher Milchprodukte wie Sauermilch, Quark und Magermilch zusammengesetzte Benennungen verbreitet, deren unabhängige Komponente resp. zweiter Teil der Substantiv *piens* 'Milch' ist, die abhängige Komponente resp. erster Teil - ein Partizip, z.B. *rūgušais piens* 'Sauermilch', *kupinātais piens*, *kupušpiens* und *sildītais piens* 'Quark', *grieztais piens* und *maltais piens* 'durch Schleudern gewonnene Magermilch'. In den hochlettischen (vorwiegend latgalischen) Mundarten zeigen sich einige Unterschiede bei Bildung von Benennungen für diese Milchprodukte.

1. In mehreren Mundarten zu Latgale ist die Substantivierung von Partizipien, die die Wortpaarbenennungen des erwähnten Typs bilden, zu beobachten: es wird substantivierter Part. Präs. Akt. *rūgušais* 'Sauermilch' (in Bērzgale, Dricēni, Šķilbēni u.a.), Part. Prät. Pass. *sildītais*² 'Quark' (in Auleja, Krāslava), *nūogrieztais*² 'durch Schleudern gewonnene Magermilch' (in Malta) gebraucht.

2. In den latgalischen (seltener selonischen) Mundarten sind in engerem oder breiterem Areal mehrere deverbale Substantive als Benennungen für Sauermilch und Quark fixiert, die durch in der Literatursprache und einem Teil der Mundarten nicht vorkommende oder in den zu

betrachtenden thematischen Mikrogruppen der Lexik unproduktive Suffixe resp. Auslaute gebildet werden und von einigen für hochlettische Mundarten charakteristischen Wortbildungseigenschaften zeugen, z.B. *rūgušinis* (in Auleja, Līksna), *sildētinis* (in Līksna), *rūgušnieks* (zumeist im zentralen und südwestlichen Teil von Latgale), *sildinieks*² (in Līksna), *sildešnieks* (in Auleja), *rūgusis* (in Varakļāni), *rūgulis* (vorwiegend im mittleren Teil von Latgale), *rūguļnieks* (in Sakstagals), *rūdzenis* (in Lubāna), *rūgāns* (in Dignāja).

Deverbāli substantīvi - rūgušpiena un biezpiena nosaukumi

1. rūdzenis, 2. rūdzins, 3. rūgāns, 4. rūgulis, 5. rūguļnieks, 6. rūgusis, 7. rūgušais, 8. rūgušinis, 9. rūgušnieks, 10. sibusnieks, 11. sipisnieks, 12. sildešnieks, 13. sildētinis, 14. sildinieks, 15. sildītais.

Inese ĒDELMANE (Rīga)

LATVIEŠU VALODAS AUGU NOSAUKUMU LEKSISKĀ MOTIVĀCIJA

Vārda leksiskās nozīmes motivācija ir viena no interesantākajām parādībām valodā, jo nominācija, ko valodā realizē ar motivācijas pazīmju starpniecību, ir tieši saistīta ar cilvēka praktisko darbību un līdz ar to arī ar domāšanas attīstību.

Kāpēc vienu vai otru reāliju sauc tieši tā un ne citādi? Šis jautājums saista ne tikai valodnieku, bet arī dažu citu zinātņu nozaru, piemēram, psiholoģijas, loģikas, vēstures u.c. speciālistu uzmanību.

Valodnieciskajā literatūrā mēdz runāt par motivējamiem un nemotivējamiem vārdiem un iedalīt visu kādas valodas vārdu krājumu šādās divās grupās.

Šī darba autore ir vienisprātis ar tiem valodniekiem¹, kas arī t.s. nemotivējamus neuzskata par absolūti, bet tikai par relatīvi nemotivējamiem nosaukumiem, jo tālāku semantisko sakaru gaismā (t.i. atrodot šo vārdu etimoloģiju) arī tie kļūst par motivējamiem vārdiem.

Semasioloģijā motivācijas problēmas parasti risina motivācijas parādību un vārda leksiskās nozīmes savstarpējās atbilstības sakarā, taču vārda leksiskās nozīmes izpēte aizvien ir cieši saistīta arī ar pētījumiem etimoloģijā.

¹ Левковская К.А. Теория слова, принципы её построения и аспекты изучения лексического материала. М.: Высшая школа, 1962. 296 с.; Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. 192 с.; Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы её описания. М.: Наука, 1977. 256 с.; Павел В.К. Лексическая номинация. Кишинев: Штинца, 1983. 231 с.

Valodnieki Ļevkovska² un Uluhanovs³ norāda, ka it bieži nemotivējamiem vārdiem ir saknes, kas vienādas ar motivējamiem vārdiem un tās ir saistītas noteiktā sistēmā, jo arī vārddarināšanas process ir nominācijas akts ar attiecīgu specifiku.

Sacīto balsta arī latviešu valodas augu nosaukumu materiāls, piemēram, auga *balanda* (*Chenopodium*) nosaukuma sakne ir vienāda ar adjektīva *balts* sakni. K. Karuļa "Latviešu etimoloģijas vārdnīcā"⁴ ir norāde, ka nosaukuma pamatā ir auga daļu (sevišķi jaunāko) pārklājums ar miltainu apsarmi tātad balts attiecīgas krāsas pazīme. *Parastās kreimenes* (*Convallaria majalis*) vecajos rakstos fiksētais izlokšņu nosaukums ir *vēžokļi*⁵, kam sakne vienāda ar leksēmas *vēzis* sakni. Šķiet, ka kādā sakarā ar vēzi vai arī ar vēžošanu būtu meklējama šī auga etimoloģija.

Motivācija tātad ir vārda izcelšanās skaidrošana mūsdienu valodas līmenī, bet etimoloģija motivācijas skaidrošana vēsturiskā līmenī.

Prāvu daļu latviskās augu nosaukumu nomenklatūras sastāda motivējamie augu nosaukumi. Tie ir nosaukumi gan atsevišķas leksēmas, gan vārdkopas un salikteni, kam pašreizējā latviešu valodas attīstības posmā vēl ir iespējams atrast to pazīmi, pēc kuras veidots konkrētā auga nosaukums. Piemēram, *skābenes* (*Rumex*) savu nosaukumu guvušas no tā, ka auga lapām un stublājiem ir

² Турпат Ллевковская 1962, с. 116 - 117.

³ Турпат Улуханов 1977.

⁴ Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca divos sējumos. R.: Avots, 1992. 1.sēj., 99.lpp.

⁵ Bitckis J. Latvijas augu noteicējs. Cēsīs, 1920. 76.lpp.; Magazin herausgeben von der Lettisch Literarischen Gesellschaft (Mita), 1872, Bd. 15, St. 1, s.84.

skāba garša. *Pienenes* (*Taraxacum officinale*) ir *pieneses* tāpēc, ka griezuma vai lauzuma vietās augs izdala baltu piensulu. *Zilenes* (*Vaccinium uliginosum*) savu nosaukumu guvušas no augļu t.i., ogu zilās krāsas, bet *mellenes* (*Vaccinium myrtillus*) no tā, ka, ēdot ogas, mute kļūst melna - netīra⁶

Par vārda leksiskās nozīmes motivāciju šajā darbā ir uzlūkota tā atsevišķā (vienīgā) pazīme (no augam piemītošu dažādu atšķirīgu pazīmju grupas), pēc kuras nosauc visu augu.

Izdarot augu nosaukumu lingvistisko analīzi, ir konstatēts, ka latviešu valodā augu nosaukumiem būtiska ir nosaukumā ietvertā

- 1) pašam augam raksturīga īpašība,
- 2) asociācija - asociatīva līdzība ar kādu citu reāliju,
- 3) auga izlietojuma funkcija.

Liela daļa latvisko augu nosaukumu veidoti pēc pašam augam raksturīgām īpašībām.

Visbiežāk te nosaukumos ietverta krāsas parasti zieda krāsas vai smaržas pazīme, tāpat auga atsevišķo orgānu - lapu, stiebra, sakņu - garša, auga augšanas vieta, augšanas un uzziedēšanas laiks.

Pēc krāsas pazīmes veidotajos nosaukumos biežāk izmantotas leksēmas balts, dzeltens, melns, sarkans (arī sārts un ruds), retāk - brūns, pelēks (vai sirms), violets, lillā un zaļš.

Sudraba un zelta krāsa noderīga pelēka un dzeltena toņa nianšu apzīmēšanai.

Visiem zināms ir *baltais* un *sarkanais āboliņš* (*Trifolium repens* un *Trifolium pratense*), arī *baltās, zilās*

⁶ Mīlenbahs K., Endzelīns J. Latviešu valodas vārdnīca. R., 1925
1927, 2.sēj., 598.lpp.

un dzeltenās vizbulītes (*Anemone nemorosa*, *Anemone hepatica* un *Anemone ranunculoides*). Šajos gadījumos gan izloksnēs, gan terminoloģijā krāsas apzīmējums palīdz veidot vienas ģints dažādu sugu augu nosaukumus.

Izloksnēs krāsas apzīmējums palīdz nošķirt divu dažādu ģinšu un sugu, bet izskatā ļoti līdzīgus augus. Piemēram, ļoti plašā areālā par baltajām margrietām dēvē parasto pīpeni (*Leucanthemum vulgare*), bet par dzeltenajām margrietām dzelteno ilzīti (*Anthemis tinctoria*).

Pļavas biteni (*Geum rivale*) par brūnajiem pumpuriem dēvē Dundagā, bet par brūnajiem vizbulīem Nevejā un Slīterē, jo zieda kausa ārējās ziedlapiņas ir tumši sarkanas, gandrīz brūnas. (Laidzē šim pašam augam ir nosaukums *biškanniņas* veidots pēc pavisam citas pazīmes, jo augšup pavērsts zieda kausiņš runātājiem atgādina zemes bišu šūnu kanniņu.)

Ar krāsas apzīmējumu pelēks veidoti dažu to augu nosaukumi, kam kāds orgāns - miza, ziedi u.tml. ir pelēks. Šķilbēnos reģistrēts kāda auga nosaukums *pelēkais āboliņš*. Rendē par *pelēko āboliņu* dēvē *mataino āboliņu* (*Trifolium arvense*), bet Nevejā un Slīterē to sauc par *pelēkajām vālītēm*.

Pelēka toņa nianšu apzīmēšanai izloksnēs nereti izmanto sudraba krāsu, piemēram, *maura platkājiņš* (*Potentilla anserina*) ir *sudrabiņa* Aizkalnē, *sidrabaine* vai *sudrabaine* Aknīstē, līdzīgi kā lietuviešu valodas izloksnēs⁷ *sidabrēlis*, *sidabrininkė*, *sidabrininkas*.

Koši dzeltenas nianse apzīmējumam lietota zelta krāsa. Sīki augi ar dzelteniem vai zaļgandzelteniem ziediem

⁷ Lietuviškas botanikos žodynas I d. Redagavo J. Dagys. Kaunas, 1938, p.277.

ir *zeltstarītes* (Gagea) Aiviekstē un Mazsalacā, bet Šķilbēnos par *zeltstarītēm* sauc *redzenes* (Cerastium).

Arī dainās⁸ minētas *sarkanbaltas rozes*, *sudraba vītols*, *zelta pureņiņi* u.c. ar krāsas pazīmi saistīti augu nosaukumi.

Ar garšas uztvēruma pazīmi veidotajos augu nosaukumos izmantotas leksēmas *salds*, *rūgts*, *sīvs*, *sūrs*, arī *salts* ar nozīmi *auksts*. Piemēram, *saldsagnītes* (Polypodium), *rūgtdilles* (Peucedanum) un *sūrenes* (Polygonum) terminoloģijā. Aknīstē *sīvene* un *rūgtene* ir *maura sūrene* (Polygonum aviculare), bet *sūrā puķe* Rankā (EH II, 322) - *baltā vizbulīte* (Anemone nemorosa).

Ar saldās un rūgtās garšas maisījuma nojēgumu saistīts *bebrukārklīņa* (Solanum dulcamara) nosaukums *saldrūgtais* vai *saldrūgtis*, jo tā "kāts sūcot ir no sākuma rūgts, vēlāk *salds*."⁹

Norāde uz skābo garšu auga nosaukumā ir meža *zaķskābenes* (Oxalis acetosella) izlokšņu nosaukumos *skābais āboliņš* un *zaķu skābenes* Lielsalacā, *Saldū* (ME IV, 683) un *Bauskā* (B 204), *zaķu skābes* Aizputē (B 204), *zaķskābeņi* Svētciemā.

Pie augiem, kas saistīti ar garšas nosaukumiem, nosacīti minamas dažādās *saltmētras* vai *saltās mētras* (ME III, 676), arī *piparmētras* (Mentha piperita), jo šo augu daļas izraisa aukstuma sajūtu mutē.

Pēc ožas, parasti smaržas uztvēruma pazīmes veidoti tādi augu nosaukumi kā *smarže parastā ieva* (Prunus padus) (Mg XV 1, 84) un *smaržzāle(s)* - *smaržīgā mārsmilga* (Hierochloe odorata), kā arī *mētru* (Mentha

⁸ Latvju tautas daiņas. Redīgējis prof. J.Endzelīns, sakārtojis R.Klaustiņš. R.: Literatūra. 1.sēj. 1928., 117 - 184.lpp.

⁹ Ašmanis K. Latvijas flora. R.: Valtera un Rapas akc. sab. Izdevums, 1923, 192.lpp.

arvensis) izlokšņu nosaukums *smacenes* (ME III, 946) un *purva vaivariņa* (Ledum palustre) nosaukums *smirdas* Aizdzirē (ME II, 965).

Pēc auga augšanas vietas pazīmes veidotajos nosaukumos var būt ietverta norāde uz konkrētu augšanas vietu (piemēram, rudzos, pļavā, mežā): *rudzupuķe* (*Centaurea cyanus*), *kviešu puķe* tā ir *pļavas dzelzene* (*Centaurea jacea*) Jumurdā un Lubējā. Šī paša iemesla dēļ labības nezāli *lauka kokali* (*Agrostemma githago*) sauc par *auzupuķi* Trikātā, *kviešupuķi* Siguldā, *miežupuķi* Kuldīgā, *vīķu puķi* Vestienā. Pēc augšanas vietas pazīmes veidots *plankumainās dzegužpuķes* (*Orchis maculata*) nosaukums *grāvene* Kuldīgā, tāpat kā visi *ceļteku* (*Plantago*) izlokšņu nosaukumi *ceļmalītes*, *ceļmallapas*, *ceļteklapas*, *ceļvārplapas*, *stidziņas* u.c.

Bieži auga nosaukums raksturo augteni, kur tas sastopams. *Māllēpes* (*Tussilago farfara*) izlokšnēs sauc par *mālu lēpēm*, *mālu lapām*, *māllēpenēm* u.tml., jo augs sastopams tikai mālainās augsnēs.

Šaurlapu kazroze (*Epilobium angustifolium*) aug mežu izdegumos un nodegušu ēku vietās, kur daudz ogļu un pelnu, tādēļ Mārkalnē un Pededzē tās sauc par *ugunspuķēm*, Ventā par *meža ugunspuķēm*.

Dažos augu nosaukumos ietverta arī norāde uz ģeogrāfisku vietu, kur augs sastopams, piemēram, *Īslandes ķērpis* vai *Īslandes sūna* (*Centraria islandica*), *Daugavas vizbulīte* (*Anemone silvestris*) u.c.

Tūliņ gan jāpiemetina, ka *Daugavas vizbulīte* sastopama arī citur Latvijā, piemēram, Kangaros un Latgalē, ka Daugavas krasti nebūt nav vienīgā tās augšanas vieta.

Dažreiz ģeogrāfiskas vietas norāde tautā lietotajos augu nosaukumos patiesi var signalizēt uz vietu, no kurienes augs ievests vai ieviesies. Tāds ir jau minētais

Īslandes ķērpis. Zemgales izloksnēs reģistrētos *ārstniecības ziepju saknes* (*Saponaria officinalis*) nosaukumus *dancka* un *danska* valodniece V.Rūķe¹⁰ saista ar vietvārda *Danciga* polisko formu *Gdańsk*, no kurienes augs savā laikā ievests ziepju vietā. Tā saknes ūdenī puto un tās lieto vilnas mazgāšanai un traipu tīrīšanai.

Tomēr lielākajai daļai ar ģeogrāfisko vietu saistītu augu nosaukumiem nav zinātniska pamatojuma. Šķiet, ka daudzi *Vāczemes apšu, egļu, magoņu, Ķīnas un Spānijas rožu* u.tml. nosaukumi, kas izloksnēs apzīmē dažādu ģinšu un sugu augus, savā laikā radušies kā poētiski adventīvu ("eksotisku") vai īpaši skaistu augu (un ziedu) nosaukšanai.

Pēc auga augšanas un uzdziedēšanas laika pazīmes veidotajos augu nosaukumos var būt ietverta norāde uz kalendāra laiku, piemēram, *maijrozītes* (*Rosa spinosissima*), *maijpuķīte*, arī *maijpulkstenīši* un *maijzvaniņi* (*Convallaris majalis*) - *parastā kreimene*, uz diennakts laiku, piemēram, *naktsvijoles* (*Plathantera*), *dienviđīte tūruma tūtenis* (*Convolvulus arvensis*) Dvietē, jo zieds atveras tikai saulē, parasti pusdienas laikā. *Parastā kreimene* (*Convallaria majalis*) ir *naktszvaniņi* Jēkabniekos, bet *vakarene* (*Hesperis matronalis*) - *naktsvijole* Svētcimē un Krimuldā, jo ziedi spēcīgi smaržo vakaros un naktīs.

Augu nosaukumos var būt norāde uz gadalaiku, kad plaukst tā ziedi. *Purva atālene* (*Parnassia palustris*) ir *rudens puķes* Naukšēnos, bet Aknīstē, Dobelē, Rubeņos par *rudens puķi* dēvē *miķelītes* (*Aster amellus*).

Augu nosaukumi nereti ir saistīti arī ar seno svētku nosaukumiem. Jau pieminētās *miķelītes miķelnīcas*

¹⁰ **Rūķe - Draviņa V.** Raiņa bērnības dienu puķe danska. Grām.: Raiņa un Aspazijas gadagrāmata 1975.gadam. Vāsterās, 1974, 80. 84.lpp.

Vestienā, jo "zied rudenī uz Miķeļiem"¹¹ *miķeļīši*
Krimuldā, *miķeļpuķes* Strazdē.

Šaurlapu ugunspuķe (*Chamaenerion angustifolium*)
ir *jēkabniece* Lašos, jo uzzied ap Jēkabiem. Pēc
uzziedēšanas laika (ap Indriķiem), šķiet, savu nosaukumu
ieguvušas vairākās Kurzemes izloksnēs (Piltenē, Užavā,
Zūrās u.c.) sastopamās *indricenes parastais pelašķis*
(*Achillea millefolium*).

Auga nosaukumā var būt atspoguļota arī tāda,
pirmajā mirklī, šķiet, augam gluži neraksturīga pazīme kā
skaņa.

Idū par *čakstenēm* vai *čaukstenēm* dēvē *salmenes*
(*salmu puķes* - *Helichrysum*), kuru sausie ziedi tiešām čakst
vai čaukst vai nu vējā, vai tiem pieskaroties. Nosprakšķ,
kad no kausiņa norauj *spradzeņu* (*Fragaria viridis*) ogu.
Irlavā un Sātos šo augu sauc par *sprādzenēm*, citur par
paukšķenēm.

Visvairāk augu nosaukumu latviešiem ir tādu, kas
radušies uz dažādu asociāciju pamata. Visbiežāk tās ir
izskata, garšas, ožas un izlietojuma funkcijas asociācijas.
Nosacīti šai uz asociāciju pamata veidotajai nosaukumu
grupai pieskaitāmi arī augu nosaukumi, kam pamatā
personvārdi, mitoloģisku un reliģisku būtņu, kā arī tautību
nosaukumi.

Ievērojama daļa uz asociāciju pamata veidoto augu
nosaukumu ir saistīta ar dažādu dzīvnieku kukaiņu un
vēžveidīgo, kā arī ar mugurkaulnieku abinieku, rāpuļu,
putnu un zīdītājdzīvnieku nosaukumiem.

No kukaiņu vārdiem augu nosaukumu veidošanai
izmantotas leksēmas bite, blusa, blakts, dundurs, tauriņš,

¹¹ Latviešu botāniski nosaukumi, sastādīti no J. Ilstera. Otrais
salastījums. - Grām.: Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas 3. rakstu
krāj.R., 1885, 68.lpp.

uts, vabole, no vēžveidīgo nosaukumiem tikai leksēma vēzis. Piemēram, ar vārdu bite veidoti daudzu nektāraugu nosaukumi. *Amoliņi* (Melilotus) ir *bišu amoliņš* Ābeļos un Bērzpilī, *bišu ābuls* Nautrēnos. *Ārstniecības vēršmēle* (*Anchusa officinalis*) ir *bišu nātre* Alūksnē, *piecdaivu mātere* (*Leonurus cardiaca*) - *bišu mētra* Vecumniekos, bet *lauku pētereni* (*Knautia arvensis*) par *bišu puķi* vai *bišu zāli* dēvē Kalsnavā.

Asās, nepatīkamās smakas dēļ *lauku blakteni* (*Ononis arvensis*) dēvē par *blaktenēm* Aulejā, Bauskā, Līksnā, Misā, Vecsaulē. *Parastajai kreimenei* (*Convallaria majalis*) izloksnēs (pēc ME IV, 575) ir ar vēzi saistīti nosaukumi *vēžaustiņas*, *vēžaustiņi*, *vēžauši*, *vēžaukļi*, *vēžokļi* u.c.

Vairāku augu nosaukumos izmantotas leksēmas varde, retāk krupis, samērā bieži rūpuļu nosaukumi - čūska, zalktis, ķirzaka.

Maura platkājiņu (*Potentilla anserika*) par *vardūksņām* sauc Jumurdā, *purva vārnkāju* (*Comarum palustre*) - par *varžu kājām* Liezerē. *Dzegužpuķes* (*Orchis*) Ķoņos, Lodē, Rencēnos dēvē par *čūsku puķēm*. Par *čūsku* vai *zalkšu ogām* tautā sauc *četrlapu čūskogu* (*Paris quadrifolia*). Ar ķirzakas vārdu saistīts *šaurlapu ceļmalītes* (*Plantago lanceolata*) tautas nosaukums *šķirzlatmēle* (EH II, 638), jo auga lapa atgādina ķirzakas šauro, mūžam šaudīgo mēli.

Daudzu augu nosaukumu pamatā ir putnu nosaukumi. Tie ir gan mājputnu vārdi - cālis, gailis, tītars, vista, zoss, gan savvaļas putnu nosaukumi - biežāk cīrulis, dzeguze, dzērve, stārķis, vanags, vārna, retāk balodis, bezdelīga, gaigala, krauklis, pūce, puputis, vālodze, žagata.

Piemēram, *gaiļbiksīšu* (*Primula officinalis*) nosaukumi izloksnēs: *gailīši* Jaunrozē, Krāslavā, Laucienā, *gaiļbiksītes* Kalncempjos, *gaiļa piesis* Augstkalnē, Dagdā,

Ērgļos, Mazsalacā, *gaiļpieši* Alsungā, Gaigalavā, Līvberzē, *gaiļpietīši* Mētrienā. Par *gaiļpiešiem* Strazdē, *gaiļa piešiem* Jēkabniekos, *gaiļu piešiem* Vilcē sauc *kreses* (*Tropaeolum*), jo *kresēm* ir garš ziedgultnes piesis.

Baltā vizbulīte (*Anemone nemorosa*) tiek dēvēta par *vistu puķi* Mārkalnē, Pededzē, Trikātā, arī par *cāļu puķi* (I III, 69). *Parastajam pelašķim* (*Achillea millefolium*) Kurzemes izloksnēs ir raksturīgi nosaukumi *tītarene(s)*, *tītarzāles*, *tītaru puķe* (ME III, 405), *tītardilliņi* Usmā, Vandzenē u.c.

Jau vairākkārt pieminēto *dzegužpuķu* (*Orchis*) tautas nosaukumi ir *dzeguzenes* Nīcā, Rubeņos, Slokā, *dzeguzes* Ābeļos, Balvos, *dzegužbumbas* Mērsragā, *dzegužkumoss* Lubējā, *dzegužpiestiņas* Vējavā, *dzegužsietava(s)* Padurē u.c.

Dažās Vidzemes izloksnēs, piemēram, Liezerē, Piebalgā *māllēpes* (*Tussilago farfara*) dēvē par *vālodžlapām* (ME IV, 498), iespējams tādēļ, ka auga lapas izplaukst vēlāk par ziediem, apmēram ap to laiku, kad atlido vālodzes.

No zīdītāju dzīvnieku nosaukumiem augu nosaukumu veidošanai visbiežāk izmantotas leksēmas mājdzīvnieku nosaukumi aita, cūka, govš, kaķis, kaza, suns, zirgs un savvaļas dzīvnieku vārdi lācis, vilks, zaķis, retāk bebrs, briedis, ezis, lapsa, ūdris, vāvere, pele, žurka.

Izmantojot leksēmu aita latviešu valodas izloksnēs veidoti *parastā pelašķa* (*Achillea millefolium*) nosaukumi: *aitašķi* (ME I, 14), *aitu ašķi* un *aitu zāle* (B 183), *avju ašķi* (Mg IV 2, 104), *aitkriemele* Ugālē. Dobelē par *aitiņām* dēvē *mataino āboliņu* (*Trifolium arvense*), citur *jānīšus* (*Erigeron*) sauc par *auniņiem* (Mg IV 2, 105).

Leksēmu cūka izloksnēs nereti izmanto tādu augu nosaukšanai, kam izskatā vai izlietojumā ir kāda līdzība ar citu - cilvēkam noderīgu augu. Cūkas vārds te it kā palīdz

precizēt attiecīgu sugu vai ģinti, vai arī norāda, ka izlietojums ir atšķirīgs no auga, kura nosaukumā tas nav minēts. Tautā runā par *kumelītēm* (*Matricaria chamomilla*) un *cūku kumelītēm*, kas ir *maura kumelīte* (*Matricaria matricarioides*) Kalncempjos un Rencēnos, par *piparmētrām* (*Mentha piperita*) un *cūku mētru* vai *cūkmētru* (EH I, 281), kas ir *lauku mētra* (*Mentha arvensis*).

Saimnieciski neizmantojamu vai kādai konkrētai vajadzībai nederīgu augu nosaukumos izmantotas arī leksēmas suns un vilks. Visas neēdamās sēnes latvieši dēvē par *suņu* (retāk *vilku*) *sēnēm*. Ļoti daudz dažādu ģinšu un sugu augus izloksnēs sauc par *suņu* vai *suņa burkšķiem* vai *burkāniem*, piemēram, *parasto gārsu* (*Aegopodium podagraria*), *plankumaino suņstobru* (*Conium maculatum*), *suņpētersīli* (*Aethusa cynopium*) u.c.

Leksēma zirgs izmantota augu nosaukumos, kas ir lieli, gari, salīdzinot ar citiem līdzīgiem. Piemēram, *skābenes* un *zirgu skābenes* vai *zirgskābenes* (*Rumex confertus*), ir *kumelītes* (*Matricaria*) un *zirgkumelītes*, *zirgkumeles*, *zirgu kumelītes* *ilzītes* (*Anthemis*) vairākās Kurzemes, Zemgales un Vidzemes izloksnēs. Tāpat *amoliņi* (*Melilotus*) ir *zirgamols* (A 96) un *zirgu amols* (Mg IV 2, 103).

Vilka un velna vārds nereti figurē vairāku indīgu augu nosaukumos, piemēram, *dzelonainais velnābols* (*Datura stramonium*) - *vilkābols* (A 193) un *vilka ābols* (B 192). Par *vilka* vai *vilku ogām* Dundagā sauc *melno velnogu* (*Atropa belladonna*), Ezerniekos - *bebrukārkliņu* (*Solanum dulcamare*), bet Skaistā *četrlapu čūskogu* (*Paris quadrifolia*). Vilka vārds sastopams arī grūti iznīdējamu nezāļu nosaukumos. Rēznā *āboliņa viju* (*Cuscuta europaea*) dēvē par *ābola vilku*, bet Zūrās *melnos graudus* (*Claviceps*) par *rudzu vilku*.

Būdams cītīgs dabas vērotājs, latvietis ir salīdzinājis citas reālijas ar augiem un radis potenciālu iespēju attiecīgo nosaukumu pārnestam izlietojumam. Tā radušies arī tādi augu nosaukumi, kuros izmantoti dažādu cilvēka un dzīvnieka ķermeņa daļu nosaukumi, piemēram, acs, aste, auss, bārda, galva, piere, kāja, pēda, kauli, mute, mēle, pirksts, roka, sekste u.c.

Šajā nosaukumu grupā galvenokārt ir salikteņu un vārdkopu nosaukumi, kur asociācijas ar ķermeņa daļu atspoguļotas salikteņa vai vārdkopas otrajā komponentā. Piemēram, augu *Primula farinosa* daudzās izloksnēs dēvē par *bezdelīgactiņām* vai *bezdelīgu actiņām*, vietumis arī par *putnactiņām*, bet *Eiropas saulpureni* (*Trollius europaeus*) par *aungalviņām* Ziemeļvidzemē, par *bulļa pieri*, *bulļpierīti*, *bulļu pierēm* Kurzemes izloksnēs, par *cāļgalvām* vai *cāļgalviņām* Vidzemē.

Aptieku vēšmēle (*Anchusa officinalis*) ir *vēšmēles* Irlavā, *vēšu mēles* (Mg IV 2, 77), *dzegužpuķes* (*Orchis*) - *govmēlīte* Zūrās un *zalkšu mēle* (ME IV, 685). *Baltās vizbulītes* (*Anemone nemorosa*) šķeltā lapa runātājiem asociējusies ar izspūrušu kazas bārdu - *kazu bārda* (B 184), bet *dzegužpuķu* (*Orchis*) ziedkopa ar augšup paceltu pirkstu (īkšķi), saknes ar cilvēka roku. Liepnā šis augs tiek dēvēts par *raganas pirkstu*, Mārkalnē par *velna pirkstu*, bet rakstos (A 249) tam reģistrēti nosaukumi *dievrociņa*, *jodrociņa*, *vella ķepa*, *dieva ķepa*.

Daudzu augu nosaukumos ir asociatīvs sakars ar dažādu, bieži lietotu priekšmetu izskatu. Šajos nosaukumos figurē tādas leksēmas kā krēsls, kurpe, poga, svece, trauks, zvans u.tml.

Ar krēslu asociējušies ziedi vai ziedkopas augiem *biškrēslīņi* vai *bišu krēslīņi* (*Tanacetum vulgare*), *parastais rasaskrēslīš* (*Alchemilla vulgaris*), *saules dievkrēslīš* (*Euphorbia helioscopia*).

Parasto deviņvīruspēku (Verbascum thapsus) vairākās Kurzemes izloksnēs sauc par *saules sveci*. Te divas asociācijas:

- 1) ar sveci - pēc zieda (ziedkopas) formas un
- 2) ar sauli pēc uzziēdēšanas laika. Ziedkausiņi atveras tikai spilgtā saulē.

Īpatnējās ziedu formas dēļ savus nosaukumus guvusi ģints *kurpītes* (Aconitum)- *zilā kurpīte* (Aconitum napellus) un *dzeltenā kurpīte* (Aconitum lasiostomum), ko dēvē par *kurpeni* vai *kurpjpuķi* Limbažos, par *tupelīti* Bērzgalē un Sakstagalā. Ar līdzīgu asociāciju veidoti šī auga nosaukumi arī lietuviešu izloksnēs: kurpelē, čabatēlis, kurpgizelis, kurpijonas, kurputēs, sopagēlis. (Turpretī vācu un krievu valodā šī auga nosaukumiem asociācija pavisam cita: vācu Eisenhut, krievu борец.)

Ar kurpes vārdu zieda formas dēļ saistīti arī *parastā ozoliņa* (Aquilegia vulgaris) nosaukumi *lūkkurpīte* (A 56; B 185) un *ļukurpīte* (E), kā arī *tīruma zilauša* (Consolida arvensis) nosaukumi *kurpīte* Platonē, Rēznā, *rudzu kurpīte* Elejā, Sesavā, Višķos. Aiviekstē šo pašu augu dēvē par *bruņinieku piešiem*, Bērzpilī par *zvaniņu* vai *rudzu zvaniņu*, bet Sakstagalā par *kāsīšiem*.

Kāpnēm līdzīgais lapas veidojums pamudinājis *maura retēju* (Potentilla anserina) nosaukt par *trepītēm* Alūksnē, Gulbenē, Dagdā, Elkšņos, Gārsenē, Irlavā, Līvberzē, par *trepenītēm* Kuldīgā, Rozēnos, Skaistkalnē, Sērenē, Viesītē.

Vairāku augu nosaukumos, kuru ziedlapiņu plānums asociējas ar zīda audumu, izmantota leksēma zīds. Piemēram, *zilo rudzupuķi* (Centaurea cyanus) dēvē par

zīdeni vai zilo zīdeni vairākās Kurzemes izloksnēs¹² *Pļavas dzelzene* (*Centaurea jacea*) ir *pļavu zīdene* (A 163), *sarkanā pļavu zīdene* (B190), *pļavu spulgnaglens* (*Coronaria flos-cuculi*) - *zīdene* Liezerē, *zīda puķe* Iecavā.

Latviešu valodā ir grupa augu, kuru nosaukums veidots no citu izskatā līdzīgu augu vai to daļu nosaukumiem.

Literatūrā jau vairākkārt ir norādīts, ka augus ar spilgtiem un krāšņiem ziediem izloksnēs it bieži sauc par *rozēm*.¹³

Eglei līdzīga izskata dēļ *tīruma kosu* (*Equisetum arvense*) dēvē par *egļīti* Alsviķos, Alūksnē, Ceraukstē, Kusā, Padurē, Popē, Suntažos, par *skujeni* Līvānos un *kartupeļu skujiņu* Vīksnā (jo kosa bieži ir kartupeļu lauku nezāle, kas pēc izskata atgādina zemē iespraustu skujiņu).

Lapu formas līdzības dēļ ar *ozolu* (*Quecus*) *parastais ozoliņš* (*Aquilegia vulgaris*) ir *ozoliņi* Gaujienā, *puķu ozoliņi* (ME IV, 476), *puķozoliņi* Koknesē.

Zieda formas līdzības dēļ ar *āboliņiem* (*Trifolium*) *mārpukītes* (*Bellis perennis*) ir *amoliņš* Sesavā, *amoltiņš* Dobelē un Dundagā (I III, 69), *dāboliņš* Gārsenē, bet sakņu izskata dēļ jau pieminētais *parastais ozoliņš* (*Aquilegia vulgaris*) - *bolderjāņi* Ābeļos, Balvos, *buldurjāņi* Gārsenē, *māju balderjāņi* Varakļānos un Viļānos.

Kā jau minēts, nosacīti uz asociāciju pamata veidoti augu nosaukumi, kuru pamatā ir personvārdi¹⁴ kā arī

¹² Ēdelmane I. Augu *Centaurea cyanus* un *Leucanthemum vulgare* nosaukumu semantika un izplatība latviešu valodā. - Grām.: Dialektālās leksikas jautājumi. R.: Zinātne, 1986, 1.d., 202. lpp.

¹³ Ēdelmane I. Roze un mētra. Grām.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. R.: Liesma, 1979, 15.laid., 144. 146.lpp. Sanders J. Latviešu saimnieciskā senkultūra. Jelgavā: Latv. lauks. ekon. sab-ba, 1922. 172.lpp.

mitoloģisku vai reliģisku būtņu nosaukumi. No personvārdiem visbiežāk lietotie ir Jānis un Pēteris, arī Māra un Marija, retāk Indriķis, Jāzeps, Jēkabs, Miķelis, Margrieta, Ilze u.c. Līdzās personvārdiem augu nosaukumos figurē arī leksēmas Dievs, velns, ragana u.c.

Ar vīrieša vārdu Jānis un attiecīgajiem svētkiem saistāmi dažādu *jāņuzāļu*¹⁵ nosaukumi. Par *jāņuzālēm* plaši dēvē arī *papardes* (Dryopteris), Jaunrozē un Viļakā par *Jāņa zālēm - aso jānīti* (Erigeron acer). Nautrēnos *parastais ozoliņš* (Aquilegia vulgaris) ir *Jāņa puķe*, Šķilbēnos - *Jāņa pogas tīrumu pēterene* (Knautia arvensis), bet *birtzalu nārbulis* (Melampyrum nemorosum) ir *Jāņa ziedi Kalncempjos*.

Vairāku augu nosaukumi saistīti arī ar Pētera vārdu un attiecīgi atzīmējamo dienu (29.VI) senā lauksaimnieka kalendārā. Jau pieminētā *tīrumu pēterene* izloksnēs ir *pēterpogas*, *pēterpuķes*, *pētersaknes*, jo augs uzzied uz Pēteriem un signalizē par īsta siena laika sākumu.

Liezerē par *Pētera puķi* un *pēterāju* saucot *kamolaino pulkstenīti* (Campanula glomerata) - pēc I III, 69. Par *pēterzāli*, *Pētera zāli* vai *Pētera puķi* dēvē arī *zilo vizbulīti* (Anemone hepatica), *divšķautņu asinszāli* (Hypericum perforatum) un *purva atāleni* (Parnassia palustris). Ērgemē par *pēterīšiem* sauc *plavas biteni* (Geum rivale), Dundagā par *Pētera sakni plankumaino dzegužpuķi* (Orhis maculate), Gulbenē par *pēterāboliņu brūngalvītes* (Prunella vulgaris).

Līdzīgi veidoti augu nosaukumi arī ar citiem senāk populāriem personvārdiem, kas nereti saistījās ar zemkopim

¹⁴ Ēdelmane I. Augu nosaukumi un personvārdi. Grām.: Latviešu valodas kultūras jautājumi. R.: Liesma, 1974, 10.laid., 62. - 65.lpp.

¹⁵ Ēdelmane I. Augu nosaukumu vākšana. Dabas un vēstures kalendārs 1976.gadam. R.: Zinātne, 1975, 95. - 97.lpp.

nozīmīgām dienām un svētkiem. Piemēram, *ādamzāle* (A 253) - *dzeltenā dzegužkurpīte* (*Cypripedium calceolus*) un *Kriša zāle* (A 56) - *vārpainā krauklene* (*Actaea spicata*), bet *bruņinieku piesis* (*Delphinium elatum*) ir *Ježupa puķe* Nautrēnos un *jēkabiņi* Gārsenē.

Māras un Marijas vārds plaši lietots *mārupuķīšu* (*Bellis perennis*) izlokšņu nosaukumos. Tās ir *Māras puķes* (Mg IV 2,89), *Māras puķītes* Liepupē, Lubējā, Mazsalacā, *mārīte(s)* Svētciemā, *mārīši* Dundagā, *Marijpuķīte(s)* Irlavā, Laidzē, Valgalē. *Mazais mārsils* (*Thymus serpyllum*) ir *Māras maurs* un *Māras sils* Kuldīgā un Piltenē, *parastais rasaskrēslis* (*Alchemilla vulgaris*) *Māras brunciši* Tukumā, *baltais amoliņš* (*Melilotus albus*) - *Māras āboliņš* Bauskā. Personvārds Katrīne izmantots *dzirkstelīšu* (*Dianthus deltoides*) nosaukumam *katrītes* Gārsenē, ar vārdu Ilze saistīti augu ģints (*Anthemis*) *ilzītes* nosaukumi (gan terminoloģijā, gan izlokšnēs).

Velna (joda, čorta) vārds parasti piedēvēts indīgajiem augiem. Piemēram, *indīgais velnarutks* (*Cicuta virosa*) ir *vella rutki* (Mg IV 2, 99), *velna rutki* (Mg IV 2, 79), *velna rācenis* (B191), *joda rutks* Dundagā (B191). *Dzelonainais velnābols* (*Datura stramonium*) ir *vella roze* Valmierā (A193), *velna ābols* Gārsenē, Kurmenē, *čorta ābols* un *čorta palauka* Bērzgalē un Rēznā, *čortadadzis* Gārsenē, *čorta padauza* Nautrēnos.

Ar velna un raganas vārdu līdzīgi kā ar leksēmām suns un vilks saistīti cilvēkam nederīgo, saimnieciski neizmantojamo, kā arī nezāļu nosaukumi, piemēram, *tīruma tītenis* (*Convolvulus arvensis*) ir *vella apiņi* Viļķenē, *zilā rudzupuķe* (*Centaurea cyanus*) *raganiņas* Bruknā, *tīruma zilausis* (*Consolida arvensis*) - *raganiņa* Skaistkalnē.

Dažos cilvēkam noderīgu vai patīkamu augu nosaukumos izmantotas leksēmas Dievs un Kristus.

Gandrīz pie katras lauku mājas senāk stādīja *dievkociņu* (*Artemisia arbotanum*). Aknīstē par *lauka dieva kociņu* dēvē *lauku vībotni* (*Artemisia campestris*), bet Dobelē par *Kristus puķi* vai *Kristus sakni* sauc *tīruma pētereni* (*Knautia arvensis*).

Dažu augu nosaukumu veidošanai izmantoti arī tautību nosaukumi: angļi, leiši, poļi, prūši, turki, vācieši, žīdi. Dažreiz šādi nosaukumi var signalizēt par to, no kurienes un kā augs nokļuvis Latvijā, tie var dot netiešu norādi uz sabiedrisku notikumu norisi vai izplatību senatnē. *Kamolainā pulkstenīte* (*Campanula glomerata*) tautā ir dēvēta par *poļu karaļa* vai *poļu ķēniņa puķi*, jo "poļu ķēniņš pie Rīgas ieņemšanas esot turējis šīs puķes rokās."¹⁶

Leksēmas vācieši, prūši, angļi lietotas adventīvu vai arī ļoti krāšņu svešu augu nosaukumu darināšanai, piemēram, *vācu magones* (*Papaver rhoeas*) Mazsalacā. Senāk šādus svešus, krāšņus augus latviešu zemnieks redzēja muižu dārzos.

Krētainā auza (*Avena orientalis*) izloksnēs figurē ar nosaukumiem *turku* vai *leišu auzas* (I II, 67). *Pupiņas* (*Phaseolus*), kuru izcelsmi saista ar Dienvidāfriku¹⁷, tauta sauc par *turku pupu* (B 204) vai *turkpupu* (A 103), bet *kukurūzu* (*Zea mays*) par *turku kviešiem*. Iespējams, ka šie nosaukumi glabā sevī senas liecības par tirdzniecības ceļu ("no varjagiem uz grieķiem"), pa kuru svešu zemju preces, arī labība, nokļuva baltu teritorijā.

Pēc izlietojuma veida darinātie augu nosaukumi ir atnesuši līdz mūsdienām senu nominācijas paņēmieni saistīt auga nosaukumu ar tā izlietojumu. Piemēram, tādiem

¹⁶ Alfabētiskais botānisku vārdu krājums, sakārtots un sastādīts no P.Eversa. Rokraksts. Latvijas ZA Folkloras krātuves arhīvā.

¹⁷ Langenfelds V., Ozoliņa E., Ābele G. Augstāko augu sistematika. R.: Zvaigzne, 1973, 253.lpp.

nosaukumiem kā *drudža zāle, sāpes zālīte, mātes zāle, vēderzāles, labdūšas* u.tml. ir vistiešākais sakars ar tautas ārstniecību.¹⁸

Augu valsts bagātības noderējušas visām cilvēku paaudzēm daudzās tautās un zemēs. Senie latviešu tautas dziednieki samērā bieži nosaukuši augus tā orgāna vai ķermeņa daļas vārdā, kuras ārstēšanai augs bijis noderīgs. Vārdkopu un salikteņu augu nosaukumos šī ārstējamā ķermeņa daļa atspoguļota vārdkopas un salikteņa pirmajā komponentā, piemēram, *ausu zāle, sirds zāle, kaklpuķe* u.c. Šīs minētās grupas nosaukumu veidošanai izmantotas leksēmas: ausis, kakls (arī mandeles), kauli, krūtis (arī plaušas), sirds, vēders, žults, zobi.

Sārto saulrieteni (*Sempervivum tectorum*) Jaunpilī un Tukumā sauc par *ausu zāli* (Mg IV 2,47). Nosaukums vedina domāt, ka augs ticis lietots ausu ārstēšanai. *Mazā brūngalvīte* (*Prunella vulgaris*) ir labs līdzeklis kakla skalošanai, angīnas ārstēšanai. Rēznā, Ružinā, Viļānos šim augam ir attiecīgi nosaukumi *kaklinītes, kaklinīcas* un *kaklienes*. Zūrās to dēvē par *kaklpuķi*, bet Nīcā par *mandeļtēju* vai *mandeļziedu*.

Parasto vīrceli (*Linaria vulgaris*) Irlavā sauc par *žultszālīti*, Dobelē par *žultszāli*. Tautas medicīnā šo augu lieto kā žultsdzinēju. Pret žultspūšļa slimībām noderīga arī *aptieku žodzene* (*Sisymbrium officinale*), ko Aknīstē sauc par *žultīni*. *Lielo struteni* (*Chelidonium majus*) tautā dēvē par *zobuzālēm* (I II, 69). Ir ziņas no Dobeles, ka strutenes lietotas pret "zobu augoņiem"

Prāva daļa augu nosaukumu ir saistīti ar ārstējamo slimību, to simptomu vai slimīgu organisma stāvokļu

¹⁸ **Ēdelmane I.** Ārstniecības augu nosaukumi latviešu valodas izloksnēs// Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A. 1994. - Nr. 3, 26. 29.lpp.

nosaukumiem. Šajā nosaukumu grupā izmantotas leksēmas: asiņošana, caureja, dilonis, drudzis, ēde, blaugznas, graizes, kārpas, kašķis, krampji, sāpes, trūce, tūska, arī mēris.

Pamīšo pakrēslīti (*Chrysosplenium alternifolium*) tautā dēvē par *graizes zāli* - "Graizes zāle kaltēta un pienā ieberzta ir bērniem derīga pret vēdera graizēm" (Šm I, 9472). Kārpu nodzišanai tautas medicīnā lieto *dievkrēsliņus* (*Euphorbia*). Par *kārpu zālēm* to sauc Ancē, Irlavā, Jaunpilī un Virgā, par *kārpzāli* Svētciemā.

Daudz augu tautas medicīnā izmanto kā sājpu remdējošus vai nomierinošus līdzekļus, lieto ginekoloģijā. Šis fakts atspoguļojas arī augu izlokšņu nosaukumos. *Čemuru augstiņš* (*Centaurium umbellatum*) ir *sāpes zālīte* (B 194), *tūkstošveselības zāle* Bauskā (A 185), *mātes zāle* Jaunpilī (Mg IV 2,29). *Parastā mātere* (*Leonurus cardiaca*) ir *sievu mētra* Codē, Skaistkalnē, Stelpē un *mātes mētra* Vecumniekos. Kāda *dzelkšņu* (*Carduus*) suga dēvēta par *caursājpu zālēm* (I II, 69; Mg IV 2,89). Ap Kuldīgu *avotu veroniku* (*Veronica beccabunga*) sauca par *pārceļamo puķi*, jo "kad pārceļies, pārstaipījies, viņas sula laba" (I III, 73).

Vairākās Kurzemes izlokšnēs *parasto pelašķi* (*Achillea millefolium*) sauc par *mērupuķi*, *mēra puķi*, *mēra zāli*, kas vedina domāt, ka kādreiz augs ticis lietots mēra apkarošanai (ap 1710.gadu Kurzemē plosījās mēra epidēmija). Iespējams, ka līdzīga iemesla dēļ *lipīgā sveķene* (*Viscaria vulgaris*) Kuldīgā un Piltenē (Mg IV 2,46) senāk dēvēta par *sērgas puķēm*.

Vairāki indīgi augi, kam ir kairinoša iedarbe, saskaroties ar cilvēka organismu, rada slimībām līdzīgas pazīmes. Arī šis apstāklis ir radis atspoguļojumu tautā lietotajos augu nosaukumos. Piemēram, *kašķa zāle* Rucavā un *kašķpuķe* Lielirbē un Usmā ir *kodīgā gundega* (*Ranunculus acer*), jo, kad to rokā saberž, roka kļūst jēla. Šī

paša iemesla dēļ *gundegas* vairākās Kurzemes, Zemgales un Vidzemes izloksnēs dēvē arī par *ugunspuķēm*.

Parastā zalktene (*Daphne mezereum*) ir ļoti indīgs augs. Tas rada vemšanu, drudzi, var iestāties paralīze, pat nāve. Pēc Mg IV 2,43 Puzē šo augu saucot par *drudžliepu*, Kuldīgā, Piltenē, Priekulē par *drudža liepu*.

Tāpat kā ārstniecībai, augi lietoti arī ļaunuma atvairīšanai, kas saistīta arī ar buršanu un vārdošanu. "Ja bērns kaut kā sasirgst, tad to mazgā siltā ūdenī, kam klāt pieliktas īpašas zāles kā: trīsreiz trīs šķipsniši birkstes (karstu pelnu), kādas appūšļotas oglītes un dažādas puķītes un zālītes" (Šm III, 1682). Piemēram, Rucavā reģistrēts īpatnējs *ķeraiņu madaras* (*Galium aparine*) nosaukums *skauga pulvers*. *Ārstniecības vērsmele* (*Anchusa officinalis*) dažviet ir dēvēta par *pabriņa zālēm* (ME III, 10), bet *apdziras* (*Lycopodium clavatum*) ir *zaviešzāle* Virbos, *zavešķzāle* Laidzē, *zavetzāle* Dundagā (no vārda zavatnieks - burvis, arī tautas ārsts Kurzemē ME IV, 693).

Augus plaši izmantoja arī veterinārijā, lopkopībā, biškopībā, kaitēkļu un grauzēju iznīcināšanā. Augi derējuši kā garšvielas kulinārijā, arī tekstīliju krāsošanā un mazgāšanā. Viss sacītais atspoguļojas arī augu nosaukumos.

Kādu *plaušķeņu* (*Silene*) sugu lieto pret govju uzpūšanos, tāpēc Liezerē un Vandzenē to sauc par *pūšļiņiem*. Popē šādiem pašiem nolūkiem ieteic *mataino āboliņu* (*Trifolium arvensis*), ko tur dēvē par *pūšelpuķi*. Tāuku daudzuma palielināšanai un piena garšas uzlabošanai lietota *divlapu naktsvijole* (*Platanthera bifolia*), tādēļ šim augam reģistrēti nosaukumi: *krējuma puķīte* (E), *kreima puķe* (B 205), *piena puķītes* (ME III, 271), *kreimene* Ogrē.

Kā jau iepriekš norādīts, vairāku nektāraugu latviskie nosaukumi veidoti, izmantojot leksēmu bite. Biškopībā izmantots un nektāraugu nosaukumos figurē arī vārds medus. *Madaras* (*Galium*) ir *medenes* Piltenē,

medulāji Alsungā, Jūrkalnē, *medulenes* Alsungā, Ancē, Jūrkalnē, *med(u)spuķe(s)* Dundagā, Ēdolē, Padurē, Zūrās.

Grauzēju un insektu iznīcināšanai senāk plaši lietoti augi. Ziņas par to saglabājuši tādi nosaukumi kā *žurku zāles*, kas ir *zilais daglītis* (*Echium vulgare*) Zantē un *lauku blaktene* (*Ononis arvensis* - ME IV, 834), kā arī *lapsu zāles* - *jumstiņu gladiola* (*Gladiolus imbricatus*) - ME IV, 697.

Pipariem līdzīgas garšas dēļ *parastā pelašķa* (*Achillea millefolium*) ziedus un sēklas izmantojuši pie zivju un gaļas ēdieniem. Gar Kurzemes jūrmalu tos dēvē par *laukpipariem* vai *laukpipariņiem*. Lai iegūtu svaigu gurķu garšu, lapu salātiem mēdz pievienot *ārstniecības gurķenes* (*Borrago officinalis*) lapas, tādēļ šo augu sauc par *gurķu puķi* vairākās Kurzemes un Vidzemes izloksnēs. Ja alum vai degvīnam pievieno *divšķautņu asinszāles* (*Hypericum perforatum*) ziedus, iegūst attiecīgu garšu un zeltaini dzeltenu krāsu. No šī izlietojuma veidojušies *asinszāļu* nosaukumi izloksnēs *alus puķe* Kursīšos, *brandvīna puķe* Augstkalnē, *brandvīnpuķe* Alsungā, Basos, Jūrkalnē, Ulmalē, Valgalē, *brandviņa* Lašos, *brandviņpuķe* Dundagā, Laucienā, *brandvīna zāle* Rēznā, *dzērājpuķe* Valgalē, *šnapstenīca* Vīpē.

Daudz augu vēl šodien izmanto tekstīliju krāsošanai. Tikko minēto *asinszāli* (*Hypericum*) Codē un Valgalē par *asinszāli* saucot tieši tādēļ, ka, lietojot attiecīgus kodinātājus, no šī auga iegūst sarkanu krāsu. Kādu *vītolu* sugu (*Salix daphnoides*) Vestienā sauc par *dzīparkārklū*, jo ar tā "mizām krāso dzīparus dzeltenus" (I III, 72).

Rūgtā ziepenīte (*Polygala amarella*) saberzta ūdenī puto. To dažkārt izmanto ziepju vietā, tādēļ izloksnēs veidojušies nosaukumi *zieppuķīte* Limbažos, *ziepju puķes* Cesvainē un Trikā, *zilā ziepīte* Valgalē, *ziepītes* (ME IV, 744) līdzīgi kā lietuviešu valodā *putokšlė, piemenukų muilas*.

No bērnu rotaļām ar *vidējās ceļmalītes* (*Plantago media*) ziediem šis augs ieguvis attiecīgus nosaukumus izloksnēs: *dālderis* Valgalē un *soldati* vairākās Latgales izloksnēs. Bērni salasa *vidējo ceļmalīšu* ziedus, kas atgādina vārpiņu uz stingra kātiņa, un saka, ka "sitīs dālderus" vai "spēlēs zaldātus". Katrs no spēlētājiem mēģina nosist pretinieka zieda galviņu. Uzvar tas, kurš pirmais nositis pretinieka *ceļmalīšu* ziedu galviņas.

Leksikas grupā augu nosaukumi ietvertais materiāls samērā viegli padodas motivācijas skaidrošanai, atklājot gan latviešu valodai īpatnējos motivācijas paņēmienus, gan semantiskās universālības, kas bieži saskatāmas kā vārdkopu un salikteņu struktūrā, tā semantikas modelēšanā. Literatūrā¹⁹ ir pasvītrots, ka motivācijas sakari starp vārdiem ir organiski un tiem ir gadsimtiem ilgas tradīcijas, jo cilvēka apziņā uzkrātās zināšanas par augu nosaukumu veidošanās motīviem rada īpašus semantiskus modeļus, pēc kuriem var veidot jaunus nosaukumus.

Daudzi augu nosaukumi ar visu sevī ietvertu gadsimtos krāto tautas gudrību šodien vairs rodami tikai rakstu pieminekļos kā sava laika liecinieki, bet saglabājas senā latviskā augu nosaukumu veidošanas tradīcija jau minētie semantiskie un gramatiskie modeļi.

Nosaukumu motivācija kopā ar leksēmas vārdveidojošo un gramatisko uzbūvi ir noteicošais faktors, kas piešķir vārdam un valodai nacionālo kolorītu²⁰

¹⁹ Меркулова В.А. Очерки по русской народной номенклатуре растений. М.: Наука, 1967, с. 158.

²⁰ Комлев Н.Т. Компоненты содержательной структуры слова. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969, с. 67.

SAĪSINĀJUMI

- A - Ašmanis K. Latvijas flora. R., 1923. 320 lpp.
- B - Bitckis J. Latvijas augu noteicējs. Cēsīs, 1920. 104 lpp.
- E - Alfabētisks botānisku vārdu krājums, sakārtots un sastādīts no P.Eversa. Rokraksts. Latvijas ZA Folkloras krātuves arhīvā.
- I II - Latviešu botāniski nosaukumi, krāti un sastādīti no J.Ilsterā. - Grām.:Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas 2.rakstu krājums. Jelgavā, 1884, 64.-80.lpp.
- I III - Latviešu botāniski nosaukumi, sastādīti no J.Ilsterā. Otrās salasījums. Grām.: Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas 3.rakstu krājums. R., 1885, 68.-73.lpp.
- ME - Mīlenbahs K., Endzelīns J. Latviešu valodas vārdnīca. R., 1923-1932, 1.-4.sēj.
- EH - Endzelīns J., Hauzenberga E. Papildinājumi un labojumi K.Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. R., 1934-1946, 1.-2.sēj.
- Mg IV 2 - Magazin herausgeben von der Lättisch-Literarischen Gesellschaft (Mitau), 1872, Bd. 4., St. 2, S. 22-66.
- Mg XV 1 - Magazin herausgeben von der Lättisch-Literarischen Gesellschaft (Mitau), 1872, Bd. 15, St. 1.
- Šm - Latviešu tautas ticējumi. Sakārt. P.Šmits. R., 1940-1941, 1.-4.sēj.

Vineta ERNSTSONE (Rīga)
VALODAS SPĒLE - LINGVISTISKS
IKDIENAS JAUNRADES FENOMENS

Bez valodas spēles un tās funkciju analīzes nevar būt pilnīgas latviešu sarunvalodas izpētes. Ja sarunvaloda attiecināma gan uz nopietnās, gan nenopietnās saziņas sfēru, tad valodas spēle saistāma ar sarunvalodas nenopietno (jautro, smieklīgo, komisko utt.) tonalitāti. Valodas spēli sarunvalodā var aplūkot kā valodas poētiskās (estētiskās) funkcijas realizāciju. Tā kā sarunvalodu lieto nepiespiestas saziņas sfērā, tai ir raksturīga brīva attieksme pret runas formu. Kā jebkurai dabiskai runai sarunvalodai piemīt estētiskums, tieksme uz mākslinieciskumu, formas pilnību un novitāti.

Ikdienas saziņas procesā ikviens sarunvalodas lietotājs nereti izjūt apzinātu vai neapzinātu vajadzību ne tikai paziņot kaut ko, t.i., izmantot valodu utilitārā nolūkā, bet arī pašam izjust un sarunas dalībniekos izraisīt estētiskas jūtas tieši ar runas formu, bet ne saturu. Visbiežāk šādas jūtas izdodas izraisīt pajokojot, paironizējot, liekot sarunu biedram smieties vai vismaz pasmaidīt. Šādā nepiespiestā runā atklājas viena no sarunvalodas tendencēm orientācija uz māksliniecisko jaunradi.

Ievirze uz māksliniecisko jaunradi ne vienmēr ir mākslinieciski efektīva. Valodas spēles paņēmieni konkrētās realizācijas estētiskā vērtība var būt ļoti atšķirīga vieni un tie paši valodas spēles paņēmieni var tikt lietoti gan estētiski izteiksmīgu, neparastu un asprātīgu, gan nepretenciozu, šablonisku joku radīšanai. Māksliniecisko izteiksmes līdzekļu (tādu kā, piemēram, epitets, salīdzinājums, metafora, perifraze) lietojums sarunvalodā

valodas spēles nolūkā ne vienmēr liecina par izteikuma estētisko vērtību. Izteikuma (sarunvalodas teksta) māksliniecisko vērtību nosaka tā autora - neatkarīgi no tā, vai tas ir rakstnieks, vai vienkārši parasts runātājs - talants, kā arī tas, cik izvēlētais valodas spēles paņēmieni ir piemērots, atbilstošs kontekstam un sarunas situācijai.

Mūsdienu sarunvalodas lietotājs samērā bieži apzināti orientējas uz komisku efektu, kā arī uz neparastu formu. Par to liecina šādu izteikumu informatīvais tukšums un īpaši prosodiskie rādītāji: intonatīvais uzsvēruma, palēnināts temps, vārda vai zilbes izcēlums ar uzsvaru, atsevišķu vārdu izdalīšana u.tml. Šādos gadījumos sarunvalodai nepārprotami ir spēles raksturs. Komiskais elements ir viens no valodas spēles estētiskās funkcijas aspektiem. Komiskā (smieklīgā, jautrā, neparastā) radīšanai sarunvalodā tiek izmantoti dažādi valodas spēles paņēmieni, kas nereti kontrastē ar literāro normu un kas vienlaicīgi ir estētiski noslogoti. Analizējot sarunvalodas komisma vispārējo mehānismu un lingvistiskos paņēmienus komisma radīšanai, varam raksturot vienu no cilvēka radošās aktivitātes aspektiem - valodas spēli.

Komisma radīšanai tiek izmantoti specifiski valodas spēles paņēmieni, piemēram, kancelejšismu parodēšana, publicistikas štapu apspēlēšana, kā arī humoristiska dialektālo un vienkāršrunas pazīmju improvizācija. Valodas spēles arsenālā tiek iekļautas dažādas lingvistiskās pazīmes: fonētiskās, morfoloģiskās, leksiskās, sintaktiskās. Valodas spēles paņēmienus vispārīgā veidā var raksturot tā:

- 1) svešu, neparastu izteiksmes līdzekļu izvēle;
- 2) pēc formas un nozīmes savdabīgu valodas vienību veidošana.

Kā jau minēts, valodas spēle valodā ir īpašs komiskā veids. Tā domāta, lai izsauktu smieklus, radītu jautru noskaņojumu vai ironisku attieksmi. Vārdu spēlē jeb joku

dzīšanā izpaužas valodas spēles virzība uz joku, uz komiska efekta radīšanu, nepiešķirot tam kādu īpašu nozīmi. Var teikt, ka šo paņēmienu lieto galvenokārt joka pēc, vienkārši tāpat, lai nebūtu garlaicīgi. Runātāja smiekli šādā gadījumā tiek vērsti nevis uz izteikuma saturu, bet gan uz runas formu. Vārdu spēles mērķis ir- ja ne sasmīdināt, uzjautrināt, tad vismaz pievērst uzmanību. Komisms tiek panākts gan ar dažādiem vārda vai vārdu savienojuma pārveidojumiem, gan mainot visa teikuma uzbūvi. Komisms ir visizplatītākā, tomēr nav vienīgā valodas spēles funkcija sarunvalodā. Valodas spēle var tikt izmantota, lai realizētu valodas emotīvo (ekspresīvo) funkciju, kuras mērķis ir paust tiešu runātāja attieksmi pret to, par ko runā. Valodas spēle noder, lai mīkstinātu (neuzsvērtu) runas saturu, mazinātu sarunas toņa nopietnību.

Valodas spēles izpaušmju diapazons ir plašs. Spēlējoties ar valodu runātājs var, neizvirzot sev nekādus saturiskus uzdevumus, bet gan tikai vienu nebūt garlaicīgam, uzsvērt saziņas situācijas nepiespiestību, izklaidēt sevi un sarunas biedru. To var realizēt, izsakoties neparasti. Valodas spēle var būt saistīta ar runas saturu, palīdzot precīzāk, tēlaināk un izteiksmīgāk izteikties. Un visbeidzot- valodas spēle var tikt izmantota kāda cilvēka runas imitācijai vai valodas situācijas attēlošanai. Krievu valodnieces J.Zemska, M.Kitaigorodska un N.Rozanova uzskata, ka valodas spēle iedalāma divās atšķirīgās stihijās:

- 1) vienkārša ar runas saturu nesaistīta **mēļošana** jeb **joku dzīšana** un
- 2) ar izteikuma saturu saistīta **asprātība** un **asvārdība** jeb **dzēlība**. [21,175.]

Šādā dalījumā ir norāde uz valodas spēles divējo dabu jeb divām funkcijām - vienu, kuras uzdevums ir paspēlējties ar vārdiem, uzsvērt jocīgo un jautro, nevienu neaizvainojot, it

kā bez īpaša nolūka vai mērķa (krievu valodnieki uzsver, ka šādi spēlei ar valodu nav saturiskas slodzes), bet otra uzsvērt komisko, vulgāro, balstoties uz saturu, zemtekstu. Šādu dalījumu varētu salīdzināt ar humoru un satīru vai labiem un sliktiem jokiem (t.s. karātavu jeb melno humoru). Tomēr šo rindu autorei šāds dalījums šķiet vairāk shematisks nekā reāls, dzīvajā valodas praksē nav šāda norobežojuma. Jebkura lingvistiska darbība ir ar mērķi, nolūku, tādēļ tai ir zināma saturiska slodze. Var teikt, ka valodas spēle izpaužas divējādi (turklāt viens no šiem aspektiem var dominēt pār otru atkarībā no runātāja komunikatīvā nolūka) kā vārdu spēle, kurā izteikuma neparastā forma ir saistīta ar dziļāka- tēlaināka, ekspresīvāka satura izteikšanu, un kā vārdu spēle, kuras lietojumam nav saturiskas papildslodzes jeb zemteksta.

Lai arī valodas spēle ir mūsdienu valodas īpatnība, jāuzsver, ka ne visi runātāji tiecas savā runā izmantot valodas spēli. Ir cilvēki, kas to plaši lieto, un ir cilvēki, kas to neatzīst. Tāpat kā ir cilvēki, kas nekad nejoko un arī paši nesaprot jokus, tā ir cilvēki, kuru valodai nav raksturīga valodas spēle. Tādi cilvēki var nesaprast sarunas biedru tad, kad viņš joko, un pat izlabot to. Sarunvalodas praksē nereti nācies novērot, ka tas sarunas dalībnieks, kurš nav sapratis valodas spēli, piemēram, semantisko pārnēsumu vai vārda tīšu sagrozīšanu, izlabo sarunas biedru vai arī pārprot un nereti pat apvainojas uz to. Acīmredzot daudzi spēles paņēmieni, piemēram, kalambūri, citāti un metaforas lietojami vien tad, ja runātājs ir pārliecināts, ka sarunas biedrs viņu sapratīs un nepārratīs. Citādi nepieciešams paskaidrojums, bet tas mazina valodas spēles efektu, bet efektīgums ir viena no valodas spēles pamatfunkcijām. Nesaprašanas vai pārprašanas gadījumā zūd valodas spēles lietojuma jēga.

Lingvistu attieksme pret valodas spēli ir pretrunīga (krievu valodnieki norāda uz diskusiju par šo jautājumu [21,175], savukārt angļu un vācu valodas speciālistiem valodas spēle ir lielisks līdzeklis jeb viens no metodiskajiem paņēmieniem, kā apgūt svešvalodu vai pilnveidot savu dzimtās valodas prasmi [6; 7; 11; 15; 20]). Ir viedoklis, ka šī lingvistiskā parādība nav pelnījusi uzmanību un nav lingvistisku pētījumu vērtā, jo, izņemot trafaretus un šablonus, nesatur neko vērtīgu. Citi savukārt uzskata, ka valodas spēle vērtējama tikai negatīvi kā valodas kvalitāti gremdējoša, runas kultūru pazeminoša. Arī daži latviešu valodas metodiķi kuluāros ir izteikuši domas, ka valodas spēle nav nekas nopietns un vērā ņemams, tālab nav ne pētīšanas vērts, ne arī izmantojams paņemiens valodas apguves procesā. Tomēr taisnīgāka ir cita attieksme, un tāda ir arī latviešu valodniekiem, kas interesējas par valodas ikdienas lietojuma komunikatīvo un estētisko funkciju [1 ; 2; 3; 5; 8; 9; 10; 12; 13; 14].

Šajā valodas spēles apskatā būs minēti galvenokārt piemēri no dzīvās sarunvalodas, tas ir, dažādu mutisku sarunu pieraksti. Bet nedaudzi spilgtākie valodas spēles lietojuma piemēri ņemti no sarunvalodas stilam pietuvinātās publicistikas - no intervijām televīzijā, radio, laikrakstos un žurnālos, kur saglabātas runātāju valodas īpatnības, kā arī no apzināti slengizētiem izteicieniem un reklāmas, kā arī svešvārdu un reklāmas objektu apspēles.

Atzīstot, ka sarunvaloda noris galvenokārt nesagatavotos apstākļos un nepiespiestā atmosfērā, jāatzīst valodas spēles kā lingvistiskas parādības nepretenciozitāte. Valodas spēlē savietojas zināma šablonizācija ar valodas jaunradi. Pastāv iemīļoti, sabiedrībā plaši izplatīti valodas spēles paņēmieni, kuri darbojas sabiedrībā noteiktā laika posmā. Tiem blakus funkcionē retāk izmantoti paņēmieni, kuriem raksturīga individualitāte. Noskaidrot un raksturot

kā vienus, tā otrs ir svarīgs valodnieku uzdevums. Interesi rada gan tipiskie, trafaretie paņēmieni, gan arī individuālie valodas spēles paņēmieni, tātad tie līdzekļi, ar kuriem tiek veidota valodas spēle, kā arī tas leksiski semantiskais apgabals valodas sistēmā, kas visbiežāk tiek pakļauts valodas spēles parādībām. Šo paņēmienu un līdzekļu apraksts ļauj atklāt runas komisma mehānismu, tā nacionālo savdabību, kā arī valodas spēles mehānisma specifiku noteiktā laika periodā. [21,176] Valodas spēlē visspilgtāk izpaužas sarunvalodas fiksācijas un tās pilnīga raksturojuma neiespējamības, sarunvalodas kā lingvistiska fenomena netveramības paradokss.

Ritmizēta atbalss

Valodas spēles nolūkā bieži tiek izmantots ritma paņēmieni, kas tuvina sarunvalodu (SV) ritmizētam daiļdarbam, tas ir, dzejai. Tātad dzejot jeb vārsmot iespējams ne tikai daiļliteratūrā, bet arī sadzīvē. Šis paņēmieni līdzīgs tā saucamajiem bērnu skaitāmpantiem: *enik benik sikelsā, oliņ boliņ džimpā rimpā*. Pēc skaņas līdzīgu segmentu atkārtojuma jeb atskaņu izmantojums ir sens joka līdzeklis (piemēram angļu slengā pastāv t.s. ritmizētais slengs, kuru fiksē lielākā daļa angļu slenga vārdnīcu). Nereti paši šā paņēmiena lietotāji to uzskata par savdabīgu dzeju, bet tā tas gluži nav. Dzejai un valodas spēlei ir atšķirīgi mākslinieciskie jeb estētiskie uzdevumi, kā arī tās ir pavisam atšķirīgas valodas sistēmas. Dzejai bez šīm minētajām funkcijām ir arī citas no SV atšķirīgas funkcijas, piemēram, valodas spēle veic komunikatīvo funkciju, tā, atšķirībā no dzejas, ne vienmēr izsauc estētisku un emocionālu pārdzīvojumu. Kaut arī valodas spēle atsevišķos segmentos korelējas ar daiļdarbā izmantotajiem izteiksmes līdzekļiem, tās ir atšķirīgas sistēmas, tādēļ nav

salīdzināmas. Zināmā mērā valodas spēle ir saistīta ar folkloru, kura tāpat kā sarunvaloda ir savdabīgs jaunrades veids. Gan SV, gan folkloras vienības veidojas brīvi, nepiespiesti tautas vidū, atspoguļojot notikumus ar visiem zināmu asociāciju, saprotamu vārdu un izteiksmes paņēmieni palīdzību. Piemēram vienā no folkloras paveidiem- bērnu skaitāmpantos, tāpat kā sarunvalodā spēles nolūkā var tikt izmantots ritmizētas atbalss paņēmieni. Dažādas atskaņas- izdomātu un valodā esošu vārdu, no citām valodām aizgūtu vārdu kombinācijas sastopamas visiem zināmos skaitāmpantos un retāk dzirdētos, šaurākā bērnu lokā izplatītos pantiņos. Piemēram:

Ā, bē, cē, dē,

Kaķis kala smēdē.

Iks, kaks, koks,

Vekselboks!

Akatī, takatī, karama, marama,

Ziben, naben, puf!

Ērum, lērum, šķērum,

Tukur, gukur,

Grivīn, griks!

Ezers, pezers,

Pir, vīr, vezers,

Pir, vīr, vitam,

Titam, tezers.

Ne tikai bērniem raksturīga tieksme veidot ritmizētas vārdu rindas. Tieksme veidot atskaņas izpaužas arī pieaugušo sarunvalodā. Tāpat kā bērniem patīk veidot dažādus mēles mežģus, skaitāmgabalus un ķircināmpantus ar atskaņu

palīdzību, tā arī pieaugušie izmanto šos bērnu dienās tik iecienītos spēles paņēmienus. Atskaņu veidošanas rezultātā var rasties pat veselās dzejas rindas:

***Klausī mammu, esi labs,
Cītādi ar tevi runās paps.***

***Uz mežu, mežu, mežu,
Cirvis zāģis ratos,
Pats pa virsu kratos.***

Nenūc, māsiņ, palātā caurspīdīgā halātā.

Atšķirībā no bērnu folkloras, kurā tikpat kā nav rupju vārdu jeb vulgārismu, pieaugušo sarunvalodā bieži vien vērojama apzināta tendence uz rupjību vai vismaz norāde uz to, piemēram:

***Še tev, meitiņ, pieci lati,
Turi kājas labi plati.***

Iveta brauks uz mežu pežu.

***Apskaīsi manu kūsi,
Visu mūžu mana būsi.***

Ko lūri? Ka nedabū ar dūri.

Manis pēc tu vari iet sevis pēc.

Ministru Prezidents M.Gailis TV intervijā: "Lai mēs no šīs krīzes izietu ar godu."

Klausītāja replika: "Uz podu."

Var būt arī atskaņas atskaņu pēc, neizsakot runātāja attieksmi pret runas saturu. Tā ir runātāja rotaļāšanās ar

vārdiem un atskaņām. Piemēram, *tireklis pireklis, bārdu vārdu* u.c. vārdu pāri, kā arī teikumi:

Nu, rukša pukša!

Skatos, kas ir tavā mapē papē.

Kur tu tā esi paspējis visu sanest un tā neuzkrītoši samest?

Baltijas modes kodes.

Līdz deviņdesmit sestajam gadam derīgs dzerīgs. Vēl gadu var dzert šito Mangali.

Kur kāpsi, āpsi?

Bieži šādas atskaņas veidojas, dialoga partneriem savstarpēji atbalstot otra runātāja valodas spēles prieku vai jaunrades tieksmes. Piemēram:

A: Nu ko tu!

B: Tu ko!

A: Tu ko ko?

B: Kūko.

A: Tu ko, ko tu kūko?

A: Nu davai! Vāci! [savāc]

B: Nāci!

Nereti valodas spēle, respektīvi, atskaņas rodas kā replika uz iepriekšējā runātāja teikto vai kā tīšs vārdu fonētiskās līdzības meklējums, lai padarītu ikdienišķas frāzes interesantākas, lai parādītu runātājam ieinteresētību vai gluži pretēji- ironiju, skepsi par ikdienas vārdu rutīnu.

Vārdu fonētiskās līdzības meklējumos veidojas ne tikai dzejas rindas, var veidoties atsevišķi vārdu pāri, no kuriem daži nereti tiek lietoti tradicionāli daudzu sarunvalodas lietotāju ikdienā kā folklorizējušies atskaņu pāri: *kanna panna, Rauna pauna, mannā vannā, pašam un Sašam, gudra kā skudra, ar kuģi pa bruģi* u.c. Bieži vien šāda atskaņu veidošana ir tikai joku pēc un starp šiem vārdiem nav nekādas satura saistības. Vienīgā saistība ir vārdu līdzīgais skanējums. Reizēm atskaņas, kuras it kā apzināti veidotas nesaprotamas, lietojot latviešu valodā nesaprotamu vārdu vienīgi tāpēc, lai būtu atskaņa, tomēr nav mulķīgas, jo tiek izmantots kāds citas valodas vārds, lai veidotos atskaņa un atskaņotais vārds būtu satura ziņā saistīts ar izteikumu, bet vienlaicīgi šāda atskaņošana neizsaka kādu papildus informāciju. Šādos gadījumos vārds tiek izmantots tikai komunikatīvā nolūkā, tādēļ tādu valodas spēles paņēmieni vairāk var pieskaitīt mēļošanas jeb joku dzišanas grupai nevis asprātību vai dzēlību grupai. Piemēram, teikumā: Bet *daudzi "naši"* ('mūsējie' tulk. krievu val.) *knaši sabāž izdzertās plastkrūzītes somās*.

Reizēm atskaņas jeb ritmizētās vārdu rindas var paust kādas jūtas, piemēram, nicinājumu un sašutumu replikā uz valdošās partijas "Latvijas ceļa" reklāmu televīzijā "Saudzēsim bērņus!": *Latvijas teļš!* Šajā gadījumā tā vairs nav tikai atskaņa vārdu ārējās līdzības dēļ, bet tā ietver arī zināmu zemtekstu- rūgtumu par valdības divkosību vārdos un darbos. Ja atskaņas un citi vārdu līdzības gadījumi tiek veidoti (meklēti) ar zināmu zemtekstu, ja šī fonētiskā līdzība arī saturiski ir saistāma, tad šāds valodas spēles paņēmieni no vārdu spēles pāriet dzēlībā jeb asprātībā. Tad var runāt par kalambūrisku vārda apspēlēšanu.

Fonētiskā deformācija

Bez ritmizētas atbalss SV tiek izmantoti arī citi paņēmieni, kuru vienīgā funkcija ir zināma komisma, joka vai neparastības iespaids radīšana. Ļoti bieži šādas funkcijas realizācijai SV tiek fonētiski pārveidoti literārās valodas vai sarunvalodas vārdi. Šo paņēmienu varētu apzīmēt ar terminu vārdu **fonētiskā deformācija**.

1. Viens no fonētiskās deformācijas veidiem ir **metatēze**-skaņu vai zilbju pārstatījums vārdā vai pat visā teikumā. Viens no populārākajiem sarunvalodas teicieniem, kurā izmantots šis paņēmiens, ir fonētiski pārveidots SV frazeologisms *mēle mežgās: mežģis mēlās* jeb *mežģe mēlās*. Abus šos teicienus lieto gadījumos, kad cilvēkam ir grūti izrunāt kādu vārdu vai lasīt tekstu svešvalodā (arī dzimtajā valodā) vai kad cilvēks pārsakās. Šāda veida teicieni, kas radušies nejauši, pārsakoties vai arī ir apzināti aplami veidoti, piemēram, ir teicieni: *gurinēti marķīši ar keptiem karpipelīšiem* ‘marinēti gurķīši ar ceptiem kartupelīšiem’, *akamēdija* ‘akadēmija’, *mīļa vīrākā kerlāma* ‘vīra mīļākā reklāma’, *dūšīgi ap sūdu* ‘sūdīgi ap dūšu’, *mīzeklītis* ‘zīmeklītis’ (zīmulis), *entuāzisti* ‘entuziasti’

2. Otrs fonētiskās deformācijas veids ir iespraustu skaņu vai zilbju lietojums jeb **epentēze**. Piemēram: *smilktiņas, medinieks, sulliņa, kūpināta vikstiņa*, , *žvingulis* ‘žigulis’

3. Treškārt, **līdzskaņu mija**, bet sistēmai neatbilstoša. Šādos gadījumos valodas spēle veidojas, pārkāpjot kādu aizliegumu, ignorējot likumsakarību vai to apstrīdot. Piemēram: *pancūciņa* ‘pankūciņa’, *šampāniecīts* ‘šampānietis’, *vidēji trekni ”torču” gabaliņi*; *visādas buločkas un kūkiņas*; *visādi elementi, bandīši, mafieši, kaņudz*; *tad dažādas bulkiņas*; *tur tāpat kupli kokini*.

4. Valodas spēles nolūkā viena skaņa var tikt aizstāta ar citām. Arī aizstājot vienu skaņu ar otru, var izmainīt vārda fonētisko veidolu. Visbiežāk šāda skaņu maiņa tiek veikta, lai kalambūriski apspēlētu vārdu, bet šāda maiņa var arī nesaistīties ar citas jēgas piešķiršanu vārdam. Šādā gadījumā runātājam ir tikai viens mērķis - pateikt sakāmo jocīgāk, neparastāk. Te var izšķirt divus gadījumus, pirmkārt, dažādas asimilācijas, disimilācijas un citi sistēmiski gadījumi. Piemēram, iepriekšējās zilbes patskani/līdzskani pieskaņo nākošās zilbes patskanim. Šādā gadījumā notiek "instrumentēšana" jeb "spēlēšana" ar noteiktu skaņu. *Papaasi* 'papasī', *mermelāde* 'marmelāde' Šis paņēmieni atdarina bērnu valodas leksiku, kuru bērns vieglākas izrunas nolūkā ir pārveidojis *pionori*, 'pionieri', *kavavīri* 'karavīri', *neguns* 'deguns'

Bieži vienā vārdā, vārdu pārī vai izteikumā var tikt apvienoti vairāki valodas spēles paņēmieni vai viena paņēmiena veidi. Dažādu fonētisku paņēmienų apvienojums vērojams vārdos: *šampūnītis* 'šampānietis', *kapīža* 'kafija', *nodrošināt sev tauku dzīvi pat zem cirpīša/ āmurīša saules, jaunēkļi, firziķītis* 'firziķītis', *raķetieris* 'reketieris' *gonoreja* 'honorārs', *finieri* 'pionieri'

5. Valodas spēles nolūkā var tikt izmantota **uzsvara pārnešana** no pirmās zilbes uz kādu no nākamajām. Latviešu valodā tradicionāli ir pirmās zilbes uzsvars. Tādējādi notiek tāda uzsvara lietošana, kas reāli nav sastopams. Tieši šī iemesla dēļ uzsvara maiņa valodas spēles nolūkā tiek lietota ļoti bieži. Uzsvara maiņa nepārprotami liecina par valodas spēli (ja runātājs ir latvietis), jo uzsvara maiņa ir dzirdama un to nevar pārprast, kā tas ir ar citiem valodas spēles paņēmieniem. Piemēram teikumos: *Ja nu aka'mēdijā ko savaigas.*

A: *Kas te notiek?*

B: *Mikrīts izlaiž pasa'žierus.*

Tātad, ja runātājs ir latvietis, tad klausītājam uzreiz ir skaidrs, ka notiek parodēšana vai kāda cilvēka runas (parasti cittautieša) atdarināšana vai vienkārši vārda vai vārda daļas izcelšana, uzsvēršana, akcentēšana pārējo teikuma vārdu vidū.

A: *Mersis.*

B: *Redz, kā dēls apguvis saīsinājumu. Mēs jau to viņam neesam teikuši.*

A: *Merse'dersis.* (arī rupjība)

Mara'kuja, mara'huja šeit, uzsverot vārda trešo zilbi, tiek likts akcents uz vārda, ko veido apspēlētā un pārveidotā vārda pēdējās zilbes, rupjību - aizgūtu no krievu valodas vai vulgārismu. SV valodas spēlē nereti vērojama šāda apzināta tendence uz rupjību. Bieži šis rupjais vārds tīši netiek pateikts, bet ar balsi intonāciju, pauzēm, zemtekstā ietvertiem mājieniem tiek dota norāde uz rupjo vārdu, piemēram, teikumā: *Tas vēl tikai lies on'kulis.* Rupjais vienmēr ir bijis interesants tā aizlieguma dēļ, kā arī tā relatīvi retā lietojuma dēļ - neparasts, neikdienišķs. Parasti šos rupjos vārdus valodas spēles nolūkā lieto cilvēki, kuriem nebūt nav zems valodas kultūras līmenis vai zems intelekts. Šī atklātā vai slēptā norāde uz rupjību valodas spēles nolūkā vienmēr ir tīša, apzināta, bet tā nekad nav šī runātāja tradicionālais vai vienīgais izteiksmes veids.

6. Sestkārt, **apzināti** var tikt **izlaista kāda skaņa**. Ar izlaidumu var spēlēties, lai vārds sakristu ar kādu citu latviešu valodas vai arī kādas vairākzināmas valodas vārdu. Bieži šim vārdam ir rupjības pieskaņa vai arī šis vārds nozīmes ziņā ir pilnīgi pretējs vai pat muļķīgs. Piemēram,

pirdiena 'pirmdiena' Bet var spēlēties tāpat arī bez sakrišanas, piemēram, negribēta un nejauša vārdu spēle vārdā *terminologi* 'terminologi'

Jaurā gramatika

Valodas spēles nolūkā plaši tiek lietots t.s. "jaurās gramatikas" paņēmieni [21,179.-180.]. Kā liecina pats tā nosaukums, tad šādas valodas spēles nolūks ir radīt jaurību izraisīt klausītāja smieklus vai smaidu, papriecāties. Valodas spēles nolūkā ļoti bieži tiek mainīta vārda morfoloģiskā forma, respektīvi, tiek veidotas nepareizas deklinācijas vai konjugācijas formas. Jāuzsver, ka šīs formas ir nepareizas tikai no literārās valodas viedokļa, bet spēlē viss ir atļauts - šeit mēs pieņemam citu lomu un citus noteikumus. Bērni spēlē veikalos un ārstos, pieaugušie spēlē teātrī, kazino un sportā. Katrai no šīm spēlēm ir savi principi, bieži vien šī spēle ir cita realitāte, kas uz brīdi ļauj mums kļūt par citu, līdzīgi kā karnevālā. Šādas spēles mums piedāvā citus, ikdienas dzīvē varbūt nepieņemamus noteikumus. Pati valoda piedāvā bezgala daudz spēļu variantu - ēnu spēle, spēles ar likteni, krāsu rotaļas vai sporta spēles, galda spēles u.c. Spēlēties var ar vārdiem, cilvēkiem, spēlēm, rotaļlietām. Spēle ir citādība, cita esamība. Šo iespēju piedāvā arī valodas spēle, tādēļ nevar valodas spēles likumus analizēt vai kritizēt pēc literārās valodas likumiem un normām. Katrai pasaulei, dzīvesveidam, katrai valodas sistēmai ir savas likumsakarības.

"Jaurā gramatika" mums piedāvā, **pirmkārt**, apzināti izmainītu lietvārda dzimti vai deklināciju. Īpaši variētas tiek retāk lietojamo deklināciju formas (III, VI deklinācija) vai izņēmumi. *Brīnumace, plīte, plīta, zive*- šie ir VI deklinācijas lietvārdi, turklāt sieviešu dzimtes, kurai

vairāk "piestāv" IV vai V deklinācijas galotne nevis galotne -s, kas tradicionāli biežāk ir vīriešu dzimtes lietvārdiem, *zuve* (deklinācijas un saknes patskaņa maiņa), *kāda sune* 'kuce', *als* 'alus', *bussis* 'buss', *trolejbussis*. Otrkārt, nepareizas lietvārda locījuma formas vai neparastas izskaņas. Nepareiza vokatīva forma: *Un ja vēl kāds alkadrinks klāt, tad ko gan tev, cilvēks, vēl vajag.* (Pilsēta, 62/1991, 46.). Izskaņas,- bieži lietotas SV, bet literārās valodas normām neatbilstošas, piemēram vārdos: *vistuks, zivtuks, kafušķiņš, kafušķiņa, vannūzis, biežpienuks. Še tā komanda ir krievieši. Vērojama zināma nosliece uz medniecisko tautismu. Še jau arī nāk visādi plānā galdiņa urbēji, visādi studentīši. Laupeklī te savu ligzdu novijuši. Treškārt, lietvārda skaitļa formas mainīšana. Daudzskaitlinieki tiek pārveidoti par vienskaitliniekiem un otrādi. Ar rīsiem, zirņiem, bieštēm, kiplokmērcīti - grunfīgi, taču vistas salātinš likās nedaudz gļetns, bet, ja neesot vistmīlis, tad sviestmaize ar šķiņķi. (Pilsēta, 37/1991, 38.) Visur tik standartiskais tomātu un gurķīšu šķēlējums - salāts ar krējumu, Essentukis - 17. Minerālūdens Mangalis.*

Ceturtkārt, darbības vārda formu izmainīšana. Piemēram, *uztraukāties* 'uztraukties',

A: *Ko tu tur darīji?*

B: *Apskatījos reklāmu.*

A: *Vai krāsa jau nožuvuse?*

Piektkārt, īpašības vārda formas, kas veidotas no lietvārdiem, no kuriem literārajā valodā nav pieņemts atvasināt īpašības vārdus. Piemēram, *buduārisks noskaņojums, visaugstākategorisks restorāns.*

Tas, ko literārajā valodā uzskatītu par kļūdu vai nepieļaujamu aplamību, sarunvalodā tiek lietots valodas spēles nolūkā un tiek uztverts kā pieņemama un normāla

valodas parādība. Bieži šādas gramatiskas rotaļas ir bez saturiskas slodzes. Šādi pārveidojumi tiek lietoti tikai joka pēc, izmaiņas formā neizsaka nekādu citādāku nozīmi, atšķirīgu no tās, kāda šim vārdam ir SV Tā nodod informāciju bez kādām jaunām vai citām nozīmju niansēm.

Sestkārt, bieži šādas saturiski tukšas vārda gramatiskās pārmaiņas runātāji veido, pievienojot vārdam neparastu sufiksu. Sufikss var būt gan latvisks, gan arī aizgūts no kādas citas valodas - atkarībā no valodas spēles nolūka, no konteksta un konsituācijas, gan arī atkarībā no tā, ko runātājs grib panākt ar šādu pārveidojumu izraisīt kādas asociācijas, radīt noteiktu priekšstatu par sarunas objektu, veidot noteiktas vides imitāciju vai kā citādi. Tas var būt gan armēņu, gan gruzīnu, igauņu, lietuviešu (*draugs* *Atrubaitis atnācis* 'miegs, nogurums ir klāt'), angļu, vācu utt. valodas sufikss. Piemēram, 19. gs. beigās vācu studentu un skolēnu sarunvalodas vārdiem bija latīņu valodas cilmes izskaņas, tas izskaidrojams ar to, ka latīņu valodu tajā laikā apguva lielākā daļa skolēnu un turklāt latīņu valoda asociējās ar svešvalodu un kā mirusi valoda ar kaut ko neparastu, ar zināmu noslēpumainību [16,57.].

Runas maskas paņēmiens

Kā jau iepriekš minēts, viens no jebkuras (ne tikai valodas) spēles paņēmieniem ir svešas (citas) lomas pieņemšana jeb spēlēšana. Jebkurš pieaugušais savu tieksmi uz spēli, uz pārgērbšanos, uz pārtaisīšanos var realizēt valodā. Tāpēc SV ļoti izplatīts ir runas maskas paņēmiens, kas ir viens no valodas spēles veidiem. Runāt neparasti, iejusties kāda cita, piemēram, laucinieka, latgalieša, ārzemju jeb trimdas latvieša lomā. Runāt kā birokrāts, kā pilsētas modesdāma, kā bērns, kā cittautietis, kurš iemācījies latviešu valodu, - tās ir daudzas svešas runas jeb

izteiksmes veida imitācijas - valodas maskas. Izmantojot šo paņēmienu, runātājs parasti nerūpējas par pilnīgu svešās runas atveidi, bet tikai ieskicē atsevišķus svešās runas elementus, raksturīgākās svešās balss pazīmes. Mūsdienā SV izplatītākās runas maskas ir: bērns, laucinieks, nekulturāls cilvēks (tas, kuru latviešu sarunvalodā apzīmē ar vārdu "prostjaks"), birokrāts (ierēdņi, kancelejas darbinieki, deputātu valodas atdarinājums), kā arī pārmērīga intelektuāļa valodas atveide. Laucinieka runas veida atveides nolūkā tiek spēlēti ar dialektismiem, nekulturāla cilvēka runas maskai der žargons un vienkāršruna (piemēram, *Domā, ka baigo bagaču nostreļjusi un ka piļt pa ielu strašni krutajā vāgī, tad var, jolki palki, baigo fidu stroīt.*), birokrāta - kancelejismi, bet intelektuāļa termini un svešvārdi (dažkārt runas maskas paņēmiens tiek izmantots Latvijas televīzijas raidījuma "Popkultūras akadēmija", parodējot reklāmu tekstus vai noteiktu cilvēku runas stilu). Ārzemnieku atveidei der (te jāšķir divu veidu ārzemnieki klaida latviešu valodas imitācija un nelatviešu valodas īpatnības, runājot latviešu mēlē) leksikas un izrunas īpatnības.

Runas maskas paņēmiens pieskaitāms joku dzīšanas grupai, ja tā lietojums nav saistīts ar vērtējumu vai raksturojumu un tam nav saturiskas papildslodzes, ja runātājs vienkārši tiecas pēc ekspresivitātes, cenšoties savu runu padarīt neparastu un it kā neatbilstošu saziņas situācijai. Komisms rodas, veidojoties kontrastam kontrastam starp konsituāciju, kontekstu un svešās runas pazīmēm, kas rada priekšstatu par citiem runātājiem un citu situāciju. Runas maskas realizācijas līdzekļi ir dažādi, tās var būt gan dialektam raksturīgās fonētiskās, morfoloģiskās vai leksiskās pazīmes, gan kādas citas valodas akcenta iezīmes latviešu valodā, gan arī žargona vai vienkāršrunas iezīmes. Šis paņēmiens var tikt lietots kā raksturojošs,

vērtējošs līdzeklis. Tādos gadījumos tiek ne tikai attēlots cilvēks, kura vārdi tiek pārraidīti, bet arī vērtēta viņa rīcība, īpašības vai pat viņa runas maniere. Tā vairs nav tikai labsirdīga parodija, bet gan dzēlīgs kodiens, ironija vai pat satīra. Šādos gadījumos valodas maskas paņēmiens pāriet citā valodas spēles paveidā,- tajā, ko mēs saucam par **asprātību vai dzēlību**.

Asprātība un dzēlība

Ne vienmēr var nodalīt, kur beidzas vārdu spēle bez vērtējuma un kur sākas asprātība ar noteiktu saturu raksturojumu, vērtējumu. Ir dažādi valodas spēles paņēmieni, kuri var tikt izmantoti kā līdzeklis vienkāršai joku dzīšanai un var būt arī līdzeklis noteikta runas papildsatura (zemteksta) paušanai. Jāuzsver tikai viens, ka šie paņēmieni teikumā veic vairākas funkcijas. Bez mākslinieciskās tie var veikt arī vērtējuma, emotīvo funkciju. Raksturīgākie dzēlību veidi ir šādi.

1. **Stila kontrasta paņēmiens** - komiskā izpausmes viens no raksturīgākajiem paņēmieniem. Vārds vai izteiciens tiek pārņemts no viena stila uz otru, radot disonansi, kas savukārt ir pierādījums vai nu runātāja neprasmīgai pareizi veidot savu runu vai arī noder kā līdzeklis negaidīta (bet apzināta) komiska efekta radīšanai. Šādos gadījumos visbiežāk tiek parodēti kanceleji, bet nereti arī vienkāršruna vai valodas neprasmē. Tādā veidā tiek izsmieta maniere runāt "kā no grāmatas" Šādi tiek izsmietas publicistikas valodas klišejas un štampi. Tiek parodēta maniere bez vajadzības lietot svešvārdus. Šis paņēmiens atsevišķos segmentos dažās runas situācijās var korelēties ar runas maskas paņēmieni. Parodētas var tikt arī retas fonētiskās apakšsistēmas vai dažādi leksiskie slāņi (vecvārdi, jaunvārdi, poētismi u.c.).

2. Šķiet, ka valodas spēles visplašākais izmantojums ir **neparastu valodas vienību radīšanā**. Tie var būt gan okazonāli vārdi, gan reizēm arī potenciāli vārdi. Jaunie vārdi tiek veidoti pēc valodā produktīviem modeļiem. Spēles vārds uzjautrina ar savu novitāti, neparastumu. Tā pēc analogijas, izmantojot produktīvu vārddarināšanas modeli ar ~ene veidots vārds **šķīstene** 'šķīstošā kafija', no tā savukārt atvasinājums **nešķīstene** 'pupiņu jeb vārāmā kafija'. Spēles vārdā var tikt apvienoti latviešu un krievu cilmes vārdi, piemēram, vārdā **apkopējbabočka** (vārds **apkopēja** un **babočka** apzīmē vienu un to pašu profesiju). Šādu vārdu ekspresivitāti var radīt afiksa ekspresivitāte, piemēram, kā spēles vārdi tiek izmantoti dažādi ekspresīvi deminutīvi. Par jaunvārdiem, kas veidoti valodas spēles nolūkā latviešu valodniecībā rakstījis O.Bušs [3].

3. Tā kā sarunvaloda ir personīgās saziņas sfēra, tajā plaši tiek izmantoti **personvārdi** kā atvasināmās saknes šādā vārdu spēlē. Valodas spēles nolūkā lietoti īpašvārdi ir pateicīgs materiāls parodēšanai un jaunu vārdu producēšanai. Tā uz analogijas pamata ar krievu valodā tik izplatīto personvārdu lietojumu dažādu virzienu vai sekotāju apzīmēšanai arī latviešu sarunvalodā var veidot līdzīgus atvasinājumus, jāpiebilst, ka tas gan vairāk raksturīgs padomju (t.s. krievu laika) parodijām. ***Darbdienās stahanovietis, pa sestdienām stakanovietis*** (studenti par cītīgu traktoristu pirmrindnieku, kurš diskutēkā galīgi piedzēries nokrīt no trepēm).

Sarunvalodā radoši tiek pārsemantizēti ne tikai uzvārdi, bet arī personvārdi. Valodas spēles nolūkā var atsaukties uz konkrētu personu, kura pazīstama tikai runātājiem vai šauram personu lokam, tomēr aktīvāk tiek atvasināti īpašvārdi, kuriem jau ir zināma asociāciju slodze, jo tie pauž kādu tipisku ideju, tie ir kādas personas tipisku

pazīmju apzīmētāji. Laikraksta "Diena" pielikumos publicētais Supertopsis ir spilgts vārdu spēles paraugs, kur tiek apspēlēti aktuāli notikumi un pazīstami uzvārdi kā šo notikumu liecinieki, piemēram, "**Harry, to know! Tiesa nāk un aiziet.**" (sakarā ar Haritonova atbrīvošanu). Supertopsī publicēta valodas spēle, kas veidojusies korupcijas skandāla sakarā, gan izmantojot populāru seriālu un ministra, kurš nav korumpējies, uzvārdu: "**Dežūrējošais eņģelis Šķēle**", gan korupcijas skandālā iesaistīta ministra uzvārdu un televīzijas seriālu bērniem "Reiz runcis Renārs" galveno varoņu pelēnu uzvārdus, kuri brīnumainā kārtā sakrīt ar ministra sievas uzvārdu "**Pīks un Pīka**". Presē plaši izplatīti arī citi atvasinājumi, piemēram, **brešenieki, čeverieši, haritonovieši, repsēni.**

4. Ļoti izplatīts valodas spēles paņēmiens ir **citēšana**. Citēšana atspoguļo runātāja tieksmi atdzīvināt runu, mazināt tās triviālumu. Nereti citāti veic savdabīgu perifrāžu lomu. Citāts - tas ir savdabīgs signāls, kurš izraisa veselu priekšstatu un asociāciju kompleksu. Spēle veidojas, saduroties informācijas apjomam, kas ir katram citātam tā rašanās kontekstā, un konkrētā saziņas situācijai.

5. Relatīvi bieži valodas spēles nolūkā tiek izmantota **metaforizācija** un citi **netiešās nominācijas veidi**. Sīkāk par to skatīt I.Druvietes [10] un V.Ernstsones [12; 13] publikācijas par metaforu un citiem semantiskajiem pārnēsumiem latviešu sarunvalodā.

6. Kā valodas spēles paņēmieni var tikt izmantoti arī **kalambūri un paronīmija.**

A: Ar neoplānu (divstāvu autobusu) brauksi?

B: Nolaidīšos pie robežas ar izpletni. Šajā kalambūrā ir ironiski apspēlēts vārds neoplāns, kura morfoloģiskā uzbūve un saturiskais plāns saistīts ar aeroplānu, deltaplānu un līdzīgus lidojošus objektus apzīmējošiem vārdiem.

A: Ko tu te dari? (jautājums trešajai personai)

B: **Meklē čeku.** (komentē trešās personas darbību)

A: **Čekists.**

A: Kur tas notiek? **Bulduros?**

B: Ko tu **buldurē!** Ogrē!

Sauklis : *Izvēlies Latvijas veci!* (preci)

A: Ja tu redzētu, kā es neredzu, tad tu zinātu. [cik es slikti redzu]

B: Bet es jau nevaru redzēt, kā tu neredzi. [cik slikti tu redzi]

A: Ja tu redzētu tā, kā es neredzu, tad tu gan redzētu. [zinātu, cik slikti ir, ja neredz]

A: Tu neesi ēdusi tos salātus ar rīsiem? [jautā par jaunajiem krabju nūjiņu salātiem].

B: Man kaut kā tie rīsi nevilina.

A: Šodien rīsi, rīdien nekā nerīsi.

B: Vai tu rīsi vai nerīsi ar rīsiem?

A: Priekšroka tev? [jautā vadītājam par situāciju ceļu krustojumā, redzot, ka viņš *nepalaiž garām pretī braucošo automašīnu*].

B: Laikam, ka jā.

A: Es tev prasu vai priekšroka, a tu man kājā.

B: Ha, ha, ha

Humors ir, nav, kas safīra.

Manis pēc tu vari iet sevis pēc.

Nem lasi [1 latu] un lasies!

Nobeigumā vēlreiz jārunā par valodas spēles novērtējumu. Daudzās valstīs, jāsap, nu jau arī Latvijā, ir ļoti populāras dažādas spēles ne tikai azarta un kompjuerspēles. Daudziem arī dažādas galda spēles ir savdabīgas atpūtas veids. Ir pat spēļu akadēmijas, kas apvieno spēlēt gribošos. Tur var iepazīties ar dažādām spēlēm, ar to spēles noteikumiem. Akadēmijas filozofija ir tāda, ka sabiedrībai, kas neprot spēlēties, ir bēdīga nākotne. Atliek vienīgi piebilst, ka valodas spēle ir nepieciešama mūsu valodas izdzīvošanai arī turpmāk. Pozitīvas vēsmas šai sakarā ir jau pieminētais laikraksta "Diena" **Supertopsis** (arī pats nosaukums ir valodas spēle - ironisks skats uz angļismu **tops**). Vispusīga sarunvalodas izpēte un valodas spēles apraksts ļautu apjaust latviešu sarunvalodas nacionālo specifiku, salīdzinājumā ar citu tautu sarunvalodas un valodas spēles īpatnībām. Šāds apraksts atklātu valodas dzīvotspējas noslēpumu, pirmkārt, ļautu noskaidrot to kopīgo, kas raksturīgs dažādu tautu valodiskajam komismam (valodas universālīju problēma un lingvistiskā komisma universālīju problēma), otrkārt, tiktu veikts svarīgs uzdevums salīdzināta valodas spēles paņēmieni aktualitāte dažādos latviešu sarunvalodas attīstības posmos kādi valodas spēles paņēmieni ir visaktuālākie, kas no valodas krātuves tiek paņemts kā estētiski vērtīgs katrā laika posmā, kādas valodas spēles parādības kontrastē ar literāro normu, vai tās tiek izmantotas kā estētiski noslogotas, kāda ir valodas spēles paņēmieni līdzība un atšķirība daiļliteratūrā un ikdienas runā. Šāds sastatījums palīdzētu raksturot latvieša kā indivīda radošās aktivitātes izpausmes. Latviešu valodas spēles fenomena apzināšanā vēl daudz darāmā.

Literatūra.

1. Bušs, O. Latviešu valodas nedialektālā neliterārā leksika jeb slengs. Latvijas ZA Vēstis. 1979, Nr.2., 68.-77.lpp.
2. Bušs, O. Barbarismi un attieksme pret tiem. LVKJ, 16.laidiens. - R., 1980, 73.-77.lpp.
3. Bušs, O. Jaunvārdi nesaistītā valodā rakstītos tekstos. LVKJ, 17.laidiens. - R., 1982, 85.-95.lpp.
4. Bušs, O. Barbarismi - 1980. - LVKJ, 17.laidiens. - R., 1982, 126.-131.lpp.
5. Bušs, O. Ikdienas runas specifika un tās pētīšana. LVKJ, 19.laidiens. - R., 1984. 22.-34.lpp.
6. Carrier, Michael. TAKE 5. Games and Activities for the Language Learner. The Centre for British Teachers. 1980. - Thomas Nelson and Sons, 1985.
7. Coburn - Staege U. Lernen durch Rollenspiele. Theorie und Praxis für die Schule.-Frankfurt/Main, 1977.
8. Druvieta, I. Mūsu ikdienas valoda. Skolotāju Avīze, 1988, 13.janv., 6.lpp.
9. Druvieta, I. Valoda kā kultūras vērtība. - Karogs, 1989, Nr.5, 133.-134.lpp.
10. Druvieta, I. Metafora sarunvalodā. Valodas aktualitātes - 1991., R., 1992, 102.- 111.lpp.
11. Lee W. R. Language Teaching Games and Contests. Oxford Oxford univ. press 1979.
12. Ernstsone, V. Semantiskās pārvirzes mūsdienu jauniešu sarunvalodā.- Latvijas ZA Vēstis. A daļa.- 1993, Nr.4, 21.-31.lpp.
13. Ernstsone, V. Metaforiskais vārda nozīmes pārnesums mūsdienu jauniešu sarunvalodā.- Latviešu valodas kultūras jautājumi. 27.laid., R., 1993, 65.-76.lpp.

14. Ernstsone, V. Īpatnējā speciālā leksika mediķu sarunvalodā. LZA Vēstis, A daļa. 1994, nr.7/8, 52.-59.lpp.
15. Hadfield, J. Elementary Communication Games. Nelson 1984.
16. Lapp, E. "Jugendsprache": Sprechart und Sprachgeschichte seit 1945. Ein Literaturbericht. Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht. 63. 20.Jahrgang. 1989. 1.Halbjahr, S. 53.-75.
17. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.
18. Земская Е.А. Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения. М., 1979.
19. Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. М., Наука, 1981.
20. Эльконин Д.Б. Психология игры. М., Педагогика, 1978.
21. Русская разговорная речь: Фонетика. Морфология. Лексика. - М., Наука. 1983.

Laima GRUMADIENĖ (Vilnius)
TARMIŲ PRIEGAIDŽIŲ ATSPINDŽIAI
MIESTO ŽMONIŲ KALBOJE :
EKSPERIMENTINIS TYRIMAS

1. Įžanga

Vienas ryškesnių dabartinės lietuvių kalbos procesų yra priegaidžių blukimas, jų supanašėjimas, ypač miestų sociolektuose. Panašių reiškinių esama ir tarmėse, bet miestiečių kalbai didesnę poveikį daro bendrinė kalba, todėl ir rezultatai šiek tiek ryškesni. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad miestiečių kalba itin įvairuoja stilistiškai: vienaip šnekama neoficialioje aplinkoje, šiek tiek kitaip oficialesnėje. Dar vienas miestiečių kalbos įvairavimo šaltinis yra tas, kad į Lietuvos miestus per pastarąjį pusšimtį metų yra atsikėlę daug žmonių iš kaimų, kur šnekėta tarmiškai. Jie ir jų palikuonys kūrė šeimas jau miestuose, todėl gana dažnai atsitikdavo ir atsitinka taip, kad tėvo ir motinos kalbos tarminis pamatas skiriasi. Čia sąmoningai vartojamas pasakymas tarminis pamatas, nes miestuose ir tarmių atstovai grynai tarmiškai paprastai nebešneka.

Šiame straipsnyje užsimota panagrinėti tik vieną klausimą - ar skirtingų tarmių atstovų palikuonių kalboje išlieka priegaidžių tarimo specifika, net jeigu to ir nejaučia patys kalbos atstovai.

Nuoširdžiai dėkoju už bendradarbiavimą ir konsultacijas habilituotiems daktarams Aleksui Girdeniui ir Bonifacui Stundžiai.

2. Eksperimentas

Tyrimo objektu pasirinkta vilniečių lietuvių kalba. Keliama nulinė hipotezė: visų vilniečių lietuvių kalbos priegaidės (tvirtapradės ir tvirtagalės) skiriasi tik viena nuo kitos, bet visų vilniečių yra tariamos iš esmės panašiai, menkai skiriasi prozodinės atitinkamų priegaidžių charakteristikos. Ši hipotezė tikrinta eksperimentinės fonetikos metodais.

Tyrimui pasirinkta 11 panašių žodžių porų, besiskiriančių dvibalsių ai, au, ei priegaidėmis. Pasirinktuose žodžiuose šie dvibalsiai yra tarp dusliųjų priebalsių arba po pauzės, pirmasis poros žodis kirčiuojamas tvirtapradiškai, antrasis - tvirtagališkai: taiko - užkaito, taiko - paiko, kaišo - paišo, tauko - taupo, šauk - šauk, kaukė - kaukė, kaušo - kaušo, auk - auk, keikia - peikia, keikė - peikė, keik - peik. Su šiais žodžiais sudaryti neilgi panašaus ritmo sakiniai, o tiriamieji žodžiai sakinių viduryje. Iš pradžių sakiniai buvo perskaityti su kylančia, po to su krintančia frazės intonacija, vengiant loginio kirčio ant tiriamųjų žodžių. Iš panašaus tipo sakinių buvo sukurtas rišlus tekstas, kuriame tiriamieji žodžiai gaudavo neemfatinį frazės kirtį. Tekstai užrašyti įprasta rašyba, be kirčio ženklų, skaitomi ir įrašomi magnetofonu ištisai.

Diktoriai buvo du devyniolikamečiai vilniečiai, nemokantys jokios tarmės. Viena iš jų motina kilusi iš Sedos, tėvas - iš Viduklės (t.y. žemaičių palikuonis), kito motina yra iš Molėtų, tėvas - iš Ukmergės (t.y. aukštaičių palikuonis).

Įrašas atliktas Vilniaus universiteto Audiovizualinės laboratorijos garsų įrašymo kabinoje magnetofonu "Tembras", juostos greitis 19.05 cm/s. Iš įrašo tiriamieji dvibalsiai buvo išsegmentuoti ir įrašyti oscilografu, juostos judėjimo greitis 278 mm/s. Gautosios 132 oscilogramos matuotos vizualiai, naudojantis "Pentaktos" mikrofilmų skaitymo aparatu. Pirminiai matavimų duomenys buvo

apdoroti pagal A.Girdenio sukurta programą "EGLE", kuri matematiškai įvertina iš esmės visas įmanomas prozodines priegaidžių charakteristikas: tono, intensyvumo ir trukmės, skaičiuoja jų tarpusavio koreliacijas, leidžia palyginti dvibalsių pirmos ir antros dalies toną, intensyvumą ir trukmę, taip pat nustato tono ir intensyvumo maksimumus bei minimumus, jų vietą, tono ir intensyvumo kilimo ir kritimo diapazonus, staigumą, braižo tono ir intensyvumo kitimo kreives. Programa skaičiuoja daug statistinių parametrų, čia dažniausiai naudojamosi Stjudento (t) kriterijumi. Trukmė skaičiuojama milisekundėmis (ms), tonas - pustoniais (pt), intensyvumas - decibelais (dB).

3. Rezultatai

3.1. TRUKMĖ. Žemaičių ir aukštaičių palikuonių priegaidžių palyginimas rodo, kad abiejų diktorių tvirtapradžiai dvibalsiai daugeliu atvejų šiek tiek ilgesni už tvirtagalius, tačiau trukmės (T) vidurkių palyginimas (n matavimų skaičius) rodo, kad statistiškai tai nereikšminga (pirma reikšmė "aukštaičių" palikuonio, antra "žemaičių"):

TVIRTAPRADŽIAI

KYLANTI INTONACIJA:

$T = 170.5 \text{ ms (n = 10)} < T = 178.4 \text{ ms (n = 10)}$;

KRINTANTI INTONACIJA:

$T = 184.4 \text{ ms (n = 11)} > T = 168.2 \text{ ms (n = 10)}$;

RIŠLUS TEKSTAS:

$T = 172.4 \text{ ms (n = 11)} < T = 181.9 \text{ ms (n = 10)}$.

TVIRTAGALIAI

KYLANTI INTONACIJA:

$T = 145.9 \text{ ms (n = 11)} < T = 131.8 \text{ ms (n = 10)}$;

KRINTANTI INTONACIJA:

$T = 142.2 \text{ ms (n = 11)} < T = 142.3 \text{ ms (n = 10)}$;

RIŠLUS TEKSTAS:

$T = 133.4 \text{ ms } (n = 11) < T = 148.9 \text{ ms } (n = 11)$.

3.2. PAGRINDINIS TONAS. Tvirtapradžių dvibalsių pagrindinio tono (P) skirtumai ryškesni, gal tiksliau būtų pasakyti, kad tono skirtumų daugiau tvirtapradžiuose dvibalsiuose, bet tik perskaitytuose kylančia arba krintančia intonacija, o rišliame tekste jie išnyksta (čia telieka vienas tono skirtumas tvirtagalių dvibalsių galinio tono minimumo). Ypač skiriasi tvirtapradžių dvibalsių pagrindinis tonas pirmuosiuose sanduose, nes "žemaitiškas" tvirtapradžių tarimas nuo "aukštaitiško" kaip tik labiausiai ir skiriasi tuo, kad žemaičių tvirtapradžių garsų pagrindinio tono viršūnė yra arčiau pradžios nei aukštaičių (Girdenis, 1974, p.186).

3.2.1. TVIRTAPRADŽIAI

3.2.1.1. KYLANČIA INTONACIJA perskaitytuose tvirtapradžiuose dvibalsiuose statistiškai reikšmingai skiriasi (pirma reikšmė "aukštaičių" palikuonio, antra "žemaičių"):

- 1) vidutinis tonas: $P = -1.1 \text{ pt } (n = 10) > P = -2.3 \text{ pt } (n = 10)$; $t = 2.21 > t_{0.05} = 2.10$ ($-2.2 \div 0$ ir $-2.8 \div -1.8$);
- 2) dvibalsio pirmos dalies tonas: $P = -09 \text{ pt } (n = 10) > P = -2.7 \text{ pt } (n = 10)$; $t = 2.97 > t_{0.05} = 2.10$ ($-1.8 \div 0$ ir $-3.6 \div 1.7$);
- 3) tono maksimumai: $P = 0.7 \text{ pt } (n = 10) > P = -0.9 \text{ pt } (n = 10)$; $t = 2.41 > t_{0.05} = 2.10$ ($-0.7 \div 2.1$ ir $-1.4 \div -0.3$);
- 4) atstumas nuo pradinio minimumo vidurio iki galinio minimumo pradžios: $53.6\% (n = 9) < 88.2\% (n = 7)$; $t = 2.57 > t_{0.05} = 2.14$ ($28.5 \div 78.7$ ir $73.7 \div 102.7$);
- 5) atstumas tarp tono maksimumo ir minimumo centro: $17.0\% (n = 9) < 44.9\% (n = 7)$; $t = 2.16 > t_{0.05} = 2.14$ ($8.9 \div 25.0$ ir $10.4 \div 79.4$).

3.2.1.2. KRINTANČIA INTONACIJA perskaitytuose tvirtapradžiuose dvibalsiuose statistiškai reikšmingai skiriasi:

1) vidutinis tonas: $P = -4.0$ pt ($n = 11$) $< P = -1.9$ pt ($n = 10$); $t = 3.36 > t_{0.05} = 2.09$ (-5.1÷ -2.8 ir -2.6÷ -1.2);

2) dvibalsio pirmos dalies tonas: $P = -3.8$ pt ($n = 11$) $< P = -2.3$ pt ($n = 10$); $t = 2.31 > t_{0.05} = 2.09$ (-4.9÷ -2.7 ir -3.2 ÷ -1.3);

3) dvibalsio antros dalies tonas: $P = -4.4$ pt ($n = 11$) $< P = -1.6$ pt ($n = 10$); $t = 2.92 > t_{0.05} = 2.09$ (-6.3÷ -2.5 ir -2.4÷ -0.8);

4) galinis tono minimumas: $P = -7.0$ pt ($n = 11$) $< P = -4.0$ pt ($n = 9$); $t = 2.82 > t_{0.05} = 2.10$ (-8.8÷ -5.2 ir -5.5÷ -2.4);

5) kritimo diapazonas: 7.1 pt ($n = 11$) > 3.1 pt ($n = 9$); $t = 2.73 > t_{0.05} = 2.10$ (4.2÷ 10.0 ir 2.1 ÷ 4.0).

3.2.1.3. RIŠLAUS TEKSTO tvirtapradžių dvibalsių tarimas pagrindinio tono atžvilgiu abiejų diktorių kalboje statistiškai reikšmingai nesiskyrė.

3.2.2. TVIRTAGALIAI

3.2.2.1. KYLANČIA INTONACIJA išstartų tvirtagalių dvibalsių tėra vienas statistiškai reikšmingas pagrindinio tono skirtumas - atstumo iki pradinio minimumo vidurio: 2.1% ($n = 8$) $< 2.6\%$ ($n = 9$); $t = 2.55 > t_{0.05} = 2.13$ (1.8÷ 2.4 ir 2.3÷ 3.0).

3.2.2.2. KRINTANČIA INTONACIJA išstartų tvirtagalių dvibalsių tono skirtumų taip pat nėra daug - tik du:

1) dvibalsio pirmos ir antros dalies tono skirtumas: $P = 0.4$ pt ($n = 11$) $> P = -1.3$ pt ($n = 10$); $t = 2.49 > t_{0.05} = 2.09$ (-0.9÷ 1.7 ir -2.1÷ -0.5);

2) atstumas nuo maksimumo pradžios iki vidurio: 42.8% ($n = 11$) $< 80.1\%$ ($n = 10$); $t = 2.64 > t_{0.05} = 2.09$ (18.2÷ 67.4 ir 61.0÷ 99.1).

3.2.2.3. RIŠLAUS TEKSTO tvirtagalių dvibalsių tono skirtumas rastas tik vienas - statistiškai reikšmingai skyrėsi galinis tono minimumas: $P = -1.8 \text{ pt} (n = 8) > P = -5.2 \text{ pt} (n = 9)$; $t = 3.60 > t_{0.05} = 2.13 (-2.9 \div -0.7 \text{ ir } -7.0 \div -3.4)$.

3.3. INTENSYVUMAS. Dvibalsių intensyvumo analizė rodo, kad tai daug svarbesnis parametras vilniečių kalboje negu pagrindinis tonas ir, priešingai pastarajam, statistiškai reikšmingų skirtumų ypač gausu rišliame tekste, t.y. su loginiu kirčiu ištartuose dvibalsiuose.

3.3.1. TVIRTAPRADŽIAI

3.3.1.1. KYLANČIA INTONACIJA ištartų abiejų diktorių tvirtapradžių dvibalsių intensyvumo charakteristikos tarpusavyje statistiškai reikšmingai skiriasi:

1) dvibalsio pirmos ir antros dalies intensyvumu: $I = 0.6 \text{ dB} (n = 10) < I = 2.0 \text{ dB} (n = 10)$; $t = 2.48 > t_{0.05} = 2.10 (-0.6 \div 1.7 \text{ ir } 1.3 \div 2.6)$;

2) pradiniu intensyvumo minimumu: $I = -3.0 \text{ dB} (n = 10) < I = -1.2 \text{ dB} (n = 9)$; $t = 2.14 > t_{0.05} = 2.11 (-4.3 \div -1.7 \text{ ir } -2.5 \div 0.1)$;

3) atstumu tarp intensyvumo maksimumo ir minimumo centrų: $31.4\% (n = 10) < 56.1\% (n = 10)$; $t = 2.20 > t_{0.05} = 2.10 (12.7 \div 50.0 \text{ ir } 38.9 \div 73.3)$;

4) intensyvumo kilimo diapazonu: $3.1 \text{ dB} (n = 10) > 1.2 \text{ dB} (n = 9)$; $t = 3.96 > t_{0.05} = 2.11 (2.2 \div 4.1 \text{ ir } 0.5 \div 1.8)$.

3.3.1.2. KRINTANČIA INTONACIJA ištartų tvirtapradžių dvibalsių skirtinga intensyvumo charakteristika tik viena antros dvibalsio dalies intensyvumu: $I = -4.4 \text{ dB} (n = 11) < I = -2.4 \text{ dB}$; $t = 2.30 > t_{0.05} = 2.09 (-5.8 \div -3.0 \text{ ir } -3.7 \div -1.1)$.

3.3.1.3. RIŠLIAME TEKSTE tvirtapradžių dvibalsių intensyvumo skirtumų labai daug:

1) vidutinio intensyvumu: $I = -2.7 \text{ dB} (n = 11) < I = 0 \text{ dB} (n = 10)$; $t = 4.39 > t_{0.05} = 2.09 (-3.8 \div -1.6 \text{ ir } -0.8 \div 0.8)$;

2) dvibalsio pirmos dalies intensyvumo: $I = -2.9 \text{ dB}$ ($n = 11$) $< I = 0.8 \text{ dB}$; $t = 6.03 > t_{0.05} = 2.09$ ($-4.0 \div -1.8$ ir $0 \div 1.6$);

3) dvibalsio antros dalies intensyvumo: $I = -2.6 \text{ dB}$ ($n = 11$) $< I = -0.8 \text{ dB}$; $t = 2.46 > t_{0.05} = 2.09$ ($-3.8 \div -1.3$ ir $-1.8 \div 0.2$);

4) dvibalsio pirmos ir antros dalies intensyvumo skirtumo: $I = -0.4 \text{ dB}$ ($n = 11$) $< I = 1.6 \text{ dB}$ ($n = 10$); $t = 4.11 > t_{0.05} = 2.09$ ($-1.0 \div 0.3$ ir $0.7 \div 2.5$);

5) pradinio intensyvumo minimumo: $I = -3.6 \text{ dB}$ ($n = 10$) $< I = -0.3 \text{ dB}$ ($n = 9$); $t = 4.40 > t_{0.05} = 2.11$ ($-4.8 \div -2.4$ ir $-1.5 \div 0.8$);

6) intensyvumo maksimumo: $I = -1.5 \text{ dB}$ ($n = 11$) $< I = 1.6 \text{ dB}$ ($n = 10$); $t = 3.87 > t_{0.05} = 2.09$ ($-3.1 \div 0.1$ ir $0.9 \div 2.4$);

7) atstumo nuo maksimumo pradžios iki vidurio: 67.4% ($n = 11$) $> 40.7\%$ ($n = 10$); $t = 2.59 > t_{0.05} = 2.09$ ($50.1 \div 84.6$ ir $25.6 \div 55.7$);

8) atstumo tarp intensyvumo maksimumo ir minimumo centro: 21.9% ($n = 10$) $< 51.7\%$ ($n = 10$); $t = 2.79 > t_{0.05} = 2.10$ ($6.3 \div 37.5$ ir $33.3 \div 70.1$);

9) intensyvumo kritimo diapazono: $I = 2.1 \text{ dB}$ ($n = 10$) $< I = 4.2 \text{ dB}$ ($n = 10$); $t = 3.51 > t_{0.05} = 2.10$ ($1.4 \div 2.9$ ir $3.1 \div 5.4$).

3.3.2. TVIRTAGALIAI

3.3.2.1. KYLANČIA INTONACIJA išstartų tvirtagalių dvibalsių intensyvumo skirtumų mažiau nei tvirtapradžių, bet yra:

1) atstumo iki pradinio minimumo vidurio: 2.0% ($n = 11$) $< 2.5\%$ ($n = 9$); $t = 2.19 > t_{0.05} = 2.10$ ($1.8 \div 2.3$ ir $2.1 \div 3.0$);

2) intensyvumo kilimo diapazono: 1.5 dB ($n = 11$) $> 0.7 \text{ dB}$ ($n = 9$); $t = 2.20 > t_{0.05} = 2.10$ ($1.0 \div 1.9$ ir $0.1 \div 1.3$);

3) intensyvumo kilimo staigumo: 30.8 dB/s ($n = 11$) $> 11.3 \text{ dB/s}$ ($n = 9$); $t = 2.90 > t_{0.05} = 2.10$ ($21.3 \div 40.4$ ir $-0.9 \div 23$).

3.3.2.2. KRINTANČIA INTONACIJA išstartų tvirtagalių dvibalsių intensyvumo charakteristikos skiriasi:

1) vidutiniu intensyvumu: $I = -2.9 \text{ dB}$ ($n = 11$) $< I = -0.7 \text{ dB}$ ($n = 10$); $t = 2.68 > t_{0.05} = 2.09$ (-4.2÷ -1.6 ir -2.0÷ 0.5);

2) dvibalsio pirmos dalies intensyvumu: $I = -2.1 \text{ dB}$ ($n = 11$) $< I = 0.1 \text{ dB}$ ($n = 10$); $t = 2.51 > t_{0.05} = 2.09$ (-3.4÷ -0.7 ir -1.2÷ 1.3);

3) dvibalsio antros dalies intensyvumu: $I = -3.8 \text{ dB}$ ($n = 11$) $< I = -1.5 \text{ dB}$ ($n = 10$); $t = 2.81 > t_{0.05} = 2.09$ (-5.1÷ -2.4 ir -2.7÷ -0.3);

4) intensyvumo kilimo staigumu: 35.1 dB/s ($n = 9$) $> 14.5 \text{ dB/s}$ ($n = 9$); $t = 2.26 > t_{0.05} = 2.11$ (20.9÷ 49.4 ir -1.0÷ 30.0).

3.3.2.3. RIŠLIAME TEKSTE abiejų informantų išartų tvirtagalių dvibalsių intensyvumo skirtumų, kaip ir tvirtapradžių, gana daug: 1) vidutinio intensyvumo: $I = 0.8 \text{ dB}$ ($n = 11$) $> I = -3.5 \text{ dB}$ ($n = 11$); $t = 4.56 > t_{0.05} = 2.09$ (0÷ 1.6 ir -5.4÷ -1.6);

2) dvibalsio pirmos dalies intensyvumo: $I = 1.3 \text{ dB}$ ($n = 11$) $> I = -3.3 \text{ dB}$ ($n = 11$); $t = 5.21 > t_{0.05} = 2.09$ (0.5÷ 2.2 ir -5.0÷ -1.5);

3) dvibalsio antros dalies intensyvumo: $I = 0.2 \text{ dB}$ ($n = 11$) $> I = -3.7 \text{ dB}$ ($n = 11$); $t = 3.80 > t_{0.05} = 2.09$ (-0.7÷ 1.1 ir -5.8÷ -1.6);

4) intensyvumo maksimumo: $I = 2.3 \text{ dB}$ ($n = 11$) $> I = -2.3 \text{ dB}$ ($n = 11$); $t = 5.50 > t_{0.05} = 2.09$ (1.6÷ 3.0 ir -4.0÷ -0.6);

5) atstumo nuo pradinio minimumo vidurio iki galinio minimumo pradžios: 95.6% ($n = 11$) $> 73.1\%$ ($n = 11$); $t = 2.77 > t_{0.05} = 2.09$ (94.9÷ 96.3 ir 55.0÷ 91.2);

6) atstumo tarp maksimumo ir minimumo centro: 67.8% ($n = 11$) $> 27.1\%$ ($n = 11$); $t = 4.66 > t_{0.05} = 2.09$ (52.9÷ 82.7 ir 14.5÷ 39.6);

7) kritimo diapazono: 4.6 dB ($n = 11$) $> 2.4 \text{ dB}$ ($n = 11$); $t = 2.90 > t_{0.05} = 2.09$ (3.6÷ 5.5 ir 1.1÷ 3.8).

4. Koreliacijos.

Stiprios ir labai stiprios koreliacijos gana nesistemos. Daugiau tokių koreliacijų esama "žemaičių" palikuonio kalboje.

4.1. Daugiausia koreliuoja pagrindinis TONAS ir INTENSYVUMAS:

TVIRTAPRADŽIAI INTONACIJA TVIRTAGALIAI

	kylanti	"žemaičių"
"žemaičių"	krintantiy	"aukštaičių"
"aukštaičių"	rišl.teksto	"žemaičių"

Kylančia intonacija išstartų "žemaičių" palikuonio tvirtagalių dvibalsių pagrindinio tono ir intensyvumo koreliacija labai stipri: $R = -0.431$ (99%: $-0.647 \div -0.152$); $n = 73$;

krintančia intonacija išstartų "žemaičių" palikuonio tvirtapradžių dvibalsių pagrindinio tono ir intensyvumo koreliacija labai stipri: $R = -0.343$ (99%: $-0.561 \div -0.081$); $n = 90$;

krintančia intonacija išstartų "aukštaičių" palikuonio tvirtagalių dvibalsių pagrindinio tono ir intensyvumo koreliacija labai stipri: $R = 0.662$ (99%: $0.461 \div 0.799$); $n = 78$;

rišliame tekste "aukštaičių" palikuonio tvirtapradžių dvibalsių pagrindinio tono ir intensyvumo koreliacija labai stipri: $R = 0.354$ (99%: $0.105 \div 0.561$); $n = 98$;

rišliame tekste "žemaičių" palikuonio tvirtagalių dvibalsių pagrindinio tono ir intensyvumo koreliacija labai stipri: $R = -0.330$ (99%: $-0.558 \div -0.056$); $n = 84$.

4.2. VIDUTINĖ TRUKMĖ ir TONAS koreliuoja tik krintančia intonacija išartuose dvibalsiuose (tvirtapradžių - "žemaičių" palikuonio, tvirtagalių - "aukštaičių"):

TVIRTAPRADŽIAI INTONACIJA TVIRTAGALIAI

"žemaičių"	kylanti krintanti rišl.teksto	"aukštaičių"
------------	-------------------------------------	--------------

Krintančia intonacija "žemaičių" palikuonio išartų tvirtapradžių dvibalsių vidutinės trukmės ir tono koreliacija stipri: $R = -0.676$ (99%: $-0.946 \div 0.153$); $n = 10$;

krintančia intonacija "aukštaičių" palikuonio išartų tvirtagalių dvibalsių vidutinės trukmės ir tono koreliacija stipri: $R = -0.678$ (99%: $-0.940 \div 0.086$); $n = 11$.

4.3. VIDUTINĖ TRUKMĖ ir VIDUTINIS INTENSYVUMAS koreliuoja tik vienoje pozicijoje krintančia intonacija išartuose tvirtagaliuose dvibalsiuose. Tačiau pabrėžtina, kad šioje pozicijoje koreliuoja abiejų informantų - tiek "aukštaičių", tiek "žemaičių" palikuonių:

TVIRTAPRADŽIAI INTONACIJA TVIRTAGALIAI

kylanti krintanti rišl.teksto	"aukštaičių" "žemaičių"
-------------------------------------	----------------------------

Krintančia intonacija "aukštaičių" palikuonio išartų tvirtagalių dvibalsių vidutinės trukmės ir vidutinio intensyvumo koreliacija labai stipri: $R = -0.852$ (99%: $0.974 \div -0.337$); $n = 11$;

krintančia intonacija "žemaičių" palikuonio ištartų tvirtagalių dvibalsių vidutinės trukmės ir vidutinio intensyvumo koreliacija irgi labai stipri: $R = -0.780$ (99%: $-0.965+ -0.070$).

5. Išvados.

5.1. "Aukštaičių" ir "žemaičių" palikuonių vilniečių lietuvių kalbos lyginimas rodo, kad nebėra geriau išlaikytų nė vienos tarmės ypatybių, mūsų atveju prozodinių priegaidžių charakteristikų. Taigi eksperimento pradžioje iškelta nulinė hipotezė patvirtinama. Tačiau "tarmiškumo" atspalvių esama.

5.2. Tai, kad vis ilgėja tvirtapradžiai dvibalsiai, yra bendras lietuvių kalbos tarmių, ne vien aukštaičių bruožas (Грумадене, Стунджа, 1987).

5.3. Balso (fonacijos) tipo staigus pasikeitimas, kurį rodo pagrindinis tonas, vilniečių kalboje gana žymus. Tai, kad tono skirtumų daugiau tvirtapradžiuose dvibalsiuose, galbūt ir parodo, kad žemaitiško tvirtapradžių tarimo ypatybė yra geriau išsilaikiusi, nes skiriasi būtent pirmojo sando tonas (plg. Girdenis, 1974, p. 192-193).

5.4. Abiejų informantų kalboje priegaidžių intensyvumo charakteristikų skirtumų daugiausia, o jos pačios vis labiau panašėja į aukštaitiškąsias (plg. Girdenis, Pupkis, 1974, p. 111-118).

5.5. Taigi pačios svarbiausios tarmiškos ypatybės aukštaičių tvirtagalių intensyvumo pobūdis ir žemaičių tvirtapradžių tono bruožai - išlieka. Gali būti, kad, nors šiuo metu ir neįsisąmoninti (Grumadienė, 1991), priegaidžių skirtumai bus perduodami iš kartos į kartą, o susiklosčius aplinkybėms vėl gali būti aktyvuoti (Labovas, 1994).

LITERATŪRA

Girdenis A. Prozodinės priegaidžių ypatybės šiaurės žemaičių tarmėje. (Trukmė, pagrindinis tonas, intensyvumas) // Eksperimentinė ir praktinė fonetika. Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga. Vilnius. 1974. T.6. P. 160-198.

Girdenis A., Pupkis A. Pietinių vakarų aukštaičių priegaidės (prozodiniai požymiai) // Ten pat, P. 107-125.

Grumadienė L. Dephologization of Syllabic Intonation in Lithuanian Urban Sociallects // Proceedings of the XIIth international congress of phonetic sciences. Aix-en-Provence. 1991. V. 2. P. 234-337.

Грумадене Л., Стунджа Б. Динамика оппозиций слоговых интонаций в фонологических системах диалектной и городской речи // Proceedings of the XIth International Congress of Phonetic Sciences. Tallinn. 1987. V 5. P. 95-98.

Labovas W. Kaip dabartimi aiškinti praeitį (vert.) // Sociolingvistika ir kalbos kultūra / Straipsnių rinkinys. Vilnius. 1994. P. 98-119.

E.P.HAMP (Chicago)

**WHAT DO WE MEAN BY CONSERVATIVE?
AMONG INDO-EUROPEAN LANGUAGE?**

We declare, with linguistic and anthropological authority, that all languages and cultures change. We believe that they change somewhat constantly, and yet they seem to change by unequal guanta. We have not yet succeeded in correlating important linguistic Gesetze with great human events: The history of Old and Middle English does not match the year 1066, nor the years of King Alfred, the synod of Whitby, the birth of floruit of Chauser, nor the building of Offa's dyke to keep the poisonous Welsh out of the English language - a measure which never succeeded. The stadial developments (if you believe in them) of Baltic do not mark the movements of the eastern Slavs, nor the northern Fenni, nor the coming of Christianity, nor Hanseatic phonology, nor the slumber of reason at the end of the 1930s, nor I predict, the ineptitude of Western Europe and North America in the year 1989+. We have yet to solve and formulate the notions of *change*, and to assign them persuasively to their social place and role. The Praguians, following Bandouin de Courtenay and Saussure, as well as working with Hjelmslev and Paris, came to results which agree well with North Americans such as Edward Sapir, Leonard Bloomfield, Charles Hockett and Paul Kiparsky; I refer now to the notion, incorporated in many divergent theoretical claims, that change in small socially unnoticed increments goes on all the time (perhaps forgetful of the surrounding culture-laden society), yet interrupted (irrelevantly? blindly?) by cataclysmic, arresting, formative, seminal revaluations which can lead to a new career for a language (or a culture, or an economy?),

or a new tomorrow for a society, by virtue of a juxtaposition or opposition that almost no one would notice.

I wish to leave the subject of the nature of change; that has been addressed many times and in different theoretical frames. I turn now to the perception, the cultural (or folk) evaluation, and the social (or national) identification or espousal of change. We speak often and readily of innovation and of conservatism. If we can ever define *change* satisfactory it should be relatively easy to identify aspects of *innovation*. But what can *conservatism* mean? What do we mean by the notion 'less change than expected'? We say that all languages which have been studied are seen to have undergone change; thus we know that conservatism cannot be total, equally absolute in all components of a grammar. In what way, then, does the notion *conservatism* tolerate change?

We all agree that the Baltic languages of IE are considered to be conservative. We will inspect briefly here in what that characteristic consists. I believe also (to cite a useful contrast) that Albanian is genetically close in relation to Baltic and Slavic; yet most scholars would not class Albanian as a notably conservative IE language. I discuss these characteristics of Albanian elsewhere, but we might cite here for contrast: *diell* = *saule*, *dirtsë* = *sviedri*, *vaj-zë* 'meitene' = Lith. *sesuō*, *vë-lla* 'brālis' = *laudis*, *nj-ë* = *v-ien-s*, *gjash-të* = *seš-i*, *shta-të* = *septiņ-i*, *te-të* = *astô-ņi*, *s'ne-* = OPruss. *ka* (*kas*), *hë-n-gr-a* 'ēdu' = *dzer-t*. Yet on other grounds it is possible to point to remarkable archaisms in Albanian.

I will argue here that the basis for the common claim that the Baltic language (especially East Baltic) are conservative inheres especially in two clear facts of their diachrony:

1. the conservation, non-componentially, of IE surface phonological segments (therefore diphthongs not conserved in Greek; syllables not conserved in Latin; vowel quality relations not kept in Welsh, Scottish Gaelic, or Slavic; vowel length not in Italian; syllabic nuclei distorted in English and West Germanic; consonants lost in Irish and French or assimilated in Spanish; and without the multiple displacements of Armenian, Persian, Pashto, Breton, Indo-Aryan, Afrikaans, or Yiddish);
2. the simple orthogonal changes by replacement of relative-ly non-overlapping distinctive features in the phonology. This second characteristic is true also for Italian, less so for Spanish and Icelandic, somewhat for Serbo-Croatian and I have claimed it for Romany (Gypsy) in contrast with Latin and with French.

In Baltic we see this orthogonality strikingly in the case of the IE obstruents, including Winter's lengthening with the mediae; cases like *egle* (= OPruss. *addle*), Lith. *žénklas* (NB *gurklīs*, OPruss. *gurcle* ≠ Pol. *gardło*) or *sēkmas* are relatively rare. Such phenomena as Latin *ruber*, *inbeō*, *celsus*, *crībrum*, *candēlābrum*, *arātrum*, *pōculum*, *sepulcrum*, *fibula*, *scāla* represent only a part of the major obstacles to a compact and lean historical grammar of that much studied yet perennially embarrassing language.

We proceed now to our first point by way of a selection of illustrations for which this learned audience can surely supply the operative formulations linking IE to Baltic. To emphasize this aspect of conservation I present the illustrations in their Latvian shapes precisely to show also that the language which is usually called less conservative (and wrongly neglected by hasty books) exemplifies admirably the point we wish to make.

We first notice the high degree of segmental conservation: *te, daĩkts, aũgt, auss, aũksts, ļaũdis, slaũna, dzĩmt, jeĩmt, glābt, kvĩest, dzĩvs, tikrs, ligzds, migla, pērkũns, mazgājos*. With some debate on the diphthong: *dievs* (scarcely), *sniegs, piens, māize*.

With mild contextual rephonicization: *acs, kacēt, mēcēt, lācis (*tl-), varš*; and with morphological loss, *mežs* (= Lith. *medžias*, OPruss. *median*; cf. *mets* = *mettan* etc.).

With further regular phonological change: *zivs ~ zuvs* (NB a regular *-i-* stem), *dibins*. With full conservation of information: *ziņnis, siņds, viņsus, piņsts, zvērs*. With more intrusion of phonology: *l(u)ōgs* (: Lith. *lāngas*), *ūdens* (on morphology see below).

These phonological considerations intersect morphological facts: *lietus, vidus* of course have *-a-* stem plurals, *debess, zoss* are regularly *-i-* stems, but, archaically, not in the genitive plural.

Remodelled on old elements is *dāvana*. An orderly development of syllabics is seen in *asara* (*<d>(r)akru(r)) and *asins*, two old heteroclites. On the other hand, we find dissimilation and then epenthesis in the ancient *-i-* stem *uguns* (*ngni-s).

The remains of old morphology remain visible in *sun-s*, where the nominative sg. (: Lith. *šuo*) is an *-a-* stem against the other *-ja-* inflexions (<* *-i-* < C-stem). Even *mate* shows its old nominative.

Albanian keeps notable traces of old morphology, but an impressive transparency is also here evident in Latvian:

<i>balt-s</i>	<i>suns-s,</i>	<i>liel-s</i>	<i>vilk-s</i>	=	<i>ujk</i>	<i>i</i>	<i>madh</i>
	<i>-u</i>	<i>-u</i>			<i>ujk</i>	<i>tē</i>	"
<i>-a-is</i>	<i>-a-is</i>	<i>-s</i>			<i>ujk-u</i>	<i>i</i>	
	<i>-o</i>	<i>-u</i>			<i>ujk-un</i>	<i>e</i>	

The relation *velk-/velc*, *deg-/dedz* has been dealt with above. But in both Albanian and Baltic an old IE ablaut alternation, each of a different sort, subsists in the verb. Thus *liek-/lik-* functionally mirrors Alb. *pjek/poq* 'cept', *vdes/vdiq* '(no)mirt' (*v-* is 'no-').

On the other hand, Latvian shows two old inherited suppletive verb paradigms:

<i>ei-/ej-</i> ,	<i>iêt</i> ~	West Latv. <i>iet</i> (3.),	<i>gaja</i> ,	<i>iêt-t</i>
<i>es-</i>	<i>ir</i>		<i>bija</i>	<i>bû-t</i>

By contrast, modern Albanian conserves practically all the suppletive verb paradigms that we can reconstruct for PIE, the repertory in Albanian, numbering some ten or a dozen: 'be', 'have', 'carry/bring', 'strike', 'fall', 'sit/stand/lie', 'eat', 'go', 'come', 'see', 'give', perhaps 'wish', 'know' Albanian moreover has many very small classes of verb paradigms. Latvian, like PIE, has no 'have'

But I see the conservation of Baltic noun paradigms as closely tied to principle 1 above.

**Aksels HOLVUTS /Axel HOLVOET/(Varšava)
LATVIEŠU VALODAS PASĪVĀS UN
NENOTEIKTAS PERSONAS
KONSTRUKCIJAS NO
AREĀLTIPOLOĢISKĀ VIEDOKĻA**

Gribu te vēlreiz pievērsties nenoteiktas personas teikumu problēmai, kas jau vairākkārt apcerēta baltu un somu valodu areālo attiecību kontekstā. Te minams galvenokārt Metjūsa (Matthews 1955) raksts par lietuviešu valodas konstrukcijām ar nekatras dzimtes pasīvajiem divdabjiem, kur autors gan lietuviešu, gan latviešu konstrukcijas apskata sakarā ar somu valodu (sevišķi igauņu) pasīvajām jeb nenoteiktas personas konstrukcijām. Liekas, ka vēl ne visi baltu valodu fakti, it sevišķi latviešu valodas fakti, kas attiecas uz šo problemātiku, ir savākti un pienācīgi aprakstīti. Tā kā somu valodu pasīvās konstrukcijas būtībā ir sava veida nenoteiktas personas konstrukcijas, tās jā sastata ar visām latviešu valodas konstrukcijām, kas apzīmē nenoteikta subjekta darbību vai stāvokli. Apskatīsim te pēc kārtas konstrukcijas ar aktīvām un pasīvām formām.

Kā zināms, Baltijas somu valodām ir īpašas pasīvas formas, kas apzīmē nenoteikta subjekta darbību vai stāvokli. Īpaša nenoteiktā subjekta apzīmēšanas veida, kāds ir somu valodām, latviešu valodā nav. Te nenoteiktas personas teikumos palaikam parādās trešās personas aktīvā forma. Jau Bīlenšteins savā darbā *Lettsische Sprache* (Bielenstein 1864, 228) konstatē, ka jebkura verba 3. personas formu var attiecināt uz nenoteiktu subjektu, un piemetina, ka, spriežot pēc slāvu valodu paralēlēm, tādā funkcijā lietota 3. personas forma uzskatāma par daudzskaitļa formu. Te acīmredzot ir domātas tādas krievu

konstrukcijas, kā говорят 'saka', стучат '(kāds) klauvē'
u.tml.

Ja nu tiešām pašā latviešu valodā nebūtu nekādas iespējas konstatēt, vai uz nenoteiktu subjektu attiecinātā trešās personas forma ir vienskaitļa vai daudzskaitļa forma, tad jautājums par skaitli ne vien būtu neatrisināms, bet tam arī trūktu īsta priekšmeta, jo tas nozīmētu, ka notiek vienkārši skaitļa opozīcijas neitralizācija. Zubatijs savā rakstā par nenoteiktas personas teikumiem ("man"-Sätze) indoeiropiešu valodās (Zubatý 1907, 1954) tiešām apgalvo, ka lietuviešu un latviešu nenoteiktas personas teikumos tiek lietota skaitļa ziņā nediferencēta verba forma. Patiesībā tikai vienkāršajos laikos verba forma ir skaitļa ziņā nediferencēta. Vismaz saliktajos laikos verba skaitli var it viegli noteikt, jo saliktās formas sastāvā esošais divdabis vienmēr skaidri to norāda. Tagadnē un pārējos vienkāršajos laikos vienīgi subjekta forma ļauj identificēt verba formu kā vienskaitli vai daudzskaitli: *viņš brauc viņi brauc*. Saliktajos laikos verba skaitli var noteikt arī tad, ja subjekta vieta paliek neaizņemta, tātad arī teikumos ar "nulles subjektu", kas attiecas uz nenoteiktu personu: *(ir) braucis: (ir) braukuši*. Cik man zināms, neviens līdz šim nav mēģinājis pārbaudīt, kā skaitļa ziņā ir interpretējamas nenoteiktas personas teikumos lietotās verba formas. Iemesls tam laikam ir tāds, kā gramatikās pieņemts katru konstrukciju ilustrēt ar kādu stereotipu pamatveidu, kurā verbs ir tagadnes 3. personas formā. Pat Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, kaut arī tajā pēc kārtas apskatīti dažādi šī tipa paveidi dažādās laiku un izteiksmju formās (izņemot tikai saliktos laikus), par skaitļa jautājumu neieminas.

Nemot vērā verba skaitļa formu, izrādās, ka iespējams atšķirt divus nenoteiktas personas teikumu veidus ar 3. personas aktīvo formu. Pirmajā no tiem verbs

saliktajos laikos ir vīriešu dzimtes daudzskaitļa formā. Neizteiktais subjekts te uztverams kā nenoteiktu, bet reāli eksistējošu cilvēku grupa, kas laikam var sastāvēt arī no vienas personas. Subjekts tātad ir nenoteikts, bet referents. Šis tips gan formāli, gan semantiski atbilst analogiskām slāvu konstrukcijām, par kurām, acīmredzot, runā Bīlenšteins.

- (1) Manu dzīvokli *kratījuši*, mani *meklējuši*. (J. Greste)
- (2) Kad Alūksnes draudzē (...) vajadzējis skolotāja, aicinājuši tēvu. (J. Greste)

Otra tipa konstrukcijas sastāvā ir vienskaitļa forma. Šī tipa neizteiktais subjekts uztverams nevis kā reāli eksistējošs, bet kā hipotētisks vai vispārināts. Ar neizteikto subjektu te domāts jebkurš cilvēks. Subjekts tātad ir nenoteikts un nereferents. Izteicēja nominālā daļa ir vīriešu dzimtes vienskaitļa formā.

- (3) Te varēja aizmirst visu un atcerēties tikai tad, kad bija jau nomiris. (J. Veselis)
- (4) Ja pavasarī dzird dzeguzi kūkojam un ja nav ēdis un naudas nav klāt, tad tai gadā slikti klājas. (K. Straubergs, Latviešu tautas paražas).

Pie šī otrā tipa pieder teikumi ar bezpersoniski lietotiem modālverbiem, tādiem kā *var*, *drīkst* utml. Tas secināms no nominālā izteicēja vīriešu dzimtes vienskaitļa formas:

- (5) Varēja *traks* palikt no dusmām. (A. Eglītis)
- (6) *Naivs* nedrīkst izrādīties. (A. Deglavs)

Ja verbs ir vajadzības izteiksmē vai ir lietots verbs vajadzēt, nominālais izteicējs, protams, ir datīvā, bet arī te vīriešu dzimtes vienskaitļa formā:

(7) Šinīs laikos vajag būt ļoti uzmanīgam. (A. Deglavs)

Arī Zubatijs iepriekš minētajā rakstā (Zubatý 1954, 443) sniedz vienu piemēru, no kura viņš būtu varējis secināt, ka verba forma gan ir skaitļa ziņā nediferencēta, bet neizteiktais subjekts attiecībā uz gramatisko kongruenci funkcionē kā vienskaitļa forma:

(8) Ātri ēzdams aizrijas.

kur divdabis kongruē kā ar teikuma priekšmetu vīriešu dzimtes vienskaitļa formā. Tādas konstrukcijas gan gadās reti, tā ka, trūkstot eksplīcēti izteiktam subjektam nominatīvā, palaiķam lieto divdabi ar *-ot*.

Par latviešu nenoteiktas personas teikumiem ar 3. personas verba formu plašāk esmu rakstījis citur (Holvoet, iespēšanā).

Ja Bīlenšteins, runājot par citu valodu paralēlēm, ieminas tikai par slāvu valodām, tad laīķam tāpēc, ka vācu valodā analogīskos gadījumos lieto nenoteiktas personas vietniekvārdu *man* vai arī ciešamās kārtas formu. Būtībā slāvu bezpersonas konstrukcija ar trešās personas daudzskaitļa formu nekādā ziņā nav īpatnēja. Tā ir sastopama arī dažās ģermāņu valodās (sal. angl. *they say*), Zubatijs to atrod arī sanskritā, sengrieķu valodā un citur. Vienskaitļa forma nenoteiktas personas funkcijā liekas mazāk izplatīta. Tais valodās, kur nav īpašu, uz nenoteiktu personu attiecinātu vietniekvārdu, tādu kā vācu *man*, angļu *one*, franču *on*, teikumos ar hipotētisku vai vispārīnātu subjektu palaiķam lieto kādu no 3. personas vienskaitļa formas atšķirīgu verba formu, kas skaidri norāda uz to, ka

teikums neattiecas uz kādu konkrētu personu. Šis pēdējais paņēmieni novērojams sevišķi tur, kur nav obligāti jāparādās personas vietniekvārdam pie katras finītas verba formas (piem., slāvu valodās). Hipotētiska vai vispārināta subjekta apzīmēšanai (kam latviešu valodā lieto aktīvo 3. personas vienskaitļa formu) vairums slāvu valodu izmanto verbu refleksīvās formas, līdzīgi arī dažās romāņu valodas. Krievu valodā (atskaitot gadījumus, kad pastāv īpaši bezpersonas teicieni, kā, piem., можно, нельзя) līdzīgā funkcijā lieto 2. personas vienskaitļa formu. Slāvu valodām tips ar darāmās kārtas 3. personas (dzimtes ziņā nediferenēto vai — pagātnē un kondicionālī — vīriešu dzimtes) vienskaitļa formu (bez vietniekvārda) nav svešs, bet tas sastopams tikai rietumslāvu valodu grupā un slovēņu valodā (Zubatý 1954: 440). Taču tās ir attālākas paralēles, kas latviešu valodas faktu apgaismošanai nav īpaši nozīmīgas. Atbilstmju trūkst austrumslāvu valodās un, cik man zināms, arī lietuviešu valodā (kur vispār nenoteiktas personas teikumi ar 3. personas formu ir retāki, sal. Ambrazas 1985, 239; man nav zināms, vai lietuviešu valodā vispār gadās konstrukcijas ar 3. personas vienskaitļa formu), toties paralēles var atrast somugru kaimiņvalodās.

Par lībiešu valodu Ketunens (1938, LX, parinde) raksta, ka tā latviešu valodas ietekmē esot zaudējusi pasīvās formas, kas raksturīgas pārējām Baltijas somu valodām, aizstājot tās ar 3. personas vienskaitļa formu (kitt B 'er sagt' un 'man sagt, saka'). Taču jādomā, ka lībiešu valoda var būt vienīgi paplašinājusi 3. personas lietošanas sfēru, jo arī somu un igauņu valodā nenoteiktas personas teikumus lieto 3. personas vienskaitļa formu. Tā apzīmē vispārinātu vai hipotētisko subjektu, tātad atbilst otrajam tipam latviešu valodā. Piemērs no igauņu valodas (Tauli 1983, 27; paturēts autora tulkojums):

(9) Siin, jaama ümbruses, näeb õhtuti suuri lambakarju.

'Here, around the railway station, one can see great sheep herds in the evenings'

Vienskaitļa forma *nāeb* šeit atbilst latviešu *redz*. Somu valodas piemērus min Mullonens 1963 (arī te paturēts autora tulkojums):

(10) Kyllä siihen tottuu.

'К этому, конечно, привыкаешь (досл. привыкает)

Šķiet, ka no areāltipoloģiskā viedokļa šī atbilstība ir nozīmīga.

Latviešu konstrukcijām ar trešās personas daudzskaitļa formu somu valodās nav tiešas atbildes, jo somu valodas analogiskos gadījumos lieto sevišķu pasīvo formu ar īpašu, no personu galotnēm atšķirīgu galotni.

(10) Ollakse küljeli reel ja kuulatakse.

'They (one) are lying on their side on the sledge and listening.' (Tauli 1983, 32)

Somu valodu nesaliktajai ciešamās kārtas formai baltu valodas tiešas atbildes trūkst. Toties saliktās formas, kas sastāv no palīgverba *olema* un tā saucamā *tud*-divdabja, ir salīdzināmas ar latviešu valodas ciešamās kārtas salikto laiku formām, tādām kā ir *būts*, *strādāts* u.tml.

(11) Ei mulle kõigest sellest räägitud.

'I haven't been told all this.' (Tauli 1983:32)

Somu sintētiskajam pasīvam latviešu valodā atbilst analītiskais pasīvs ar palīgverbu *tikt* (*tiek staigāts*,

dzīvots...); taču šai atšķirībai ir drīzāk formāls nekā funkcionāls raksturs.

Starp latviešu un igauņu konstrukcijām pastāv zināmas sintaktiskas atšķirības. Ja latviešu valodas aktīvajai konstrukcijai ir objekts akuzatīvā, tad atbilstošajā pasīvajā konstrukcijā tas vienmēr pārvēršas par subjektu nominatīvā, ar kuru kongruē verba formas sastāvā esošais divdabis. Igauņu valodā te ir divas iespējas. Vienā tipā, kuru var apzīmēt par nenoteiktas personas konstrukciju, kongruences nav un objekts var nostāties ne vien nominatīvā, bet arī (noliegtos teikumos) partitīvā.

(12) Oli raiatud maha isega metsa hiiglased... (Mihkla & Valmis 1979, 32)

‘Nogāza pat meža milzeņus/Pat meža milzeņi tika nogāzti.’ (Burtiski: ‘Tika nogāzts pat meža milzeņi’; verbs ir vienskaitļa formā.)

Otrā tipā objekts nostājas nominatīvā un palīgverbs ar kongruē:

(13) Tüdrukul olid (polnud) õppetükid juba ära õpitud. (Mihkla & Valmis 1979, 33)

‘Meitenei stundas jau bija (vēl nebija) sagatavotas.’ (Verbs ir daudzskaitļa formā)

Attiecībā uz latviešu valodu jāatzīmē, ka tikko aplūkotais stāvoklis ir raksturīgs mūsdienu literārajai valodai, bet jāņem vērā arī tie sintaktiskie tipi, kas tieši atbilst somu valodu paraugam, sal. (14), kur nav kongruences ar subjektu, un (15), kur noliegtajā formā subjekts nostājas ģenitīvā, kas atbilst igauņu partitīvam.

(14) Mums atļauts rieksti ēst. (Endzelīns & Mīlenbahs 1907, 207)

(15) Nuo tā laika tur vair nav neviena spuoka radzāts (Endzelīns 1951, 563)

Par lietuviešu un latviešu valodas ciešamās kārtas konstrukcijām sakarā ar Baltijas somu valodu ciešamās kārtas formu jau rakstījis Metjūss. Savā rakstā viņš piegriezis sevišķu vērību lietuviešu konstrukcijai *tėvų miškai mylēta, jo čia būta*. Viņš nonāk pie slēdziena, ka lietuviešu konstrukcija, kaut arī līdzīga Baltijas somu konstrukcijām, nav īsti ar tām salīdzināma, jo Baltijas somu valodu ciešamās kārtas konstrukcijai trūkst aģentīva papildinātāja; tā patiesībā ir bezpersonas konstrukcija. Pēc Metjūsa uzskata, kas laikam jāatzīst par pareizu, lietuviešu konstrukcija *jo čia būta* ir īpatnējs veidojums, kas radies tikai šīs valodas savrupās attīstības gaitā (šo uzskatu esmu mēģinājis pamatot citur, sal. Holvoet 1995; citi pētnieki uzskata lietuviešu konstrukciju par mantojumu no baltu vai pat indoeiropiešu pirmvalodas, sal. Schmalstieg 1989, Ambrazas 1990). Izejas punkts lietuviešu un latviešu konstrukcijām ir kopējs, bet lietuviešu valoda ir spērusi soli tālāk, paplašinot sākotnējo bezpersonas konstrukciju ar aģentīvo ģenitīvu un tādējādi pārvēršot to par ciešamās kārtas formu *sensu stricto*. Latviešu valoda ir saglabājusi sākotnējo nepaplašināto pasīvu. Te jāatzīmē, ka arī latviešu valodā dažos gadījumos pastāv iespēja pasīvajās konstrukcijās apzīmēt darītāju. Apstākļi, kādos tas notiek, atkal atgādina igauņu valodā novērojamos faktus.

Arī latviešu valodā pasīvajās konstrukcijās ar palīgverbu *būt* var izšķirt divus paveidus. Latviešu gramatikās šīs konstrukcijas mēdz raksturot kā ciešamās kārtas salikto laiku formas, kurās palīgverba *tikt* (vai *tapt, kļūt*) divdabis tiek izlaists; t.i., forma *durvis ir atvērtas*

aizstāj pilno formu *durvis ir tikušas atvērtas*. Bet teikumu *durvis ir atvērtas* var uztvert arī kā rezultatīvu pasīvu formu, kas attiecas nevis uz darbību, bet uz tās rezultātu, t. i. ‚durvis ir vaļā’. Te formu *ir atvērtas* var uztvert kā tagadnes formu, kurai atbilst tādas salikto laiku formas kā *durvis (ir) bijušas atvērtas*.

Kā zināms, dažos gadījumos pasīvajās konstrukcijās iespējams apzīmēt darītāju, piem.

(16) Tas šķūnis vēl tēva taisīts.

Tā kā tādos teikumos nevar lietot palīgverbu *tikt* (t. i. nevar sacīt *tas šķūnis tika tēva taisīts), jāsecina, ka šī konstrukcija pieder pie rezultatīvā pasīva tipa, tāvad te lietotās verba formas nav uzskatāmas par salikto laiku formām. Kā zināms, darītāja ģenitīvs parādās galvenokārt vārdkopās ar pasīviem divdabjiem apzīmētāja funkcijā (*tēva taisīts šķūnis*). Šis darītāja ģenitīvs parādās arī tad, kad rezultatīvajā pasīvā divdabis tiek pārcelts nominālā izteicēja pozīcijā, bet nekad nav ieviesies īstajā norises pasīvā, kā tas ir noticis lietuviešu valodā. Arī igauņu valodā pastāv darītāja ģenitīvs, kas parādās vārdkopās ar pasīvajiem divdabjiem, bet nav ieviesies pasīvajā teikuma konstrukcijā:
(17) minu ostetud püksid ‘manis/manas pirktaš biksēs’
(Tauli 1983:209)

Igauņu literārajā valodā pasīvajā teikuma konstrukcijā darītāja apzīmēšana ir iespējama, bet šim nolūkam lieto izteicienus ar postpozīciju *poolt* ‘no (kāda) puses’:

(18) Õhtul oli uks politsei poolt pitseeritud. ‘In the evening the door was sealed by the police.’ (Tauli 114)

Taču šī konstrukcija laikam ir literārās valodas jauninājums, tā ka tai nav īpašas nozīmes latviešu valodas faktu apgaismošanā. Toties nozīmīga ir cita paralēle. Gan latviešu, gan igauņu valodā darītāju var apzīmēt ar datīvu (respektīvi igauņu valodā — ar adesīvu). Tādējādi rodas konstrukcija, kas nav īsti uzskatāma par pasīvu, bet drīzāk par sava veida posesīvu konstrukciju ar rezultatīvu funkciju (piemērus sniedz Tauli 1983, 91).

(19) Meil oli kokku lepitud. 'We had agreed.' (latv. 'Mums bija norunāts')

(20) Mul ei ole veel kingad puhastatud. 'I have not yet polished the shoes.' ('Man zābaki vēl nav nospodrināti')

Atbilstošs piemērs no latviešu valodas:

(21) Bet Ernestam jau neko vairs nevajadzēja, viņam jau viss bija izteikts. (A.Deglavs)

Lai kāds būtu šīs konstrukcijas funkcionālais statuss, tā acīmredzot balstās uz rezultatīvo pasīvu: tajā parādās tikai transitīvi verbi, kas vienmēr nostājas rezultatīvā pasīva formā ar palīgverbu *būt*.

Tātad gan latviešu, gan igauņu valodā pasīvajās konstrukcijās darītāja apzīmēšanas iespējas ir ļoti ierobežotas, un tās principā attiecas vienīgi uz rezultatīvo pasīvu. Latviešu valodas īstajam norises pasīvam piemīt divas iezīmes, kas to tuvina somu valodu nenoteiktas personas konstrukcijām: pirmkārt, darītāja apzīmēšanas iespējas trūkums, otrkārt, ierobežojumu trūkums attiecībā uz transitivitāti un verba semantiskajām iezīmēm (vienīgais ierobežojums ir, kā liekas, tīri formāls: literārajā valodā pasīvās formas neatvasina no refleksīviem verbiem). Pasīvajā formā nostājas, kā zināms, pat tādi verbi kā *būt*:

(22) Ilgi nav būs pa pilsētu (Endzelīns 1922: 764).

Šai ziņā latviešu un lietuviešu valoda atšķiras no lielākās daļas indoeiropiešu valodu, kurās pastāv nenoteiktas personas pasīvs. Citās indoeiropiešu valodās šo pasīvu mēdz atvasināt vienīgi no tādiem verbiem, kas apzīmē kādu darbību, nevis stāvokli: piemēram, vācu valodā var teikt *es wurde gearbeitet, getanzt* u.tml., bet ne **Es wurde in der Stadt gewesen*.

Ar savām semantiskajām iezīmēm un ar sākotnējo (latviešu valodā līdz mūsdienām saglabāto) darītāja izteikšanas neiespējamību lietuviešu un latviešu valodas pasīvās formas stipri atgādina baltu somu pasīvu, kas liek domāt par somu substrāta ietekmi. Salīdzinot ar lietuviešu valodu, darītāja papildinātāja trūkums latviešu pasīvajās konstrukcijās uzskatāms par arhaismu, bet ļoti iespējams, ka arī šī arhaisma saglabāšanā izpaužas stiprāka un ilgstošāka somu substrāta iedarbošanās. Ja turklāt vēl ņem vērā 3. personas aktīvās formas lietojumu nenoteiktas personas apzīmēšanai, kam arī var atrast somu paralēli, tad laikam jāsecina, ka latviešu-somu konverģence attiecas uz nenoteikta subjekta apzīmēšanas veidu kopumu. Pilnīga sakritība vai konverģence, protams, nav iespējama. Tomēr jāatzīmē, ka divām no trim nenoteikta subjekta apzīmēšanai lietotajām latviešu konstrukcijām formālo līdzekļu, funkcionālo iezīmju un sintaktisko īpašību ziņā ir tiešas paralēles somu valodās. Baltu un somu valodu areālo sakaru izpētē šis fakts liekas nozīmīgs.

Bibliogrāfija

Ambrazas, V., ed. 1985. Grammatika litovskogo jazyka, Vilnius: Mokslas.

Bielenstein, A. 1863, 1864. Die lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen erklärend und vergleichend dargestellt. I-II. Berlin: Ferdinand Dümmler.

Endzelīns, J. 1951. Latviešu valodas gramatika, Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Endzelīns, J. & Mīlenbahs, K. 1907. Latviešu gramatika. Rīga: R. Eihmaņa apgādībā.

Holvoet, A. 1995. 'On the evolution of the passive in Lithuanian and Latvian', in: *Analecta indoeuropaea Cracoviensia Ioanni Safarewicz memoriae dicata*. Edenda curavit Wojciech Smoczynski. Kraków, 173-182.

Holvoet, A. 1995 'Indefinite zero subjects in Latvian' *Linguistica Baltica* 4, 153-163.

Kettunen, L. 1938. *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Lexica Societatis Fenno-Ugricae, 5.)

Matthews, W.K. 1955. 'Lithuanian constructions with neuter passive participles' *The Slavonic and East European Review* 33: 81. 350-371.

Mihkla, K., Valmis, A. 1979. *Eesti keele süntaks kõrgkoolidele*. Tallinn: Valgus.

Mullonen, M.I. 1063 *Neopredelenno-licnye i obobscenno-licnye predlozenija v finskom jazyke*, in: A, G. Makarov, M. I. Mullonen, *Pribaltijsko-finskoe jazykoznanie, Voprosy grammatiki i leksikologii*, Leningrad, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 31-38.

Tauli, V. 1983. *Standard Estonian Grammar, Part II, Syntax*, Uppsala (*Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Uralica et Altaica Upsaliensia*, 14).

Zubaty, J. 1907, 1954. "Die 'man'-Sätze", *Studie a články II, Výklady tvaroslovné, syntaktické a jiné*, Praha: Nakladatelství Československé Akademie Víd, 437-476 (pirmpublicējums: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung XL, 1907, 478-520).

Andra KALNAČA (Rīga)

DARBĪBAS VĀRDA LAIKA FORMU TEMPORALITĀTES UN ATEMPORALITĀTES ASPEKTS

Laiks cilvēka izpratnē ir lineārs process ar konkretizētu struktūru visi notikumi, kas skar cilvēku, viens aiz otra izkārtojas uz laika ass. Tāpēc laiks apziņā ir sadalīts atkarībā no paša indivīda pozīcijām - tad, kad viņš eksistē, ir tagadne, kas jau bijis - pagātne un kas vēl būs - nākotne [5, 325].

Valodā šī subjektivizētā laika izpratne izpaužas gan leksiski (piemēram, lietvārdi *rīts, vakars* u.c., apstākļa vārdi *tūlīt, vēlāk, šodien* u.c.), gan gramatiski kā gramatisko formu apkopojums [7, 102] darbības vārda laika kategorija. Turklāt darbības vārda laika formas ieņem īpašu vietu citu laika izteikšanas līdzekļu vidū, jo tās ir galvenās predikativitātes izteicējas [7,102].

Latviešu valodā darbības vārda laika kategoriju veido formu sistēma, kas apzīmē darbības attieksmi pret runas momentu vai darbības laiku. Attieksmē pret runas momentu šķir trīs laikus tagadni, pagātnei, nākotnei. Ikvienam darbības vārdam katrā laikā iespējamās divas formas vienkāršā un saliktā, tātad laika kategorijā ietilpst sešas laika formas [4,583 - 584]. Tomēr darbības vārda laika kategorija nav ierobežojama tikai ar šīm sešām formām vien, jo katrai no tām, funkcionējot valodā, izveidojušās vairākas nozīmes, kas palīdz attēlot apkārtējās pasaules realitāti un kas parādās teikumā atkarībā no satura, ko vēlas izteikt teksta autors. Piemēram, vienkāršajai tagadnei iespējamās vismaz piecas nozīmes [4,585 - 589]:

1) darbība, kas notiek izteikuma momentā *Es lasu grāmatu* (šī nozīme ir pamatnozīme, bet pārējās būtu

saucamas par pārnestām, jo izsaka no pamatnozīmes atšķirīgu saturu);

2) sarunvalodā, parasti dialogos vienkāršo tagadni lieto vienkāršās nākotnes vietā - *Rīt es braucu uz laukiem*;

3) dialogā vienkāršo tagadni var lietot arī saliktās tagadnes vietā - *Jūs aizmirstat, kur atrodaties* (MZ);

4) vienkāršā tagadne var izteikt laika ziņā nenoteiktu darbību vai vispārīgu apgalvojumu *Rīts gudrāks par vakaru, Ābols nekrīt tālu no ābeles* (LSP);

5) vienkāršā tagadne var būt vēstījuma laiks daiļliteratūrā, publicistikā laika formas visā tekstā vai teksta fragmentā ir vienkāršajā tagadnē bez tagadnes nozīmes, piemēram,

Kāda nabadzīga atraitne izdod jau agri četrus dēlus pie citiem kalpot un patur tikai jaunāko pie sevis. Jaunākais ar visu nabadzīgo pārtiku aug kā briedis un astotā gadā jau svaida astonešus pūrus labības kā spalvas (LTP).

Arī pārējām laika formām var konstatēt līdzīgas nozīmes. Lai arī darbības vārda laika formu semantika ir visai plaša, tomēr tajā iezīmējas vairākas grupas. Vispirms laika formu lietojumam var noteikt divas opozicionāras nozīmes, kuru šķīrējpažīme jeb dalījuma kritērijs ir attieksme pret runas momentu: temporalitāti un atemporalitāti.

Temporalitāte aptver tās darbības vārda laika formu nozīmes, kam ir sasaiste ar noteiktu darbības momentu vai periodu; atemporalitāte aptver tās darbības vārda laika formu nozīmes, kas abstrahējas no konkrētas darbības. Tātad var runāt par darbības vārda laika kategorijas temporalitātes un atemporalitātes aspektu, kam ir cieša saikne ar cilvēka laika orientāciju. Parasti cilvēks darbību laikā uztver kā procesu, kurā atskaites punkts ir runas moments. Blakus tam laiks var tikt uztverts vispārināti - kā laika apvienojums vai abstrakcija.

Protams, šāda opozīcija laika formu nozīmes negrupē simetriski vienādās daļās. Temporalitāte, kas ir darbības vārda laika kategorijas pamatpazīme, aptver daudz plašāku darbības vārda nozīmju grupu, nekā atemporalitāte. Atemporālas laika formas ir tikai divos gadījumos:

1) ja tās lietotas kā vispārināts laiks, t.i., izsaka visiem zināmas aksiomātiskas patiesības, piemēram, *Ko nevar celt, to nevar nest* (LSP), *Mazs cinītis gāž lielu vezumu* (LSP), *Fotogrāfijās cilvēki nenoveco* (ĀE), *..ja vēlas ciemoties kādā namā, nedrīkst namamāti neievērot nemaz* (AE);

2) ja tās lietotas kā vēstījuma laiks - daiļliteratūrā, arī publicistikā; visbiežāk kā vēstījuma laiku lieto vienkāršo tagadni un vienkāršo pagātņi, bet sastopami arī citi vēstījuma laiki (saliktā tagadne, saliktā pagātne, vienkāršā nākotne), piemēram,

Viņš un visi tie ļaudis, ar kuriem viņš tikās, izlikās kā raibas segas.. Viņos mitinājās tūkstots spoku. Tur čumēja un mudžēja no salasītām domām.. Katra paša īstā būtne bij aprakta zem visiem šiem svešiem gruziem, starp kuriem arī viņš rušinājās jau veseliem gadiem (HE).

Tātad šādām atemporālām laika formām ir viena kopīga pazīme - tās ir indiferentas pret laiku un konkrētu runas momentu, jo svarīgāks ir izteiktā apgalvojuma saturs, bet ne tas, kādā laikā tas notiek.

Kā robežgadījumu starp temporalitāti un atemporalitāti var minēt vēl vienu laika formu nozīmi uzuālo [8,490 492]. Darbības vārda laika formas var izteikt daudzkārtēju darbības atkārtošanos, paradumu, spēju kaut ko darīt, piemēram, *Mana māsa labi zīmē, Es rakstu grāmatu, Viņš parasti strādā agri no rītiem, Čangalieši jau visu slātaviešiem pakaļ dara..* (KRM), *..cienīgs lielkungs un mežsargs dikti rājas, kad ierauga, ka cūkām ļauj ganīklā vai pļavā rakt* (JJ2). Šādi gadījumi valodnieciskajā literatūrā tiek dažādi traktēti - vai nu iekļauti temporalitātes

sfērā kā viena no vienkāršās tagadnes nozīmēm [4,587;8,490 - 492], vai nu atemporalitātes sfērā [9,217]. Darbības vārda laika formas šādā uzuālā nozīmē, šķiet, nav jāietver ne temporalitātē, ne atemporalitātē, bet jāuzskata par šīs opozīcijas neitralizācijas gadījumu. Piemēram, teikumā *Mana māsa labi zīmē* nav pausta attieksme pret konkrētu runas momentu, tas izsaka vispārīgu spriedumu, bet, no otras puses, teikums ir fiksēts tagadnē un nav iespējams brīvi, nemainoties saturam vienkāršās tagadnes vietā likt vai nu pagātnei vai nākotnei, kā tas iespējams vispārinātos apgalvojumos vai vēstījuma laikos.

Tātad atemporalās darbības vārda laika formas nozīmes aptver specifisku laika formu lietojumu.

Pretstatā tam temporalitāte ir raksturīga visām pārējām darbības vārda laika formu nozīmēm un apvieno vismaz divas opozīciju grupas jeb sistēmas pēc šādām pazīmēm:

- 1) runas moments;
- 2) rezultativitāte.

Ja šķīrējpazīme ir runas moments, tad veidojas divi opozīciju pāri (tagadne sakrīt ar runas momentu, tāpēc tai nav šķīrējpazīmes):

a) pagātne tagadne, ja darbība notiek pirms runas momenta; šķīrējpazīme ir preteritivitāte (tas, kas noticis iepriekš);

b) tagadne nākotne, ja darbība notiks pēc runas momenta; šķīrējpazīme ir posterioritāte (tas, kas vēl būs).

J.Kurilovičam šo opozīciju sakarā ir cits uzskats. Nākotne atšķirībā no pagātnes un tagadnes, no kaut kā zināma izsaka iespējamību, varbūtību, gaidas kaut ko nezināmu. Tāpēc nākotne ir pretstats tagadnei un pagātnei kopā [2,143]. Tātad opozīciju pārim vajadzētu būt nenākotne (jeb pagātne, tagadne) - nākotne. Līdzīgu opozīciju sistēmu veidojis arī Dž.Laionzs - tā saucamās dihotomijas:

- 1) pagātne un ne-pagātne;
- 2) tagadne un ne-tagadne;
- 3) nākotne un ne-nākotne [3,323].

Šādas opozīciju sistēmas priekšrocība ir tā, ka dihotomijās iekļaujas visas laika formu nozīmes - kā tiešās, tā pārnestās. Tātad gan J.Kurilovičs, gan Dž.Laionzs par galveno opozīciju dalījuma kritēriju izvirza katra laika nozīmi, ne darbības attieksmi pret runas momentu, kas ir pamatā tradicionālajām laika kategorijas opozīcijām.

Ja šķīrējpalīdzība ir rezultativitāte, tad opozīciju veido vienkāršie laiki un saliktie laiki. Tas nozīmē to, ka rezultativitāte ir būtiska salikto laiku nozīmes dominante, kuras trūkst vienkāršajiem laikiem.

Opozīciju sistēma, kas veidojas temporalitātes ietvaros, iespējama tikai darbības vārda laika formu pamatnozīmēm, t.i., tām nozīmēm, kas katrai laika formai piemīt neatkarīgi no konteksta un komunikatīvās situācijas. Tās laika formu nozīmes, kuras variējas atkarībā no ikreizējā konteksta, būtu uzskatāmas par opozīciju neitralizāciju, jo darbības vārda laika forma un tās izteiktais saturs vairs nav vienoti. Piemēram, šādos gadījumos:

1) ja laika formas lietotas citu laika formu vietā (semantiskā transpozīcija):

a) dialogos vienkāršā tagadne vienkāršās nākotnes vietā, raksturojot tuvā nākotnē gaidāmu darbību - *Rīt es eju uz teātri*;

b) saliktā nākotne saliktās tagadnes vietā, lai apzīmētu pagātnē notikušu darbību, kuras sekas iesniedzas tagadnē [6,125] - *Nu, tas zēnam noderēja, mācību viņš būs dabūjis (JV)*;

c) vienkāršo un salikto laika formu gramatiskā sinonīmija, ja vienkāršās laika formas lietotas salikto vietā, izsakot norišu secību saliktā teikumā - *Gribu zināt, vai ir*

kas vēl ļaunāks, ko piedzīvoju es (IG), Bet tās vēstules, ko rakstīs viņa, tu tomēr nogādāsi tālāk.. (MZ);

2) laika formu modāls lietojums, visbiežāk tā lietota vienkāršā nākotne un saliktā nākotne, izsakot nenoteiktu apgalvojumu, šaubas [6,129]; darbības laiks šādos gadījumos orientēts uz tagadni, bet apgalvojuma tiešumu mazina nākotnes forma *Visām tomēr nederēs tava universālmēģe (AE), Bet, bērns, tas jau nevar būt viņš! Tu būsi aļojusēs! (JJ1)*

Visās minētajās nozīmju grupās laika formas ir temporālas - tām ir attieksme pret kādu runas momentu, bet tā ir izteikta netieši jeb implicīti, jo kontekstā eksplīcīti nosakāma vēl kāda laika formas papildnozīme.

Temporalitātes/atemporalitātes opozīcija aptver visu darbības vārda laikaformu nozīmju lietojumu jeb funkcionālo sistēmu un raksturo formālo valodas līdzekļu funkcionēšanu atkarībā no izsakāmā satura [7,22], kurš atklājas teikumā. Tātad konteksts precīzē morfoloģiskās kategorijas saturu jeb, kā uzskata A.Paulauskiene, darbības vārda laika kategorija ir morfoloģiska pēc sava formālā noformējuma, bet sintaktiska pēc lietojuma [5,326]. Šādā izpratnē darbības vārda laika kategorija vairs neiekļaujas tradicionālās gramatikas robežās. Tāpēc lietderīgi būtu pievienoties A.Bondarko uzskatiem, kurš darbības vārda laika un veida kategorijas analizē kā funkcionāli semantiskas [1,-115], neierobežojot tās ne morfoloģijā, ne sintaksē.

LITERATŪRA

1.AVOTI UN TO SAĪSINĀJUMI

- AE - Eglītis A.Līgavu mednieki.R.,1940
ĀE - Erss Ā.Muižnieki.R.,1990
HE - Eldgasts H.Zvaigžņotās naktis.R.,[1927]
IG Grebzde I. Ēnas dzeltenā stiklā. Grāmatu Draugs,1967
JJ - Janševskis J.Dzimtene 1.,2.R.,1986
JV - Veselis J.Dienas krusts.R.,1932
KRM - Kaudzītes R.,M.Mērnietu laiki.R.,1980
LSP - Latviešu sakāmvārdi un parunas.R.,1955
LTP - Latviešu tautas pasakas.R.,1966
MZ - Zīverts M.Kamerlugas.R.,1989

2.TEORĒTISKĀ LITERATŪRA

- 1.Bondarko A. Grammatiķeskaja kategorija i kontekst. Ļ., 1971
2. Kurilovič J.Očerki po ģingvistike. M.,1962
3. Laionz DŽ. Vvedenĳije v teoretiķeskujū ģingvistiku. Per.s angl. M., 1978
4. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1.R., 1959
5. Paulauskiene A. Lietuviu kalbos morfologija. Vilnius, 1994
6. Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika. 2.R 1983
7. Sļusareva N.A. Problēmi funkcionālnoī morfologii sovremennogo angļijskogo jazika. M.,1986
8. Sovremennij russkij jazik. Pod red. V.A.Belošapkvoi. M.,1989
9. Teorija funkcionālnoī grammatiki. Ļ.,1987

Markus KRÄNZLE (Greifswald)

ANMERKUNGEN ZUM LITAUISCHEN ASPEKT

Die Aspektologie ist in den letzten Jahren aus den Fugen geraten. Die Aspektliteratur ist inzwischen selbst für Fachleute unüberschaubar geworden. Der Aspektbegriff hat sich erweitert und umfaßt so ziemlich alles, was mit Zeitlichkeit oder Zeitbezug zu tun hat. Insbesondere den Diskursfunktionen der Aspekte ist, ausgehend von Weinrichs spektakulärer Arbeit über Tempus¹, in letzter Zeit viel Aufmerksamkeit geschenkt worden, und dabei ist man von der verbalsemantischen Seite der Aspekte abgekommen, und hat größere "situativ-konzeptionelle" Textorganisation unter dem Gesichtspunkt der Reliefgebung nach Vorder- und Hintergrund unter die Lupe genommen. Aber beginnen wir von vorne und beleuchten das, was man den litauischen Aspekt nennt.

Die erste Erwähnung dessen, was später als Aspekt im Litauischen bezeichnet wurde, findet sich meines Wissens in der Schleicherschen Grammatik. Ich zitiere daraus einen Abschnitt, da, wie wir sehen werden, die litauische Aspektologie bis heute grundsätzlich damit übereinstimmt. Es geht um die Rolle der Präfigierung:

"Nicht selten aber braucht man die zusammensetzung mit einer praeposition, um die beziehung der dauer, die in einer durch das verb auß gedrückten handlung ligt, in die der vollendung um zu wandeln, z. b. *valgyti* eßen,

¹ Weinrich, H. Tempus. Besprochene und erzählte Welt. 4. Auflage. Stuttgart 1985, (¹1964; 2., völlig neubearbeitete Auflage 1971).

prisivalgyti sich satt essen, zu ende essen (wörtlich sich beeßen, sich an essen); *eiti* gehen, *nueiti* hin gehen, den gang vollenden; (...) *daryti* tun, *padaryti* die handlung beenden, machen; *vilioti* locken, *pavilioti* mit dem locken zu ende kommen, jemand auf seine seite bringen u.s.f. Besonders häufig wird so *pa-* gebraucht, lediglich um die handlung als eine vollendete zu bezeichnen. (...) der slawe, dessen sprache dieselbe außdrucksweise kent, hat zu merken, daß auch von solchen verben der vollendeten handlung im litauischen ein praesens gebildet wird." (Litauische Grammatik, Prag 1856, S. 138)

Wir wollen zunächst diese Aussage dahingestellt sein lassen, gleichzeitig jedoch auf das Problem verweisen, das "der slawe" hier auch für die Zukunft mit sich bringt. Unter dem Vergleich mit dem slavischen (eigentlich russischen und polnischen) Aspektsystem leidet die litauische Aspektlehre bis heute, wenn jetzt auch nicht mehr so augenscheinlich. Mit allen Mitteln wurde eine binäre Aspektopposition erzwungen, die sich an einem Idealbild ausnahmsloser Aspektualisierung orientierte. Wir wissen heute jedoch, daß auch die slavischen Sprachen nicht über hundertprozentige Aspektpartner zu jedem beliebigen Verbum verfügen, und daß die slavischen Sprachen über unterschiedlich stark ausgeprägte Aspektsysteme verfügen.

Erstaunlich ist, daß in den letzten 30 Jahren niemand an dem Aspekt im Litauischen gezweifelt hat, oder zum Beispiel mit dem Gedanken gespielt hat, daß es im Litauischen vielleicht drei oder mehr Aspekte gibt, ich meine nicht Aktionsarten. Das liegt zweifellos an der Faszination, die der Verbalaspekt im Russischen ausgeübt

hat. Es liegt aber mit Sicherheit auch daran, daß so bedeutende Sprachwissenschaftler wie Endzelin und Jablonskis den Aspekt festgeschrieben haben.

Ziel meiner Ausführungen ist zu zeigen, daß das Litauische gar kein oder ein sehr schwach entwickeltes Aspektsystem im traditionellen Sinne hat.

Nach Schleicher interessierte insbesondere das Problem, daß bestimmte Präfixe die Bedeutung des Ausgangsverbs angeblich nicht ändern, andere hingegen schon, und ob nur die ersteren (wie z.B. Uljanov², Fortunatov³), oder auch die letzteren (Endzelin⁴) zu Perfektivierung zur Verfügung stehen. Safarewicz⁵ und Koschmieder⁶ sind schließlich zu der Auffassung gekommen, daß nur die sogenannten inhaltsleeren Präfixe Perfektivierung hervorrufen können, da die so präfigierten Verben kein aktuelles Präsens ausdrücken können. Die Verben mit bedeutungsmodifizierenden Präfixen könnten beide Aspekte haben.

In den fünfziger Jahren beginnen litauische Wissenschaftler die Aspektkategorie in ihrer Sprache zu erforschen, wobei in den folgenden Jahrzehnten, vielleicht bis heute, heftig und zuweilen auch polemisch diskutiert wurde, welcher Kategorie innerhalb der Systemebenen der litauischen Sprache der Aspekt eigentlich angehört. Ein

² *Uljanov, G.K.*, Značenija glagol'nych osnov v litovskoslavjanskom jazyke, II, Warszawa 1895.

³ *Fortunatov, F.F.*, Razbor sočinenija G.K.Ul'janova "Značenija glagol'nych osnov v litovskoslavjanskom jazyke" Sanktpeterburg 1897, S. 87.

⁴ *Endzelin, J.*, Latyškijė predlogi, II, Jur'ev 1906.

⁵ *Safarewicz, M.J.*, "L'aspect verbal en vieux-lituanien" in: "Actes du quatrième congrès international de linguistes", Copenhague 1938, S. 210-215.

⁶ *Koschmieder, E.*, Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie, Wilno 1934, S. 182.

Blick in die Zeitschriften "Baltistica" und "Kalbotyra" genügt, um den Kampf um den Aspekt nachzuverfolgen. Im Folgenden werde ich mich eher auf die Ergebnisse als auf die Diskussion der jüngeren Zeit beziehen, insbesondere auf Dambriūnas' "Verbal Aspects in Lithuanian"⁷, Galnaitytės Artikel in der Akademiegrammatik von 1971⁸, Paulauskienės "Gramatinės lietuvių kalbos veiksmoždžio kategorijos", ihre Morphologievorlesungen von 1994⁹ und die unter der Leitung von Ambrazas herausgegebenen Grammatiken¹⁰

Die Frage, wie man denn den Aspekt eines Verbums bestimmt, mutet manchmal recht impressionistisch an. Elzė Galnaitytė hat in "Kalbotyra IV" und in der Akademiegrammatik den imperfektiven Aspekt als eine andauernde Handlung und den perfektiven Aspekt als eine unterbrochene oder begrenzte Handlung definiert. Dambriūnas und Paulauskienė bringen die Begriffe wie Prozeßhaftigkeit, Dauer und Resultativität zur Erklärung der Aspekte ins Spiel. In "Lietuvių kalbos morfologija" werden die Begriffe Dauer und Beendigung genannt. Oft wird ohne Begründung einfach nur konstatiert, ein bestimmtes Verbum hätte diesen oder jenen Aspekt. Die Begründungen sind innerhalb der litauischen Aspektologietradition oft tautologisch, wie etwa bei

⁷ Dambriūnas, L., "Verbal Aspects in Lithuanian", Boston 1960.

⁸ "Lietuvių kalbos gramatika", II (Morfologija), vyr. redaktorius: K. Ulvydas, Vilnius 1971, § 30-65.

⁹ Paulauskienė, A., "Gramatinės lietuvių kalbos veiksmoždžio kategorijos", Vilnius 1979, S. 55-84; und "Lietuvių kalbos morfologija", Vilnius 1994, S. 291-296.

¹⁰ "Gramatika litovskogo jazyka", Vilnius 1985; und "Dabartinės lietuvių kalbos gramatika", Vilnius 1994.

Dambriūnas¹¹, der behauptet, *šūktelėjo* sei perfektiv, weil es momentan ist, und *skaito* sei imperfektiv, weil es durativ ist. Offenbar geht man davon aus, daß man die Aktionsarten nur in zwei Gruppen teilen müßte, und so eine binäre höhere Kategorie erhält wird, die gesuchte Aspektkategorie nämlich. Es entsteht dabei der Eindruck, daß es an theoretisch fundierten Kriterien zur Bestimmung des Aspekts fehlt. Das einzig sichere Verfahren, das die litauischen Aspektologen benutzen, ist die Miklosichsche Frage "Was machst du da?" zum Nachweis der konkreten, zeitbezogenen Präsenstauglichkeit eines Verbums.

Da die Aspektkategorie im Litauischen keine grammatische Kategorie ist, sondern nach Angabe der Akademiegrammatik eine lexikalisch-grammatische (S.27), nach Dambriūnas eine lexikalische und nach Paulauskienė eine Wortbildungskategorie ist, hat die Aspektkategorie im Litauischen m.E. keinerlei explikativen Wert. Entweder ist der Aspekt eine grammatische Kategorie, wie im Russischen, oder aber eine lexikalische. Wenn er aber eine lexikalische Kategorie ist, bekommen wir in jeder Sprache ein Aspektsystem, sobald wir die Verben semantisch einfach nach Dauer/Prozeßhaftigkeit und Totalität der Sicht auf die Handlung in zwei Klassen einordnen. Wahrscheinlich können wir alle Verben aller Sprachen nach diesen, oder besser nach den Vendlerschen Kriterien¹² (states, activities, accomplishments, achievements), oder unter dem Gesichtspunkt der Terminativität-Telizität einteilen. Das ist aber kein Kriterium für die Existenz oder Nichtexistenz einer Aspektkategorie in einer Sprache.

¹¹ Dambriūnas, L., "Kelios pastabos dėl veikslo sampratos" in: *Baltistica* XI₂, 1975, S. 177f.

¹² Vendler, Z., *Verbs and Times*, 1957, (zitiert nach: *The Philosophical Review* LXVI, 143 - 160). In: *Schopf* (Hg.) 1974. 217 - 234.

Wenn Aspekt keine grammatische Kategorie ist, was ist er dann? Wenn Aspekt aber eine lexikalische Kategorie ist, dann ist er meiner Meinung nach kein Aspekt. Der lexikalischen Definition des litauischen Aspekts widerspricht zudem, daß viele Verben nach der herrschenden Meinung (Dambriūnas, Paulauskienė) mal den einen, mal den anderen Aspekt annehmen können, je nach Kontext (*mirti, gimti*) oder Tempus (*ateiti, išėiti*).

Kommen wir zuerst auf den Kontext bei der Bestimmung des Aspekts zu sprechen. Was meint man damit, daß man zuerst den Kontext bestimmen muß, um den Aspekt herauszufinden? Was nützt der Aspekt, wenn wir ihn ständig empirisch erobern müssen? Nehmen wir ein Beispiel. Das litauische Verbum *rasti* 'finden' ist nach Angabe von Galnaitytė in der Regel perfektiv; das läge daran, daß es meist resultativ gebraucht wird. In dem Satz aber *Tą rytą grybautojai rado daug baravykų* 'an jenem Morgen fanden die Pilzsammler viele Pilze' ist *rasti* ihrer Meinung nach imperfektiv. Wäre es nicht viel einfacher zu sagen, das Verbum *finden* hat keinen Aspekt, und was den Unterschied zwischen einmal und mehrmals *finden* ausmacht, ist nicht lexikalisch-grammatischer Aspekt, sondern einfach Aktantenpluralität. Das Verbum *finden* ist nach Vendlers Einteilung ein achievement oder, einfacher gesagt, ein telisches Verbum. Das ändert nichts an der Tatsache, daß das Russische zwei Aspekte dafür kennt, nämlich *najti* und *nachodit'*, das Litauische und Deutsche haben dafür nur ein Verbum. Die Verben *surasti* und *auffinden* sind keine Aspektpartner zu *rasti* und *finden*, da sie sich in der Bedeutung von letzteren unterscheiden. Sie sind determinierter, zielen ganz auf das Ergebnis, das Resultat.

Der Begriff der Doppelaspektigkeit, der überall für Verben wie *mirti* oder *gimti* zu finden ist, macht nur dann

Sinn, wenn eine Aspektkorrelation charakteristisch für eine Sprache ist. Eine durchgängige Korrelation im Sinne von Verbpaaen gibt es aber, so ist zu lesen, vielleicht mit wenigen Ausnahmen, im Litauischen nicht.

Ein weiteres Indiz für die fehlende Aspektkorrelation besteht darin, daß dem perfektiven Verb *atėjo* kein imperfektiver Partner im Präteritum *atėjo* gegenübergestellt werden kann, was das Russische wiederum kann (*prišjol prichodil*). Geniušenė¹³ hat versucht, das Perfekt *jis yra atėjęs* als imperfektiven Aspektpartner zu *atėjo* vorzuschlagen, da das Perfekt stativisierende Funktion habe. Mir scheint dieser Versuch ziemlich abwegig zu sein, da das Perfekt erstens nicht den Blick auf eine Phase des Vorgangs erlaubt und es zweitens eine ganz andere Funktion ausübt. Denken wir etwa daran, daß das litauische Perfekt ein typisches "Besprechtempus"¹⁴ im Sinne Weinrichs ist, also ein rückschauendes Präsens, während das Präteritum auch als "Erzähltempus" verwendet werden kann. Das Perfekt hat keine typisch erzählende Funktion, die man erwarten würde, wenn man etwa den Hintergrund in einem Text kennzeichnen will. Das Perfekt ist stark zeitbezogen, nämlich auf die Sprechzeit, und kann nicht die Funktion eines imperfektiven Präteritum ersetzen.

Das umstrittenste Phänomen nicht nur der russischen, sondern erst recht der litauischen Aspektfrage, ist das sogenannte inhaltsleere Präfix. Das Präfix *pa-* ist im Litauischen ein solches Streitobjekt par excellence. Die Meinungen der Aspektologen schwanken hin und her. So schreibt Paulauskienė über das Idealpaar der Verben *daryti:padaryti*, sie seien nicht zwei Formen ein und

¹³ Geniušenė, E.Š., "O vzaimodeistviji perfekta i vida v litovskom jazyke" in: Baltistica III₂, priedas 1989, S. 285-291.

¹⁴ Weinrich, H., op. cit., S.18ff.

desselben Verbums, sondern zwei durch Wortbildung verbundene Verben naher/ähnlicher Bedeutung¹⁵ An anderer Stelle heißt es, das Präfix *pa-* hätte resultative Bedeutung, und Dambriūnas behauptet, *pa-* würde nur den Aspekt ändern und könne keine Bedeutungsnuance ausdrücken. Ich bin geneigt, Isačenko's strenge Auffassung zu teilen, der qualifizierende und modifizierende Präfixbedeutungen¹⁶ unterscheidet und Präfixen im Russischen die rein grammatische Funktion abspricht, weil sie semantisch das Ausgangsverbum beeinflussen. Das heißt, *pa-* würde in diesem Fall dem Ausgangsverbum *daryti* resultative Aktionsart verleihen.

Das, was im Russischen die Grammatikalisierung des Aspekts ausmacht, ist die Imperfektivierung durch Suffigierung. Dieses Phänomen ist im Litauischen nicht entwickelt, da das in Frage kommende Suffix *-inėti* die Aktionsart ändert. Andererseits zeichnet sich möglicherweise die Tendenz ab, daß dieses Suffix irgendwann einmal der Imperfektivierung zur Verfügung stehen könnte. In einigen Fällen wird den mit *-inėti* suffigierten Verben durative Aktionsart bescheinigt, so z.B. bei *atsakinėti* oder *įrodinėti*. Ob diese Verben aber iterativ oder durativ oder mal dies oder mal jenes sind, vermag ich nicht zu entscheiden.

Wenn es tatsächlich notwendig wäre, die litauischen Verben nach Aspekt zu unterscheiden, wären in den Wörterbüchern des Litauischen schon längst die notwendigen Angaben gemacht. Anstatt dessen sind in

¹⁵ " *pora daryti: padaryti yra ne to paties žodžio formos, o du artimos reikšmės derivaciniu ryšiu susiję veiksmažodžiai.*", *Paulauskienė, A.* "Kelios pastabos dėl veikslo kategorijos esmės ir apibrėžimo" in: *Baltistica XVI*₂, 1980, S. 142.

¹⁶ *Isačenko, A. V.*, *Die russische Sprache der Gegenwart - Formenlehre*, Halle (Saale) 1968, S. 358ff.

vielen Wörterbüchern Angaben zu den Aktionsarten zu finden, und das aus gutem Grund. Für einen Lerner des Litauischen spielt es gar keine Rolle zu wissen, welchen Aspekt das betreffende Verbum hat, wichtig ist, ob es faktitiv, iterativ o.ä. ist. Als Lerner des Russischen ist es im Gegensatz dazu unabdingbar, den Aspekt zu unterscheiden, sonst kann man keinen richtigen Satz bilden.

Das Problem der litauischen Aspektologie besteht letztendlich darin, daß es einige "Idealpaare" wie *daryti:padaryti* oder *dėkoti:padėkoti* gibt, die ein Aspektsystem nach russischem Muster andeuten, und somit dazu verleiten, dieses auf das ganze Verbalsystem auszudehnen.

Kommen wir zu dem Punkt, nach dem sich einige Verben, mit Richtungs-determination durch das Präfix, diesmal völlig grammatikalisch, durch das Tempus aspektuell unterscheiden. Dambriūnas und Paulauskienė betonen in all ihren Schriften, daß *ateina* 'er kommt an' imperfektiv und *atėjo* 'er kam an' perfektiv seien. Grundsätzlich werden die Kategorien Tempus und Aspekt als voneinander unabhängig aufgefaßt, da im Präteritum beide Aspekte möglich sind, so zumindest gilt es für das Russische. Das muß aber nicht so sein, denn Aspekt und Tempus fallen, wie wir wissen, im Altgriechischen oder Französischen zusammen.

An dieser Stelle möchte ich eine Hypothese wagen, die möglicherweise einen archaischen Zug der litauischen Sprache offenbart. Wenn wir davon ausgehen, daß Aspekt die Voraussetzung für Tempus ist, wenn also die Unterscheidung zwischen totaler und partieller Sichtweise auf einen Vorgang zu Tempus wird, dann ist die Gesamtsicht nur in der Vergangenheit möglich und die Teilsicht nur im Präsens. Diesen Gedanken hat Thelin in

seinem Aufsatz "On the concept of time"¹⁷ entwickelt. Meine Hypothese ist folgende: Das litauische Präteritum vertritt die Funktion des perfektiven Aspekts. Wenn wir reale Situationen in Zustände (STATES) und Zustandsänderungen (CHANGES OF STATES) scheiden und davon ausgehen, daß die Verben einer Sprache dieses Kriterium abbilden, so ist bei obiger Hypothese lediglich die naturgemäße Einschränkung zu machen, daß sogenannte STATE-Verben (wie z.B. *stovėti, sėdėti, žinoti*) auch im Präteritum imperfektiv bzw. aspektneutral sind. Mit dieser Annahme könnte man nun auch erklären, wieso *rado* und *surado* gleichermaßen die Merkmale +Zeitbezogenheit und +Totalität verkörpern, oder einfach gesagt, wieso sie beide perfektiv sind. Partielle Sichtweise bei Verben der Zustandsänderung, also die Fokussierung einer Phase des Vorganges, kann im Litauischen nicht durch ein Präteritum wiedergegeben werden, sondern muß vielmehr mit Gerundium, Halbpartizip oder Partizip Präsens Aktiv ausgedrückt werden, und diese Formen konstituieren die Hintergrundhandlung.

In dem Satz *Kada jis atėjo, pamatė žmoną...* 'Als er angekommen war (ankam), erblickte er seine Frau' müssen meinen Informanten zufolge beide Handlungen sequentiell aufgefaßt werden, also eine nach der anderen. Um eine Phase, einen Teil des Ankommens, zu lokalisieren, muß man *ateidamas jis pamatė žmoną* 'Angekommen seiend, erblickte er seine Frau' sagen, und das Ankommen wird zum abhängigen Hintergrund der Haupthandlung.

Fassen wir also kurz zusammen: Es wird von allen Forschern eingeräumt, daß das Litauische keine so konsequente Aspektpaarkorrelation kennt, wie das

¹⁷ *Theelin, N.B.*, in: "Verbal Aspect in Discourse", Amsterdam 1990, S. 91-129.

Russische. Ich möchte das dahingehend präzisieren, daß das Litauische über gar keine Aspektkategorie im traditionellen Sinne verfügt, da sie nicht grammatisch ist, sondern lexikalisch oder kontextuell auf die Sprache projiziert wird, ohne daß die Spezifik der litauischen Sprache das nahelegen würde. Dieser Schritt wurde durch das Postulat der Universalität des Aspekts ermutigt. Daß eine Sprache, auf welche Weise auch immer, z.B. den russischen Aspektunterschied wiedergeben kann, zeugt noch nicht von einer eigenen genuinen Kategorie. Bei der Beschreibung einer Sprache, etwa in einer Grammatik, geht es immer um höchste Adäquatheit der Beschreibung. Mit der Aufnahme des Aspektkapitels in die litauische Grammatik ist in diesem Punkte ein Schritt in die falsche Richtung gemacht worden. Ich verfolge deshalb mit Genugtuung, daß die Abschnitte über Aspekt immer weniger Raum in den Grammatiken einnehmen. In der neuesten Grammatik¹⁸ sind nur noch eineinhalb Seiten darüber zu lesen, und man hat den Eindruck, daß sie unwillig der Vollständigkeit wegen aufgenommen wurden, um die jahrzehntelange litauische Aspektologie nicht gänzlich zu ignorieren.

Da ich in Bezug auf den gegenwärtigen Zustand der litauischen Sprache gegen eine Aspektkategorie im traditionellen Sinne argumentiert habe, sei abschließend noch etwas zur Diachronie, zum Sprachwandel gesagt. Es ist gut möglich, daß wir gerade Zeugen der Ausbildung einer Aspektkategorie slavischer Ausprägung im Litauischen sind. Dies deutet vor allem die Tendenz an, daß Präfixe in ihrem Bedeutungsgehalt verblassen (etwa *su-*, *pa-*, *už-*), und daß es möglicherweise eine Imperfektivierung durch *-inėti* geben kann. Das setzt aber voraus, daß *-inėti* seine Aktionsartfunktion völlig aufgibt. Vielleicht gibt es ja

¹⁸ "Dabartinės lietuvių kalbos gramatika", red. Ambrazas, Vilnius 1994.

schon in hundert Jahren eine Aspektkategorie slavischen Zuschnitts? Wir dürfen aber nicht vergessen, daß das Russische einen starken Einfluß auf das Litauische ausgeübt hat und noch ausübt. Noch ist fast jeder Litauer zweisprachig, ob er Russisch in der Schule, in der Armee, oder durch das Fernsehen gelernt hat, jeder ist damit in Berührung gekommen, und wir sehen den Einfluß nicht nur in den russischen Entlehnungen, sondern auch in der Syntax. Warum soll dieser Einfluß nicht gleichfalls beim Aspekt eine Rolle spielen? Während man beim Altkirchenslavischen und Altrussischen über die Ausbildung der Aspektkategorie spekulieren muß, können wir vielleicht Zeugen einer solchen Entwicklung sein. Dazu müßten wir aber sehr genau zuhören, was sich in der Sprache und im Sprachgefühl der Menschen ändert, und nicht von vornherein ein rigides universalistisches System über die Sprache stülpen.

Ineta KRISTOVSKA (Rēzekne)
LIETVĀRDS ANONĪMAJĀ 1817.G.
LATGALIEŠU GRAMATIKAS
MANUSKRIPĀ

“Gromata mocieama tos Łatwyskōs mieles Łay nu Tiewis Łatwiszym Diwa zynia cielas” (“Grāmata mācejama tās latviskās mēles, lai no Tevis latviešiem Dieva ziņa ceļas”) šie vārdi atrodami nezināma autora gramatikas manuskriptā (4.lpp.), kurš datēts ar 1817.gadu.¹ Tas ir laiks, kad Latgale vēl arvien atrodas Krievijas pakļautībā (kopš 1772.g.), kad gan ekonomiskais, gan politiskais stāvoklis ir diezgan smags. Garīgo dzīvi Latgalē uztur baznīca. 18.gs. beigās galvenie izglītības veicinātāji ir jezuīti,² bet 19.gs. sākumā vadošo lomu pārņem Krāslavas Garīgā semināra audzēkņi lācaristi. Tieši pateicoties lācaristu devumam, radušās 19.gs. latgaliešu gramatikas.

Pastāv uzskats, ka pirmās gramatikas gan Latgalē, gan pārnovados tapušas, lai palīdzētu iemācīt vietējo valodu vai nu poļiem (Latgalē), vai vāciešiem (pārnovados). Būtu labi, ja 1817.g. tapušais manuskripts būtu izņēmums, ka tā autors, atbilstoši darba nosaukumam, patiešām būtu vēlējies dot zināšanas (Dieva ziņu) arī vietējiem ļaudīm. Rakstu avotļ gan liecina, ka šī gramatika tikusi lietota kā mācību līdzeklis lietuviešu garīdznieku sagatavošanai darbam Latgales draudzēs, un pagaidām nav nekādu norāžu, ka tā jel kādā veidā būtu bijusi pieejama arī zemniekiem u.c.

¹ Sposoby pisania y Mówienia Lotewskim Językiem według Prawidel Gramaty cznych Pokróctce zebrane Ku wygodzie potrzbniających Umienia tego Języka w Roku 1817.

² Jezuīti J.Špungjanskis un H.Mēdems sarakstījuši arī pirmās latgaliešu gramatikas.

Latgales iedzīvotājiem³ Anonīmā autora manuskripta apjoms 129 lpp., tā pilns nosaukums tulkojumā “Īsi savākti latviešu valodas rakstības un izrunas paņēmieni saskaņā ar gramatikas likumiem šīs valodas prasmes apguvēju ērtībai 1817.gadā” Gramatikas pamattekstā dots poļu valodā, piemēri latviešu (latgaliešu) valodā. Manuskripta pirmās nodaļas veltītas latviešu valodas fonētikas jautājumiem. Autors konsekventi lieto terminu ‘latviešu valoda’, kaut gan fonētiskā sistēma, leksēmas un formu morfoloģiskās pazīmes norāda, ka gramatikā aprakstīta latgaliešu rakstu valoda.⁴

Vairāk uzmanības vērtā ir lietvārdam veltītā nodaļa, jo tā ir lingvistiski visvairāk izstrādātā un precīzākā. Substantīvu apraksts sākas ar deklināciju raksturojumu. Manuskripta autors norāda, ka latviešu valodā ir 4 deklinācijas, un īsi raksturo to paradigmas. Tādējādi iegūstam informāciju, kura, izmantojot gramatikas materiālu, atspoguļota tabulā. (Skat. 1.tabulu.)

Kā redzams, autors deklināciju raksturošanā pieļāvis vairākas neprecizitātes, piem., pie 1. deklinācijas (pēc autora iedalījuma) pieskaitīti **daži** (uzsvērums mans - I.K) kopdzimtes vārdi, taču neviens no tiem manuskriptā nav minēts. Trešās deklinācijas aprakstā sacīts, ka vienskaitļa nominatīvā šie lietvārdi iegūst galotni *-is'*, taču nav neviena piemēra, kas to apstiprinātu. 4.deklinācijas vienskaitļa nominatīvā doti vairāki gala morfēmu varianti, taču arī te piemēri faktiski pamato tikai vienu galotni, proti, *-s* (*-ps*, *-rs*, *-ts*). Kāpēc autors minējis arī šīs “paplašinātās” galotnes? Gramatikas veidotājam acīmredzot bijusi iespēja

³ Skat., piem., Breidaks A. Anonīms latgalīšu gramatikas manuskripts. // Katōļu Dzeive. - 1990. - Nr.8 -34.lpp.

⁴ Tāpat darīts arī citos 19.gs. avotos, jēdziens *latgalieši* parādās tikai 20.gs. sākumā.

ie pazīties ar H.Mēdema gramatiku, kurā šāda veida galotnes (autora termins - I.K.) minētas visai bieži, piem., -be, -de, -le, -we, -ts, -ws⁵ u.c.

1.tabulā⁶

Deklinācija	Lietvārdu dzimte	Galotne			Piemēri
		vsk. N.	vsk. Ģ.	vsk. D.	
I.	Sieviešu dzimte un daži kopdzimtes vārdi	-a	-as // -ys	-ay	Blenia-blenias-bleniai 'blēņa' Saula-Saulas-Saulay 'saule'
II.	Sieviešu dzimte	-e	-es	-ey	Pieyle-Pieyles-Pieyley 'pīle'
III.	Sieviešu dzimte	-is'	-s' // -es'	-ey	Sirds'-Sirds' // sirdies // sirdis-Sirdiey 'sirds'
IV.	Vīriešu dzimte un sieviešu dzimtes vārdi mieytits 'meitietis' un Siwits 'sieviete'	-s -as -es -is -ps -rs -ts	-a	-am	Kungs-Kunga-Kungam Mieytits-mieytisza-Mieytiszam 'meitietis'

Manuskripta turpinājumā dotas lietvārdu vienskaitļa un daudzskaitļa paradigmas. 1.deklinācijas piemēri atspoguļoti 2.tabulā.

Gan pirmās, gan pārējo deklināciju piemēros konsekventi lietots artikuls (vietniekvārds *tys, tiey*), kas, kā zināms, izplatīts vācu valodā, plaši izmantots arī

⁵ Lotavica Gramatica, In gratiam illorum ... Vilnae: Typis Academicis Societatis Jesu, 1737.

⁶ Te un turpmāk pierakstā saglabāta manuskripta ortogrāfija.

H.Mēdema un J.Špungjanska⁷ gramatiku piemēros. 1.deklinācijas lietvārdu vienskaitļa ģenitīvā un ablatīvā autors ievērojis galotnes *-as* tradīciju, kura raksturīga nedzīļajām izloksnēm, kā arī, protams, leļzemnieku dialektiem.

2.tabula.

Locījums	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
N.	Tiey Gołwa	Tos Gołwas
G.	Tos Gołwas	Tu Gołwu
D.	Tay Gołway	Tom Gołwom
Ac.	Tu Gołwu	Tos Gołwas
Voc.	O Gołwa	O Gołwas
Abl.	Nu tos gołwas ar tu gołwu	Nu Tu gołwu ar tom gołwom
Casus	tymâ gołwâ //	Tymôs Gołwôs
Localis	tamâ gołwâ	

Vienskaitļa lokatīvā savukārt norādīts uz formu *tamâ* un *tymâ* paralēla lietojuma iespējām. Vienā no piezīmēm, kuras, starp citu, numurētas tieši tāpat kā H.Mēdemam un J.Špungjanskim, manuskripta autors norāda, ka 1. deklinācijas lietvārdiem iespējamās arī “mikstinātās”, resp. palatalizētās galotnes, piem., *-la, resp., -l'ä* (*-la* vietā būtu nepieciešams *-lia* - I.K.) un *-nia, resp., -n'ä*; akuzatīvā šiem substantīviem ir galotne *-i*: *Graula-Grauli* (gràul'ä ‘govs mēsli’). Lietvārdiem, kuri vienskaitļa nominatīvā beidzas ar *-a*, vokatīvā parasti tiek lietotas bezgalotnes formas. Šī likumība pamatota ar personvārdu piemēriem, piem., *Dortia-Dort'* (Dārte-Dārt!). Uzmanības vērts ir fakts, ka blakus Latgalē diezgan plaši lietotiem vārdiem, piem., *Gryta Gryt* (‘Grieta’ < Margarita, pirmoreiz fiksēts

⁷ Dispositio Imperfecti ad Optimum Vilnae: Typis Collegii Academici Societatis Jesu, 1732.

1776.g. Latgalē⁸), *Madala-Madal* ('Madaļa' < Magdalēna, senākais pamanītais fiksējums 1700.g. Rūjienā, sastopams arī Latgalē⁹), *Mora-Mor* ('Mōra' < Māra (?)), fiksēts Latgalē 18.gs., kalendārā no 1966.g.¹⁰) manuskripta piemēros atrodams vārds *Rasia-Ras* 'Rasa', kura senākais zināmais lietojums fiksēts 19.gs. Vidzemē, bet kalendārā tas ir kopš 1908.(!) gada. K.Siliņa izveidotajā personvārdu vārdnīcā ziņas par tā izplatību ārpus Latvijas netiek dotas, bet šis vārds pazīstams Lietuvā.¹¹ Tas liek secināt, ka manuskripta autors orientējies pārnovadu leksikā, iespējams, darbojies kādā no draudzēm, kura atradusies uz robežas ar Vidzemi vai Lietuvu, vai arī kādā no senajām lietuviešu salām Latgalē (piem., Krāslavā, Izvaltā u.c.). Iespējams arī, ka autors pats pēc tautības bijis lietuvietis.

Gramatikas turpinājumā norādīts, ka blakus personvārdiem bezgalotnes formas vokatīvā iespējamās arī lietvārdiem ar pamazinājuma nozīmi *Mosinia-Mosin* 'māsiņa-māsiņ!', *Gaspazīnia-Gaspazīn* 'gaspazīņa-gaspazīņ!' Vārds *Gaspazīnia* atrodams H.Mēdema gramatikā (*Gaspazīnia*), bet vārds *Mosinia* (*Mahššinia*) - gan H.Mēdema, gan J.Špungjanska gramatikā; manuskripta veidotājs varētu būt šos vārdus pārcēlis arī savā darbā. Līdz ar to izskaidrojams sufiksa *-iņ-* lietojums vārdā *Mosinia* latgaliskā *-eņ-* vietā.

Manuskriptā atzīmēts, ka pie 1.deklinācijas pieder virkne daudzskaitlinieku, piem., *Kozas* 'kāzas', *Rogawas*

⁸ Siliņš K. Latviešu personvārdu vārdnīca. - R.: Zinātne, 1990. - 142.lpp.

⁹ Turpat, 223.lpp.

¹⁰ Turpat, 243.lpp.

¹¹ Tiesa, arī Lietuvā tas ir jauns, tikai 20.gs. izplatījies personvārds, sk. Kuzavinis K., Savukynas B. Lietuvių vardų kilmės žodynas. - Vilnius, 1987, p. 42.

'ragavas' un kopdzimtes vārdu, piem., *Szmaula* 'nevīža'¹², *Plouszka* 'šķīdonis', *Margaza* 'sīks lietus' Autors visai labi orientējies Latgales izlokšņu leksikas dažādībā, turpinot aprakstīt substantīvus, viņš uzsvēris, ka 1.deklinācijas lietvārdiem ar palatalizēto galotni iespējamās paralēlformas ar 2.deklinācijas lietvārdiem:

Miela-Mielas-Mielay // *Miele-Mieles-Mieley* 'mēle',
Pelle-Pelles-pelley // *Piella-Pelas-piellay* 'pele' (lietots ar nozīmi 'žurka' - *szczur*).

Par paraugu te varētu būt noderējis Latgales dienvidaustrumu un sēlisko izlokšņu materiāls, kā arī J.Šprungjanska gramatika, kurā dota lietvārda *pele* paradigma: *Ta Pele, Tās Peles, Tay Peley, To Pelu, O Pele, Nô tas Peles, ar tô Pelu*.

Tekstā seko 2.deklinācijas lietvārdu paradigma (skat. 3.tabulu).

3.tabula.

Locījums	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
N.	Tiey Reykstie	Tos reyksties // reyksts'
G.	Tos reyksties // reyksts	Tu reykszu
D.	Tay reykstiey	Tom reykstiem
Accus.	Tu reyksti	Tos reyksties // reyksts
Voc.	O Reykstie	O Reyksts // o reyksties
Abl.	Nu tos reyksties ar tu reyksti	Nu tu reykszu ar tom reykstiem
Casus Localis	Tamâ reykstî	Reykszus // reykstius

Tāpat kā 1. deklinācijas piemēros, arī 2.deklinācijas paradigmās dotas paralēlformas. Tās iespējamās vienskaitļa genitīvā, daudzskaitļa nominatīvā, akuzatīvā, vokatīvā un lokatīvā, kur blakus 2.deklinācijas formai tiek dota

¹² *Šmàulé Kalupē* (FBR, XVIII, 36.lpp.), *Smaūl'ēt Saikavā* 'smulēties' (ME, III, 955.lpp.).

3.deklinācijas forma. Paralēlformas ar 3.deklināciju minētas šādiem vārdiem: *Reykstie-Reyksts* 'rīkste', *Upie-Ups* 'upe', *Sienie-Siens* 'sēne', *Bittie-Bits* 'bite'

Jāatzīmē, ka ē-celmi pārvērtušies ī-celmos, piem. Pildas¹³ (bic', ups') un Kalupes¹⁴ (up's', s'ieņc') izloksnēs, tātad šai gadījumā gramatikā izmantoti Latgales dienvidu un dienvidaustrumu izlokšņu dotumi. Daudzskaitļa datīvā šiem vārdiem iespējamās divējādas galotnes -em un -om: *Bitiem-Bitiom*, *Upiem-Upiom*. Forma ar -om fiksēta, piem.,

4.tabula.

Anonīmā autora manuskripts (1817)			H.Mēdema gramatika (1737)		
Vsk. N.	Dsk. Ģ.	Piemēri	Vsk. N.	Dsk. Ģ.	Piemēri
-bie	-biu	Drebie-Drebiu 'drēbe, audums'	-be	-biu	drebbe-drebbiu
-cie	-ciu	Swiacie // Swiecie-Swiaciu 'svece'			
-die	-diu	Kudie-Kudiu 'kode'	-de	-diu	Lohde-Lohzu 'lode'
		Izņēmums: Ludie-Lūzu			
-dzie	-dziu	Kaudzie-Kaudziu 'kaudze'			
-le	-liu	Miele-Mieliu 'mēle'	-le	-liu	Mehle-mehliu
-mie	-miu	Straumie-Straumi 'straume'			
-nie	-niu	Krunie-Kruniu 'kronis'	-ne	-niu	Jehne-Jehniu 'sēne'
-sie	-siu	Łasie-Łasiu // Łaszu 'lāse'	-se	-zu	Lah/e-Ła/zu
-wie	-wiu	Wierwie-Wierwiu 'virve'	-we	-wiu	Wirwe-wirwiu

¹³ Pildas pagasta izloksne. // FBR-XIII, R.: Grāmatrūpnieks, 1933. 51.lpp.

¹⁴ Kalupes pagasta izloksnes apraksts. // FBR-XVIII, R.: Latvijas FB izdevums, 1938.-41.lpp.

Kalupē (up'om, eg'l'om, muot'om u.c.), Nirzā un Krāslavā¹⁵ (dub'om, mut'om). Forma ar *-em* (vai *-ēm*) turpretī vairāk izplatīta vidusizloksnēs un daļā sēlisko izlokšņu.

Tālākajās lappusēs manuskripta autors pievērsies skaņu mijai, kas vērojama 2.deklinācijas substantīvu daudzskaitļa ģenitīvā. Piemēru atspoguļošanas forma pārņemta no H.Mēdema gramatikas, bieži vērojama pat sakritība piemēru izvēlē. Skaidrības labad valodas vienības atspoguļotas tabulā. Skat. 4.tabulu. Atbilstoši 3.deklinācijai manuskriptā locīts vārds *sirds*. Šo pašu vārdu izmantojuši arī H.Mēdems un J.Špungjanskis. Salīdzinošajā tabulā sniegti visu triju gramatiku dotumi. Skat. 5.tabulu!

5.tabula.

	Anonīmā autora gramatika (1817)		J.Špungjanska gramatika (1732)		H.Mēdema gramatika (1737)	
	Vsk.	Dsk.	Vsk.	Dsk.	Vsk.	Dsk.
N.	Tiey Sirds	Tos Sirdies // Sirds	Ta Sirds'	Tās Sirdis	Ta Sirdz	Tahs Sirdis
G.	Tos sirdies // sirdis// sirds	Tu Sirzu	Tas Sirdis // Sirdies	Tū Sirdiu	Tahs Sirdz	To Sirzo // Sirzu
D.	Tay Sirdiey	Tom Sirdiem	Tay Sirdiey	Tiems Sirdiems	Taj Sirdi	Tahm Sirdim
A.	Tu Sirdi	Tos Sirdies // Sirds	To Sirdiu // Sirdi	Tās Sirdis	To Sirdi	Tahs Sirdis
V.	O Sirds	O sirdies // Sirds	O Sirds	O Sirdis	Ak Sirdz	Ak Sirdis
A bl.	Nu tos Sirdies // Sirds ar tu sirdi	Nu tu Sirzu ar tom sirdiem	Nō tas Sirdis ar to Sirdiu	Nō tu Sirdiu ar tiems Sirdiems		
C. L.	Sirdi	Sirzus // Sirdis				

Redzams, ka gramatikas manuskripta piemēriem vairāk līdzības ar J.Špungjanska dotajiem, taču anonīmais autors pamatīgāk iedziļinājies vietējā valodā, jo sniegtas vairākas iespējamās paralēlformas: vienskaitļa ģenitīvā, ablatīvā un daudzskaitļa nominatīvā, akuzatīvā un vokatīvā. Šie

¹⁵ Krāslavas izloksne. // FBR-XII, R.: Grāmatrūpnieks, 1932. - 36.lpp.

substantīvi (kuri apvieno senas *ē-* un *ī-* celmu formas), pārstāv dienvidu un dienvidaustrumu Latgales: Kalupes, Dagdas, Nirzas, kā arī Vidzemes sēliskās izloksnes.¹⁶

Neizpratni rada manuskriptā atrodamā daudzskaitļa lokatīva forma *Siržus* (bez vajadzīgās diakritiskās zīmes - ʌ), kura gan vairāk asociējas ar vīriešu dzimtes *o-* celma vārdiem (piem., *koļnūs*, *kūkūs*). Iespējams, ka autors ar to domājis vārda *Sirdis* nozīmi 'dusmas' (ar šo nozīmi skat., piem., *nu s'iržu nazynūo, kù i dar'ât'* Dricānos, Gaigalavā, Viļānos).

Gramatikas autors runā arī par dažāda līmeņa skaņu pārmaiņām, kas atrodamas 3.deklinācijas lietvārdu daudzskaitļa ģenitīvā, piem., *-ds* nominatīvā mijas ar *-žu* dsk. ģenitīvā: *Papards-Paparžu* 'paparde', *-ts* ar *-szu*: *Plakts-Plakszu* 'blakts' Daudzos gadījumos mijai nav nekāda pamata, piem., *As'-Asiu* 'ass'

4.deklinācijas aprakstā norādīts, ka vienskaitļa nominatīva "galotnes" (faktiski gala morfēmu vai izskaņas) *-ars*, *-ers*, *-eyts*, *-urs*, *-ps*, *-zs'* u.c. priekšā parasti izrunājama "mīkstināta" jeb palatalizēta skaņa. Bez tam vienskaitļa akuzatīvā un lokatīvā šiem substantīviem ir trejādas galotnes: *-i*, *-y*, *-u* akuzatīvā, piem., *Kambary* // *Kambaru*, *-y*, *-i*, *-a* lokatīvā, piem., *Kambary* // *Kambara* (kā redzam, galotne *-i* piemēros netiek lietota, lokatīvā "aizmirsusies" arī diakritiskā zīme virs *-y* un *-a*).

Manuskriptā minēti arī 4.deklinācijas lietvārdi ar t.s. "cietajām" galotnēm (gala morfēmām) *-bs*, *-ds*, *-gs*, *-ms* u.c. Vienskaitļa ģenitīvā šie vārdi iegūst galotni *-a*: *Grobs* 'zārks' - *Groba*, *Zyrgs* 'zirgs' - *Zyrga*.

4.deklinācijas tuvākai raksturošanai izmantota substantīva *Kungs* paradigma. Šo vārdu savās gramatikās minējuši arī H.Mēdems un J.Špungjanskis. Skat. 6.tabulu!

¹⁶ Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. - R.: LVI, 1964. - 340.lpp.

6.tabula.

L o c.	Nezināmā autora manuskripts (1817)		J.Špungjanska gramatika (1732)		H. Mēdema gramatika (1737)	
	Vsk.	Dsk.	Vsk.	Dsk.	Vsk.	Dsk.
N.	Tys Kungs	Ti Kungi	Tas Kungs	Tie Kungi	Tas Kungs	Tee Kungi
G.	To Kunga	Tu Kungu	Tā Kunga	Tū Kungu	Ta Kunga	To Kungo // Kungu
D.	Tam Kungam	Tim Kungim	Tam Kungam	Tiems Kungims // Kungiems	Tam Kungam	Teem Kungeem
Acc.	Tu Kungu	Tus Kungus	Tō Kungu	Tos Kungus O Kungi	To Kungu	Tohs Kungus
Voc.	O Kungs	O Kungi	O Kungs		Ak Kungs	Ak Kungi
Abl.	Nu to Kunga ar tu Kungu Kungā	Nu tu Kungu ar tim Kungim Kungus	Nō tā Kunga ar to Kungu -	Nō tū Kungu ar tiems Kungiems		
C.L.						

Nepieciešams raksturot arī gramatikas manuskriptā izmantotos terminus. Autors šķir visas substantīva gramatiskās kategorijas, norādot, ka latviešu valodā eksistē vīriešu (rodzaj meški, Generis Masculini), sieviešu (rodzaj niewiesci, ženski) un kopdzimtes (spolny) vārdi. Substantīvu formu piemēri rāda, ka latviešu valodā ir divi skaitļi (Numeri Singularis // Liczba pojedyncza // pojedyncza un Pluralis // Liczba Mnoga) un 7 locījumi (parasti 6 no tiem ir saīsināti: N. G., D., Acc., V Abl., lokatīvam minēts pilns nosaukums Casus Localis). Ablatīvs sevī ietver ģenitīva un instrumentāļa formas. Atsevišķa nodaļa ("O Deklinacyach") veltīta 4 deklināciju aprakstam. Piemēros dotas ≈200 kopnacionālās valodas leksēmas un ≈40 gan leksiski, gan fonētiski īpatnēji Latgales dienvidu un dienvidaustrumu izloksnēs atrodamie vārdi.

Pamatoti rodas jautājums, vai 1817.g. uzrakstītais manuskripts ir patstāvīgs darbs, vai kādas citas gramatikas pārstrādājums. Vairāki zinātnieki, piem., A.Apīnis¹⁷ L.Leikuma¹⁸ uzskata, ka šī manuskripta pamatā ir 1810.g. sarakstītā J.Rimkeviča¹⁹ gramatika. Tā kā ziņas par J.Rimkeviču ir visai trūcīgas, nav skaidri zināmi pat viņa dzīves dati, nevar atbildēt uz jautājumu, vai gramatiku pārveidojis pats J.Rimkevičs, vai kāds cits garīdznieks. V.Vonogs rakstā "Latgaļu rakstnīceības sākumi"²⁰ min faktu, ka 18.gs. beigās vai 19.gs. sākumā latviešu valodas gramatiku sarakstījis arī jezuīts Tadeušs Kučinskis²¹ Taču ar monsinjora Staņislava Kučinska gādību iegūto T.Kučinska rokraksta paraugu salīdzinājums ar gramatikas manuskriptu pat nespeciālistam liek atzīt, ka T.Kučinskis nevar būt 1817.g. gramatikas rokraksta radītājs. Skat. rokraksta paraugus!

*Declinacye Łotewskich
o wyryotkich verbach.*

Anonīmās gramatikas autora rokraksta paraugs

¹⁷ Apīnis A. Latviešu grāmatniecība. - R. Liesma, 1977. - 114.lpp.

¹⁸ Leikuma L. Pirmā augstskola Latvijā - Krāslavā. // Dabas un vēstures kalendārs 1993.gadam. - R.: Zinātne, 1992. - 250.lpp.

¹⁹ Par to skat. Strods P. Bazneickungu J.Rimkiewiczza, J.Akilewicza un T.Kossowska latvišu volūdas (latgaļu dialekta) gramatika. // Zīdūnis - Nr.7. - Latgaļu katōļu kulturas centrālo b-ba, 1937. - 115.lpp.

²⁰ Vonogs V. Latgaļu rakstnīceības sākumi. // RK latgaļu drukas aizlīguma atceļšonas 40 godu atcerei. - Daugavpils: V.Lōča izdevn., 1944. - 47.lpp.

²¹ Šī gramatika līdz mūsdienām nav saglabājusies.

3. B. Beatrix III. Siste Vīgo
 4. B. Beatrix I. Siste Vīgo
 5. B. Lucia Maria Vīgo
 6. S. Catharine de Vīgnis Vīgo
 Swietych Boizych R E L J K W J E

T.Kučinska rokraksta paraugs

Šo rindu autore 1943.g. izdotajā žurnālā "Olūts" atradusi Izvaltas jezuītu ģimnāzijas apliecības fotogrāfiju. Apliecība izsniegta J.Macilevičam, tā rakstīta rokrakstā, kas līdzinās 1817.g.gramatikas autora rokrakstam. Kur atrodams dokumenta oriģināls un vai tas vispār ir saglabājies, pagaidām ziņu nav. Nav zināms arī šīs apliecības rakstītājs. Tas viss apgrūtina 1817.g. gramatikas autora noskaidrošanu.

19.gs.poļu publicētās un manuskriptos esošās gramatikas²² nevar būt noderējušas par manuskripta paraugu, jo lielākoties radušās krietni vēlāk (1823. 1824., 1826.g.) un to struktūra krasi atšķiras no manuskripta uzbūves. Tā kā manuskripta sarakstītājs acīmredzot bija garīdznieks (tāpat kā visi tālaika grāmatu autori), viņam droši vien bija pieejamas J.Špungjanska un H.Mēdema sarakstītās gramatikas. Par to liecina arī sakritība izmantoto piemēru

²² Skat. Dworzecki I.Gramatyka języka polskiego. Wilno: b.v., 1824.
 Jakubowicz M.Gramatyka języka polskiego. Wilno: b.v., 1823.
 Kopczunski O. Grammatyka języka polskiego przez X.O. K.
 Dzieło pozgonne. - Warszawa: druk. Xięży Piiarow, 1817 Korcunski
 M.Początki gramatyki języka polskiego. Lwow: P.Piller, 1826.

un gramatiku struktūras ziņā. Vēl kāds fakts: manuskriptā bieži pavīd dialektismi, kas raksturīgi Krāslavas un Kalupes izloksnēm (un attiecīgajām izlokšņu grupām). Krāslavas Garīgais seminārs bija vieta, kur mācījās J.Rimkevičs, bet Kalupe atrodas netālu no Līksnas - vietas, kur J.Rimkevičs strādāja; Līksnas bibliotēkai bija novēlēta arī viņa pirmā gramatika. Varbūt tiešām 1817.g. tapušais manuskripts ir papildināts 1810.g.gramatikas pārstrādājums? Tikai, kurš to izdarījis - pats J.Rimkevičs vai kāds cits gudrs vīrs, vēsture pagaidām klusē ...

Viktorija KUZINA (Rīga)
PAR DAŽĀM IESPĒJĀM LATVIEŠU
VALODAS LINGVOSTATISTISKAJĀ
IZPĒTĒ

Valodniecības tradicionālo uzdevumu veiksmīgai risināšanai nepieciešami dati, kas iegūti, valodu pētot ar statistiskajām metodēm. Lingvostatistikās metodes kā pētīšanas paņēmieni sistēma latviešu valodniecībā ienāca tikai mūsu gadsimta 60.gados līdz ar leksisko un gramatisko vienību statistisko pētījumu paplašināšanos un padziļināšanos. Nozīmīgus pētījumus lingvostatistikā ir veikuši Latvijas ZA valodnieki, izveidojot plašu "Latviešu valodas biežuma vārdnīcu" 4 sējumos, kas atspoguļo literārās valodas galveno funkcionālo stilu leksiku. 1.sējums¹ veltīts tehnisko zinātņu leksikas analīzei, 2.sējums² aptver laikrakstu un žurnālu leksiku, trešais³ daiļliterāras leksiku, 4.sējums⁴ atspoguļo zinātnisko tekstu leksiku. Katrs sējums sastāv no 300 izlasēm, katras izlases apjoms 1000 vārdlietojumu. Apvienojot triju sējumu vārdu sarakstus, ir izveidots arī "Latviešu valodas biežuma vārdnīcas" apvienotais sējums⁵ Izpētīto tekstu apjoms ap 900 000 vārdlietojumu. Šis relatīvi bagātais statistiskais materiāls ļauj apstiprināt vai noliegt tās hipotēzes, kas valodnieku vai valodas lietotāju intuīcijā ir saistītas ar funkcionālajiem stiliem; tas paver plašas iespējas latviešu valodas leksiskās, gramatiskās un semantiskās struktūras pētīšanai. Pamatojoties uz "Latviešu

¹ Latviešu valodas biežuma vārdnīca. I sēj. - R.,

² Latviešu valodas biežuma vārdnīca. - II sēj. - R., 1969.

³ Latviešu valodas biežuma vārdnīca. - III sēj. - R., 1972.

⁴ Latviešu valodas biežuma vārdnīca. - IV sēj. - R., 1976.

⁵ Latviešu valodas biežuma vārdnīca. - Apvien.sēj. - R., 1973.

valodas biežuma vārdnīcas" datiem, ir izdalīta galvenā leksikas daļa, kas ir kopīga visiem valodas funkcionālajiem stiliem, noskaidrota dažādu stilu leksiskā struktūra, noteiktas stilius diferencējošās pazīmes, atklātas to atšķirības leksikā un gramatikā. Šīs vārdnīcas dati izmantoti latviešu valodas un citu gan radniecīgu, gan neradniecīgu valodu leksiskās sistēmas tipoloģiskajos pētījumos. Interesants materiāls vārdu darināšanas pētīšanai atrodams ne tikai "Latviešu valodas biežuma vārdnīcā", bet arī latviešu valodas inversajās vārdnīcās⁶ Šīs vārdnīcas ietver sufiksālo vārddarināšanas vienību, gramatisko formu un kategoriju statistisko raksturojumu. Informāciju par prefiksālo vārddarināšanu iespējams iegūt alfabētiskajā biežuma sarakstā.

Latviešu valodas biežuma vārdnīcas, kā arī inverso vārdnīcu dati ir nepieciešami lingvodidaktikā, lai pilnveidotu latviešu valodas mācīšanas metodiku. Pamatojoties uz šo vārdnīcu datiem, var mērķtiecīgāk sadalīt mācību laiku: biežāk lietotajām valodas vienībām vajadzētu atvēlēt vairāk laika nekā retāk lietotajām.

Jaunu virzienu mūsdienu statistiskajā leksikogrāfijā veido divvalodu biežuma vārdnīcas, kurās atšķirībā no tradicionāli veidotām tīri leksiskām biežuma vārdnīcām ir dots arī semantisko vienību statistiskais raksturojums. Sastādot šāda tipa biežuma vārdnīcas, tiek ievēroti leksisko vienību tematiskās piederības, lietošanas biežuma, izplatības un citi kritēriji. Pamatojoties uz šiem kritērijiem, kā arī izstrādātām divvalodu biežuma vārdnīcu izveides metodēm (kompilācijas jeb biežuma vārdnīcu apvienošanas, biežuma vārdnīcas tulkošanas, pamatteksta tulkošanas u.c.), visā pasaulē jau ir sastādīts vairāk nekā 30 semantisko

⁶ Soida E., Kļaviņa S. Latviešu valodas inversā vārdnīca. - R., 1970; Latviešu valodas biežuma inversā vārdnīca. - R., 1976.

biežuma vārdnīcu (pat sērijveidā)⁷, aptverot dažādas, pat ļoti šauras zinātnes un tehnikas nozares.

Svešvalodu skolotāji mācību materiāla atlasē arvien biežāk izmanto divvalodu biežuma vārdnīcu u.c. mācību līdzekļu leksisko un semantisko vienību statistiskos raksturojumus, piemēram, Sanktpēterburgā (Ļeņingradā) jau pirms 20-30 gadiem uz šo datu pamata ir izveidotas angļu valodas mācību grāmatas un citi mācību līdzekļi.⁸

Divvalodu biežuma vārdnīcu izmantošanas iespējas ir ļoti plašas. Tās var lietot divvalodu vārdnīcu sastādīšanā, vārdu semantiskās struktūras, valodu kontaktu pētīšanā, kā arī lingvodidaktikā, pilnveidojot svešvalodu mācīšanas metodiku.

"Latviešu--krievu semantiskā biežuma vārdnīca"⁹ ir pirmā divvalodu biežuma vārdnīca Baltijas valstu leksikogrāfiskajā praksē, kurā ir triju vārdnīcu tipu biežuma, tulkojošās un skaidrojošās vārdnīcas simbioze. Šai vārdnīcai par pamatu ņemts "Latviešu valodas biežuma vārdnīcas" 4.sējums, kas atspoguļo zinātnisko tekstu leksiku. Tāpat kā visas biežuma vārdnīcas, arī "Latviešu--krievu semantiskā biežuma vārdnīca" ietver vārdu biežuma sarakstu un alfabētisko sarakstu. Biežuma sarakstā vārdi sakārtoti dilstoša biežuma secībā, no visbiežāk lietotā vārda līdz visretāk lietotajam. Alfabētiskajā sarakstā informācijas apjoms par vārdu semantiskās struktūras funkcionēšanu ir daudz plašāks nekā citās divvalodu biežuma vārdnīcās: dots

⁷ Sk.: *Kuzina V. Latyšsko-russkij častotno-semantičeskij slovar' i jego ispol'zovanie v lingvodidaktike* // LZA Vēstis, 1991, Nr. 8.

⁸ *Golobačova A.K. Častotnyj kurs uskorenogo obučenija anglijskomu jazyku po profilju radioelektroniki.* - Leningrad, 1978; *German-Prozorova L.P. Eksperimental'noje posobije po anglijskomu jazyku: Vvedenije.* - Č. 1-2. - Leningrad, 1968.

⁹ *Kuzina V. Latviešu-krievu semantiskā biežuma vārdnīca* (manuskripts izdevniecībā "Zinātne").

statistiskais raksturojums katram monosēmiskam un polisēmiskam vārdam, tā atsevišķām gramatiskajām formām, stabilām vārdkopām (t.sk. frazeoloģismiem). Šķirkli vārda nozīmes, to formas u.c. sakārtotas dilstoša biežuma secībā.

"Latviešu--krievu semantiskās biežuma vārdnīcas" dati ir nepieciešami, lai plānotu leksikas dozēšanu, veidotu mācību materiālu, ņemot vērā biežāk lietoto leksiku, pareizāk iedalītu laiku dažādu leksikas grupu (vispārlietojamās, vispārzinātniskās un terminoloģiskās leksikas) apguvei.

Mācību nolūkiem tiek izstrādātas arī tādas vārdnīcas, kurās doti 1000-2000 biežāk lietotie vārdi. Tas, kā liecina autoritatīvi lingvostatistiskie pētījumi¹⁰, ir leksiskā minimuma optimālais apjoms. Kaut gan biežāk lietoto vārdu skaits leksiskajā minimumā salīdzinājumā ar tulkojošām vai skaidrojošām vārdnīcām ir niecīgs, tiem piemīt ļoti liela tekstveides spēja, nodrošinot lielu teksta noseģumu. Ir pierādīts, ka 1000--2000 biežāk lietotie vārdi nosedz ap 70--80 % teksta. Zinot ne mazāk par 70% vārdlietojumu, ir iespējams apmierinoši saprast citvalodas tekstu. Tātad mācību nolūkiem ir pietiekamas tādas vārdnīcas, kas dod pirmos 1000 (vai labāk 2000) vārdus. "Zinātnes valodas leksiskajā minimumā"¹¹ ir sniegta informācija par 1000 biežāk lietoto zinātnes valodas vārdu lietošanas biežumu. Saraksts veidots, pamatojoties uz "Latviešu valodas biežuma vārdnīcas" 4.sējumu, kas atspoguļo, kā jau iepriekš minēts, zinātnisko (humanitāro, eksakto zinātņu un dabaszinātņu) tekstu leksiku. Ņemot

¹⁰ Sk., piem.: Metodika преподавания иностранных языков за рубежом. - Москва, 1967.

¹¹ *Kuzina V* Zinātnes valodas leksiskais minimums: 1000 biežāk lietotie latviešu valodas vārdi // LZA Vēstis, A daļa, 1993, Nr. 8, 23.-24. lpp.

vērā mācību nolūkiem izstrādātos vārdu atlasēs kritērijus (biežuma, izplatības, tematisko u.c.), zinātnes valodas leksiskajā minimumā ietverti tādi biežāk lietotie vārdi, kam ir ticams biežums (t.i., vārdi ar lietošanas biežumu > 45) un kam izplatības rādītājs jeb tekstu skaits ir samērā liels (tie sastopami vairāk nekā 10 tekstos). Šī leksiskā minimuma biežuma sarakstā ir doti arī latviešu zinātniskās valodas vārdu tulkojumi krievu valodā un gramatiskā informācija. Biežuma saraksta sastādīšanā izmantota pamatteksta tulkošanas metode. Sarakstā ietvertas atsevišķas leksikalizētas gramatiskās formas: lietvārdu daudzskaitļa formas, kuru nozīme ir atšķirīga no atbilstošo vienskaitļa formu nozīmes (piem., *masa - masas, lauks - lauki*), lokāmo divdabju formas adjektīva nozīmē (piem., *dotais lielums*), lietvārdu ģenitīva formas, kas lietojamas atributīvi un krievu valodā tulkojamas ar īpašības vārdu (piem., *angļu - angļiskij*).

"Latviešu valodas leksiskajā minimumā"¹² ir sniegta informācija par 1000 biežāk lietotajiem sarunvalodas vārdiem. Vārdu biežuma saraksta sastādīšanā izmantota pamatteksta tulkošanas metode. Tāpat kā zinātnes valodas leksiskajā minimumā, arī šai krājumā vārdiem ir pievienotas atsevišķas gramatiskās formas un dota gramatiskā informācija.

No divu leksisko minimumu vārdu biežuma sarakstu datiem var secināt, ka visbiežāk lietotie vārdi, kas atrodas sarakstu sākumā, ir palīgvārdi (saikļi, partikulas, prievārdi). Tie ir jāzina, lai izprastu teikuma gramatisko

¹² *Kuzina V* Latviešu valodas leksiskais minimums: 1000 biežāk lietotie sarunvalodas vārdi un to tulkojumi krievu valodā. - R., 1994.

uzbūvi. Teksta saturs galvenokārt tiek izteikts ar pamatfonda vārdiem lietvārdiem, darbības vārdiem un īpašības vārdiem. Zinātniskajos tekstos galvenā jēdzieniskā slodze ir terminiem lietvārdiem (kas pārsvarā ir svešvārdi), turklāt tie salīdzinājumā ar citu vārdšķiru vārdiem ir biežāk lietoti.

Zinātnes valodai ir raksturīgi saīsinājumi. Sarunvaloda kā runātā valoda (ko fiksē arī rakstiski) atšķiras no zinātnes valodas ar to, ka šeit svešvārdi tiek izmantoti reti, vairāk nekā zinātnes valodā ir sastopami darbības vārdi. Sarunvalodai ir raksturīgi izsaukmes vārdi, personu vietniekvārdi *es, tu* (zinātnes valodā biežāk lieto *mēs*). Informācija, kas sniegta leksiskajos minimumos, var būt noderīga tiem, kas māca vai mācās latviešu valodu, kā arī latviešu un krievu valodas pētniekiem.

Regīna KVAŠĪTE (Rīga-Šauļi)

INFINITĪVS UN TĀ SAVIENOJUMI

LIETIŠKAJOS TEKSTOS

Lietišķajā stilā, kas dominē oficiālajā saziņā un kam raksturīga galvenokārt informējoša, nevis komunikatīva funkcija, viena no plašāk lietojamām vārdšķirām ir verbs dažādās tā formās un verba savienojumi. Tieši lietišķajam stilam piemītošais vispārīgums, oficiālums, bezpersoniskums dod iespēju šādos tekstos daudzveidīgi lietot verba pamatformu - infinitīvu -, jo tā nosauc darbību tieši, bez norādes uz laiku, personu, skaitli.

Verba infinitīvs latviešu valodniecībā plaši aplūkots sintaktiskajā aspektā par infinitīvu teikuma locekļu un vārdkopas komponentu funkcijās gan diahroniskajā, gan sinhroniskajā skatījumā rakstījuši valodnieki M.Beitiņa, J.Kārklīšs, A.Ozols, E.Soida, V.Skuiņa, to analizē "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas" autori u.c. / 3; 6; 7; 8; 10; 11; 12; 13; 15; 17/. Mazāka vērtība līdz šim pievērsta infinitīva un tā savienojumu lietošanai atsevišķu valodas funkcionālo stilu tekstos, arī lietišķā stila tekstos. Fragmentāri pētījumi par infinitīva funkcionēšanu lietišķajā stilā ir lietuviešu lingvistiskajā literatūrā / 5/.

Dažādos lietišķā stila žanros - lēmumos, rīkojumos, iesniegumos, noteikumos, nolikumos, statūtos, likumos u.tml. - infinitīvs funkcionē kā verbālo vārdkopu galvenais komponents vai kā atkarīgais komponents verbālās un nominālās vārdkopās. Infinitīvs kā vārdu savienojuma galvenais komponents piesaista atkarīgo komponentu pārvaldījumā vai kā atkarīgais komponents piekļaujas galvenajam komponentam. Teikumā tas var būt gan galvenais loceklis (bezpersonas teikumos), gan izteicējs,

teikuma priekšmets, apzīmētājs, papildinātājs vai nolūka apstāklis.

Atkarībā no darbības veicēja infinitīvs ir klasificējams objekta un subjekta infinitīvā. Subjekta infinitīvs apzīmē tā paša subjekta stāvokli vai procesu, ko apzīmē verbs finītājā formā, resp. abiem verbiem ir viens un tas pats stāvokļa izjutējs vai procesa veicējs /4, 84/. Subjekta infinitīvs izsaka tādus procesus, kas norisinās darbības resp. stāvokļa subjekta sfērā, kas nav vērsti uz kādu priekšmetu vai parādību ārpus subjekta /10, 545/. Savukārt "...ar objekta infinitīvu izteiktās darbības veicējs ir nevis tas subjekts, kas nosaukts teikuma priekšmetā, bet gan kāds cits. Teikumā šis "cits" subjekts ietverts kā vārdkopas atkarīgais komponents datīvā vai akuzatīvā ar objekta nozīmi.." /7, 75/.

Ar neatkarīgu infinitīvu var izteikt pamudinājumu, aicinājumu, kā arī kategorisku prasību vai rīkojumu - tādus gadījumos infinitīvs bieži vien funkcionē kā bezpersonas teikuma galvenais loceklis: *Norādīt datumu, kad iegūts pastāvīgs pieraksts Latvijā* (Iesniegums 1)¹ *Ugunsgrēka gadījumā zvanīt 04²* ; *Aizpildīt anketu ar drukātiem burtiem* (Iesniegums 1). Šajos teikumos infinitīvs lietots pavēles izteiksmes nozīmē. Šādas infinitīva konstrukcijas iespējams aizstāt ar pavēles izteiksmes formu, piem., iepriekšminētajos piemēros *norādiet datumu.., zvaniet 04, aizpildiet anketu..* taču līdz ar šādu izteiksmes maiņu teikumos ietvertā informācija zaudē infinitīvam raksturīgo kategoriskumu. Šāds infinitīvs var būt brīdinošos uzrakstos, komandās, militārās pavēlēs: *Stāt! Apkārt griezties!*

¹ Iekavās šeit un tālāk minēts lietišķā teksta žanrs un tā numurs pēc avotu saraksta raksta beigās, kā arī numerācija dokumenta ietvaros (pants, punkts u.tml.).

² Informatīvi uzraksti minēti bez norādes uz avotu.

Nesmēķēt! Ievērot klusumu! Nenoteiksmes izteiktā pavēle vai aizliegums attiecas uz visiem, tā ir vispārīga izteikumam tiek piešķirts asums, kategoriskums/10, 609/. Šāda tipa konstrukcijas to ekspresivitātes dēļ bieži tiek izmantotas uzsaukumos, lozungos, virsrakstos /14, 120/, kā arī instrukcijās, noteikumos. Infinitīvs bezpersonas teikumos funkcionē dažāda žanra lietišķajos tekstos, bieži vien tas ievada teikumu: *Atzīt par spēku zaudējušu Ministru Padomes 1992. gada 4.maija lēmumu nr.157 "Par Latvijas Republikas Satiksmes ministrijas nolikumu"* (Lēmums 3); *Nepieļaut preču un citu priekšmetu pārvietošanu pāri valsts robežai, apejot muitas iestādes* (Likums 11, 25.8). Pirms infinitīva teikumā var būt minēts arguments, kādēļ veicama ar infinitīvu nosauktā darbība: *Pamatojoties uz 1996.gada 13.jūnija Valdes sēdes lēmumu "Par akciju sabiedrības "Preses apvienība" akcionāru pilnsapulces sasaukšanu 1996.gada 14.jūlijā"* noteikt: *pilnsapulces norises vieta Preses nams, Balasta dambī 3, Rīgā* (Paziņojums 2).

Pavēles izteiksmes funkcija raksturīga arī infinitīva teikumiem, kuros ir minēts infinitīvā ietvertās darbības darītājs. Parasti darbības adresāts izteikts ar datīvu. Šādu konstrukciju lietošana ir tipiska rīkojumiem, lēmumiem: *Rīgas pilsētas izpildkomitejai nekavējoties atbrīvot ēku Smilšu ielā 16 no līdzšinējiem tās lietotājiem un nodot to laikraksta "Diena" redakcijai ilgtermiņa nomā* (Rīkojums 1); *Privatizācijas aģentūrai valsts akciju sabiedrības "Kalsnavas spirts" privatizācijas noteikumus un privatizācijas pretendentu izvēli saskaņot ar Spirta monopola pārvaldi* (Rīkojums 2, 4); *Iebildumus un pretenzijas iesniegt tiesai rakstiski 4 mēnešu laikā no testamenta nolasīšanas dienas* (Sludinājums 5).

Verbālās vārdkopās ar infinitīvu kā atkarīgo komponentu infinitīvs parasti saistās ar noteiktu leksiski semantisku grupu vārdiem - to personu formām,

nenoteiksmi vai divdabjiem. Objekta infinitīvs ar objekta nozīmē lietota vārdkopas atkarīgā komponenta starpniecību parasti saistās ar verbiem, kas izsaka kādam adresētu pamudinājumu vai arī aizliegumu, tāpēc oficiālajā saziņā bieži sastopamas konstrukcijas ar verbiem *aizliegt* un *atļaut*, kas izsaka aizliegumu vai atļauju veikt ar infinitīvu nosaukto darbību. Nereti šie verbi lietojami ciešamās kārtas pagātnes divdabja formā ar izskaņu *-ts, -ta*: *Aizliegts pārdot tabakas izstrādājumus personām līdz 16 gadu vecumam un alkoholiskos dzērienus personām līdz 21 gada vecumam* (Noteikumi 1, 2.13); *Aizliegts atņemt pilsoņiem pasi, izņemot Latvijas Republikas un šajā nolikumā paredzētajos gadījumos* (Nolikums 1, 18). Pārsvārā infinitīvs atrodas aiz divdabja, ja infinitīvs tekstā novietots pirms divdabja, aizliegums iegūst kategoriskāku nokrāsu: *Šajā nolikumā neparedzētas atzīmes pasē izdarīt aizliegts* (Nolikums 1, 4); *Ienākt aizliegts!*; *Smēķēt aizliegts!*

Ne tik kategorisku aizliegumu kaut ko darīt izsaka divdabim *aizliegts* antonīmiska divdabja *atļauts* savienojums ar palīgverbu *būt* nolieguma formā: *Bankas prezidentam, padomes un valdes locekļiem nav atļauts strādāt amatu savienošanas kārtībā* (Likums 1, 31); *Pretendentam nav atļauts izmantot mācību līdzekļus un citus mācību materiālus, izņemot karti* (Noteikumi 2, 24).

Infinitīvs kopā ar ciešamās kārtas divdabi *atļauts* izsaka arī mudinājumu veikt nosaukto darbību: *Atļauts izgatavot jebkuru transporta līdzekļu klasifikācijā noteikto virsbūves tipu* (Noteikumi 3, 3.6); *Šos līdzekļus atļauts izmantot tikai kultūras pieminekļu izpētei, konservācijai, remontam un restaurācijai* (Grozījumi 1, 11). Retāk ar infinitīvu biedrojas verba *atļaut* finītās formas: *Savukārt likuma "Par valsts un pašvaldības palīdzību dzīvokļu jautājuma risināšanā" 4.pants atļauj pašvaldībai noteikt*

atvieglotus noteikumus personu (ģimeņu) reģistrēšanai savā teritorijā (Rīkojums 3, 1.1).

Verbālajās vārdkopās kopā ar infinitīvu esošie darbības vārda infinitīvi ir kategoriskāki par divdabjiem, tie vērsti uz kādu, kam jāaizliedz vai jāatļauj darbība. Šādu konstrukciju ir mazāk, tikai noteikta veida dokumentos, piem., iesniegumā, rīkojumā: *Aizliegt transporta iebraukšanu rūpnīcas teritorijā bez speciālām atļaujām (Rīkojums 4).* Infinitīvs ir viena no visbiežāk lietotajām formām vadošo amatpersonu uzrakstos (rezolūcijās): *Atbildēt! Sagatavot atbildi!*. Ja dokuments sagatavots mašīnrakstā, saskaņā ar valsts standarta LRS 3-90 prasībām to raksta ar lielajiem burtiem. Pavēlē, rīkojumā u.tml. dokumentā visbiežāk lietotais ir verba infinitīvs. Tas pietiekami stingri uzsver nepieciešamību katrā ziņā, noteikti izpildīt attiecīgo darbu /16, 38/. Te ir lakoniskums, kas iespējams tāpēc, ka ir zināmas tradīcijas vai vīzu, rezolūciju tipi, kas komentārus neprasa.

Iesniegumu (arī lūgumu, atlūgumu kā iesnieguma paveidu) sintaktiskā modeļa pamatā ir objekta infinitīva savienojums ar verba *lūgt* personu formām. Šādu konstrukciju veidošanos determinē iesniegumu individuālais raksturs - tajos izsakāms personas vai personu grupas lūgums vai pamudinājums veikt kādu darbību, tāpēc ar infinitīvu parasti biedrojas verbs *lūgt* vienskaitļa vai daudzskaitļa 1.personā (tas ir viens no lietišķiem tekstiem mazāk tipiskiem finīto formu lietojumiem) vai 3.personā: *Lūdzu pieņemt mani darbā Rīgas Vagonu rūpnīcā Lietuves cehā par inženieri ar š.g. 1.decembri (Iesniegums 2); Lai arī lūdzam akcionārus piedalīties sapulcē! (Paziņojums 2).* Objekta infinitīva konstrukcijas ar *lūgt* sastopamas arī sludinājumos: *Ja kādam ir zināma Alfrēda Rapa atrašanās vieta vai viņa miršanas fakts, lūdzu par to trīs mēnešu laikā paziņot Rīgas pilsētas Ziemeļu rajona tiesai (Sludinājums*

1); *Lūdzu atsaukties visus, kuriem ir kādas ziņas par šiem cilvēkiem* (Sludinājums 2); *Lūdzam visas personas, kam zināma T.Pundura atrašanās vieta, par to ziņot Valmieras tiesai 3 mēnešu laikā* (Sludinājums 3). Bieži vārdam lūdzu ir nevis verba 1.personas forma, bet tas lietots ar modālā vārda nozīmi: *Lūdzu neaiztikt*.

Verbs infinitīvā var savienoties arī ar citu verbu infinitīvā. Šādas konstrukcijas izsaka kategorisku darbības veikšanas nepieciešamību vai pamudina uz rīkošanos (*nolemt, pavēlēt, uzdot, pilnvarot*). Vairāku infinitīvu saistījums var būt subjekta attiecībās ar pirmo infinitīvu - viens darītājs vai objekta attiecībās dažādi darītāji: *Pamatojoties uz balsošanas rezultātiem, Latvijas Republikas Augstākā Padome nolemj atzīt par ievēlētām Irēnu Cupiku Ogres rajona tiesas tiesneses amatā* (Lēmums 4); *Daru zināmu, ka Saeima šā gada 22.decembra sēdē nolēmusi Satversmes 26.panta un Saeimas Kārtības ruļļa 150.panta kārtībā izveidot parlamentāro izmeklēšanas komisiju sabiedrības ar ierobežotu atbildību "Lattelekom" izveidošanas un darbības izvērtēšanai* (Paziņojums 3); *Ar Latvijas Saimnieciskās tiesas 1994.gada 12.decembra spriedumu nolemts izbeigt akciju sabiedrības "Baltijas Rekonstrukcijas un attīstības banka" darbību sakarā ar tās likvidāciju* (Paziņojums 4); *Piešķirot kredītu, fonda rīkotājs uzdod fonda līdzekļu glabātājbankai slēgt līgumu ar fonda līdzekļu saņēmēju* (Nolikums 6, 27); *Saeima uzdod Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrijai līdz 1994.gada 31.decembrim izstrādāt noteikumu projektu* (Likums 7, PN 2); *Sabiedrības Dibinātāji pilnvaro X. veikt visas darbības dokumentu noformēšanā, kā arī uzdod veikt ar Sabiedrības dibināšanu saistītās citas darbības* (Līgums 1, 5.7).

Ar nenoteiksmi centrā izteiktas objekta konstrukcijas var veidot virkni punktu un apakšpunktu, kas ir, piemēram, lēmumu, rīkojumu sintaktiskā modeļa pamatā. Tie parasti ir izvērsti, sadalīti apakšpunktos, taču neatkarīgi no teksta struktūras pirmajam infinitīvam jābūt saistītam ar vispārinošo verbu *nolemj* (arī *uzdodu*, *pavēlu*), bet otrajam infinitīvam ar pirmo (vai ar lietvārdu, kas veido savienojumu ar pirmo infinitīvu). Vārdkopas ar objekta infinitīvu veido verbi personas formās un parasti izsaka darītāja gribu vai pūles, lai ar infinitīvu nosaukto darbību veiktu kāds cits darītājs. Šāda tipa savienojumi izplatīti rīkojumos. Minētās funkcijas veic, piem., verbi *pavēlēt*, *uzdot*, *likt*, *ieteikt* u.c.: *Pamatojoties uz Latvijas Republikas Ministru Padomes 1993.gada 10.februāra lēmumā nr.66 apstiprināto "Kārtību, kādā aprēķināma samaksa un veicami maksājumi par īpašumā piešķirto zemi lauku apvidos"* 11.punktu, *pavēlu: 1.Apstiprināt 1.pielikumā pievienoto zemes izpirkšanas un tās līguma noslēgšanas kārtību lauku apvidos* (Pavēle 1). Objekta verbi izsaka tādus procesus, kas saistīti ar zināmu mērķi, vērsti uz kādu priekšmetu. Bieži vien tie ir pārejoši verbi un pilnīgu nozīmi izsaka kopā ar darbības objektu.

Viena no raksturīgām dokumentu valodas iezīmēm ir samērā plašs savienojumu "verbs+substantīvs" lietojums. Tie izsaka vienotu verbālo jēdzienu un teikuma sintaktiskajā struktūrā kopīgi veido analītisko predikātu /9, 2/. S.Lagzdiņa verbus, kas veido šādas vārdkopas, sauc par funkcionālajiem vārdiem /9/, tradicionāli lingvistiskajā literatūrā šīs konstrukcijas tiek dēvētas par analītiskajiem savienojumiem /1; 2; 17; 18/. Šādi analītiskie savienojumi dod iespēju nosaukt darbību abstraktāk, oficiālāk nekā analogas leksiskās pamatnozīmes verbi, kas atbilst minētajiem verba un substantīva savienojumiem. To starpā, no mūsdienu viedokļa raugoties, ir arī savienojumi ar

arhaisku nokrāsu, kas tikai apliecina lietišķā stila valodiskās izteiksmes konservatīvismu, noturību laika gaitā: *Minēto iestāžu pienākums ir sniegt atbildi viena mēneša laikā, bet sarežģītos gadījumos trīs mēnešu laikā* (Noteikumi 5, 20.4); *zemes var nodot īstermiņa (līdz pieciem gadiem) vai ilgtermiņa (uz laiku, ilgāku par pieciem gadiem) nomā* (Likums 9, 10); *Juridisko personu naudas līdzekļiem un citām vērtībām, kas atrodas komercbankā un citās kredītiestādēs, var uzlikt arestu tikai ar tiesas lēmumu vai prokurora sankciju, bet vērst piedziņu uz tām var tikai saskaņā ar tiesas izpildrakstiem* (Likums 10, 10). Minētajos piemēros analītiskā predikāta funkcijas veic konstrukcijas *ir sniegt atbildi, var nodot nomā, var uzlikt arestu, var vērst piedziņu*. Pārejošu (transitīvu) verbu infinitīvs ar papildinātāju akuzatīvā bez prievārda - verbi ar vairāk vai mazāk abstraktu darbības nozīmi, vai arī nozīmes precizēšanai nepieciešams objekts kā darbības rezultāts (*slēgt līgumu*). Šādas konstrukcijas sastopamas visos lietišķā stila tekstos. Infinitīvs konstrukcijās ar pārejošiem verbiem raksturo potenciāli veicamu darbību, nekonkretizē to laikā, neaktualizē darītāju. Daļu šādu konstrukciju var nosaukt par analītiskiem savienojumiem - ja tiem atbilst tās pašas semantikas verbs. Taču ir arī tādi verba un substantīva saistījumi, ko nevar aizstāt ar vienu verbu.

Atkarīgais infinitīvs tekstos īpaši bieži veido savienojumus ar modālajiem verbiem, kas arī ar infinitīvu nosauktai darbībai piešķir modālu nokrāsu, piem., modālais verbs *varēt* piešķir izteikumam rīkošanās (darbības veikšanas) iespējamības nokrāsu: *Sabiedrība var veidot savas struktūrvienības un filiāles, atvērt savas pārstāvniecības* (Statūti 1, 1.8.); *Valsts civildienesta darbinieki var apvienoties profesionālās apvienībās* (Likums 2, 33.2); *Abās vēlēšanu dienās zīmes var saņemt un nodot tikai tie vēlētāji, kuri līdz plkst. 8 vakarā*

ieradušies vēlēšanu telpās (Instrukcija 1, 1.6). Kategoriskāka izteiksme tāpat kā savienojumos ar *aizliegts* vai *atļauts* ir, ja lieto infinitīvu pirms modālā verba: *Atsavināt var tikai pilnībā ieguldītas daļas* (Statūti 1, 3.9); *Zemes reformas laikā pirkt un pārdot var tikai to zemi, uz kuru atjaunotas īpašuma tiesības vai kura iegūta īpašumā, pamatojoties uz šo likumu..* (Grozījumi 2, 27).

Lietišķajos tekstos lietojami arī infinitīva un modālā verba *varēt* kondicionāla formas savienojumi. Parasti šāda izteiksme raksturīga nolūka palīgteikumiem: *Lai prese varētu pildīt savu uzdevumu, visām valsts un pašvaldību institūcijām jāsniedz presei informācija, ko tā prasa* (Likums 3, 5.1); *Samaksātā pamatkapitāla daļa ir pietiekoša, lai varētu dibināt akciju sabiedrību* (Protokols 1, 4).

Nereti sastopamas arī konstrukcijas ar modālo verbu *varēt* nolieguma formā - tādējādi izsakāma neiespējamība veikt darbību: *Vienu un to pašu ienākumu nevar aplikt vienlaikus ar iedzīvotāju ienākuma nodokli un uzņēmumu ienākuma nodokli, ja konkrētā likumā nav noteikts citādi* (Likums 4, 4.4).

Drīkstēšanu rīkoties vai pieļaujamību, ka tiks veikta kāda darbība, apzīmē infinitīva savienojums ar modālo verbu *drīkstēt*: *Pirmo obligāciju izlaidumu sabiedrība drīkst īstenot tikai pēc divu gadu darbības pārskatu apstiprināšanas akcionāru pilnsapulcē* (Likums 5, 50.3); *Nekustamos kultūras pieminekļus drīkst pārveidot tikai izņēmuma gadījumos ar Latvijas Republikas Kultūras ministrijas atļauju* (Noteikumi 4, 46). Šādas konstrukcijas nav pārāk izplatītas lietišķajos tekstos. Biežāk apmierinās ar iespējamības nokrāsas izteiksmi, ko piešķir modālais verbs *varēt*. Savukārt nolieguma forma *nedrīkstēt* izsaka aizliegumu veikt ar infinitīvu nosaukto darbību: *Bijušos Valdes locekļus triju gadu laikā pēc izstāšanās no tās*

*nedrīkst ievēlēt revīzijas komisijā vai par revidentu (Statūti 1, 6.2); Dzīvojamās telpas apakšīres līguma termiņš nedrīkst pārsniegt dzīvojamās telpas īres līguma termiņu (Likums 6, 18). Minētie piemēri liecina, ka izteiktā prasība nav tik kategoriska kā savienojums ar aizlieguma semantikas verba *aizliegt* verba formām. Dažreiz *nedrīkst* vietā nepareizi lieto *nevar*. Šos verbus nevajadzētu jaukt.*

Infinitīva savienojumi ar modālo verbu *vajadzēt* lietojami vajadzības izteiksmes funkcijā, ja runā par darbību, kam bija jānotiek saskaņā ar kādu rīkojumu, nolikumu, likumu: *Ja uz domes (padomes) atkārtotu sēdi nav ieradušies vairāk kā puse no domes (padomes) locekļiem, domes (padomes) priekšsēdētājs trīs dienu laikā no dienas, kurā vajadzēja notikt domes (padomes) atkārtotai sēdei, informē par to Ministru kabinetu (Nolikums 3, 80); ..tas neattiecas uz gadījumiem, kurus atbilstoši spēkā esošajiem normatīvajiem aktiem šīm personām vajadzēja paredzēt, lai nodrošinātu atbilstošu preventīvo pasākumu veikšanu (Likums 7, 28.4). Šādas konstrukcijas iespējams pārveidot izteikt ar vienkāršās pagātnes vajadzības izteiksmes formu: *bija jāparedz vai bija jānotiek*. Debitīva formas ar prefiksu *jā-* ir lietišķajiem tekstiem raksturīgākas.*

Modālu nozīmi verba infinitīva savienojumiem piešķir ciešamās kārtas tagadnes divdabji ar izskaņām *-ams, -ama*. Šādi savienojumi pēc nozīmes ir tuvi savienojumiem ar modālajiem verbiem un izsaka nepieciešamību, iespējamību vai vēlamību veikt ar infinitīvu nosaukto darbību: *Likumos un Ministru kabineta noteikumos var būt noteikti valsts civildienesta darbinieku amati, kuru pienākumus pildot, nepieciešams vai vēlams nēsāt noteikta parauga valsts civildienesta apģērbu (Likums 2, 60); Atspēkojums ir jāiespiež nākamajā prese izdevuma numurā, kurā to vēl tehniski pēc pieprasījuma ienākšanas ir*

iespējams iespiest (Likums 3, 12.3). Līdzīgas nozīmes var piemist arī nominālām vārdkopām infinitīva saistījumam ar substantivētiem divdabjiem *nepieciešamība, iespējamība, vajadzība*: *Ja pirms lēmuma projekta sagatavošanas rodas nepieciešamība pārbaudīt faktu atbilstību Pilsonības likuma nosacījumiem, Naturalizācijas pārvalde dod rakstiskus norādījumus nodaļai vai pieprasa informāciju no citām iestādēm* (Noteikumi 5, 22).

Oficiāla rakstura tekstos dominē nominālas konstrukcijas ar infinitīvu predikāta funkcijā, kas raksturo subjektu saistījumā ar terminiem *funkcijas, pienākums, uzdevums, mērķis, priekšlikums*. Bieži vien šādas vārdkopas papildina arī saitiņa *ir*: *Izīrētāja pienākums ir nodot īrniekam dzīvojamo māju lietošanas kārtībā atbilstoši dzīvojamās telpas īres līguma nosacījumiem* (Likums 6, 40); *Pašvaldību reformu padomes uzdevums ir sagatavot un koordinēt pašvaldību reorganizāciju Latvijā* (Nolikums 3). Plašāk izvērstos nolikumos, normatīvos, rīkojumos u.tml. ar vienu predikāta saitiņu var būt piesaistītas vairākas predikatīvas infinitīva konstrukcijas, tās numurējot vai apzīmējot ar burtiem *Zemkopības ministrijas galvenās funkcijas ir*: 4.1. *veikt ražošanas ekonomisko analīzi un prognozēt nozares attīstību*; 4.2. *koordinēt privatizācijas procesa vadīšanu*; 4.3. *izstrādāt likumprojektus un citu normatīvo aktu projektus...* (utt. līdz 4.25. apakšpunktam) (Nolikums 5, 4).

Ar nenoteiksmi centrā izteiktas objekta konstrukcijas var veidot virkni punktu un apakšpunktu, kas saistīti ar vārdiem *nolemt, uzdot, pavēlēt* personas formā. Nereti tos arī grafiski izceļ, turpinot tekstu rakstīt jaunā rindā vai vismaz atdalot ar kolu. Šādas konstrukcijas plaši izplatītas, piem., lēmumos, rīkojumos: *Latvijas Republikas Augstākā Padome nolemj*: ...3.*noteikt, ka šā lēmuma 1. un 2.pielikumā minētās sabiedriskās organizācijas, fondi un*

uzņēmumi, gadam beidzoties, ne vēlāk kā līdz nākamā gada 1.februārim iesniedz Valsts finansu inspekcijai ziņas par dāvinājumu, ziedojumu un peļņas atskaitījumu veidā saņemto summu izlietojumu (Lēmums 1, 3). Uzskaitījums var sekot arī aiz modālā verba drīkstēt: *Ja kredītiestāde neievēro Latvijas Republikas likumus, Latvijas bankas noteiktos ekonomiskos normatīvus, citus Latvijas bankas norādījumus un savus statūtus, Latvijas banka drīkst: brīdināt kredītiestādi; apturēt Latvijas bankas kredītu izsniegšanu kredītiestādei; pārtraukt valūtas operāciju pakalpojumu sniegšanu kredītiestādei utt.* (Nolikums 2, 6).

Infinitīvs lietišķajos tekstos sastopams arī terminoloģiskās vārdkopās saistījumā ar abstraktas nozīmes substantīviem *aizliegums, iespēja, spēja, prasme*: *Aizliegumu izplatīt /preses izdevumus/ var izteikt tieslietu ministrs* (Likums 3, 18.); *Par atļauju vai atteikumu mainīt tautības ierakstu dokumentos Pilsonības un imigrācijas departamenta nodaļa paziņo pieteicējam* (Likums 8, 13.2); *Jums būs lieliska iespēja iepazīties ar dažādiem birojam un lietišķam darbam paredzētiem preču paraugiem, noslēgt komercdarījumus šo preču iegādei* (Sludinājums 1); *Pārbaudes komisija vērtē pretendenta valsts himnas teksta zināšanas, kā arī prasmi atklāt jautājuma būtību un atbildēt uz jautājumiem par attiecīgo tēmu* (Noteikumi 2, 27).

Nominālās vārdkopas infinitīvs var veidot ar adjektīviem. Lietišķā stila tekstos šādās konstrukcijās sastopami adjektīvi *tiesīgs, spējīgs* u.c. Subjekta infinitīvu savienojumos ar adjektīviem lietojamas arī palīgverba *būt (nebūt)* personu biežāk trešās formas: *Vēlētājs ar fiziskiem trūkumiem ir tiesīgs šīs darbības uzticēt savai uzticības personai* (Instrukcija 1, 14); *Dalībnieku sapulce ir tiesīga izskatīt jebkuru jautājumu, kas attiecas uz sabiedrības darbību* (Statūti 1, 4.5); *Īpašnieks nav tiesīgs*

prasīt atlīdzību par parauga vērtības zudumu, kas radies izmēģināšanas procesā (Noteikumi 6, 5).

Infinitīva savienojuma nozīmi determinē to lingvistiskā apkaime, tieši tādēļ lielāka vērība pievēršama infinitīva un tā savienojumu semantikai. Īpaši plaši lietišķajos tekstos lietojami subjekta infinitīvu savienojumi ar modālajiem vārdiem, objekta infinitīvu savienojumā ar ciešāmās kārtas divdabjiem *aizliegts, atļauts*, ar vispārinātas nozīmes leksēmām *tiesības, pienākums, uzdevums* u.tml., ar divdabjiem ar izskaņu *-ams (nepieciešams, iespējams)* vai to substantivējumiem. Tā kā oficiālajā saziņā tipiski ir izvērsti, gari teikumi, bieži vien infinitīvi ir vienlīdzīgu teikuma locekļu lomā, kā arī apakšpunktu ievadītāji. Tas, ka aplūkota tikai neliela daļa lietišķajos tekstos funkcionējošu infinitīvu, liecina par verba pamatformas plašajām lietošanas iespējām.

Avotu saraksts

- Grozījumi 1 - Grozījumi likumā "Par kultūras pieminekļu aizsardzību" // Diena. 01.03.95.
- Grozījumi 2 - Grozījumi likumā "Par zemes privatizāciju lauku apvidos" // Diena. 21.12.94.
- Iesniegums 1 - Iesniegums termiņuzturēšanās atļaujai (PID)
- Iesniegums 2 - Rīgas Vagonu rūpnīcas lietvedība
- Instrukcija 1 - Instrukcija par iecirkņa vēlēšanu komisijas darbību // LR AP un Vald. Ziņotājs. 1993. nr.7, 435.-437.lpp.
- Lēmums 1 - LR AP lēmums "Par peļņas nodokļa, īpašuma nodokļa un iedzīvotāju ienākuma nodokļa Maksājumu atvieglojumiem

- sabiedriskajām organizācijām, fondiem un uzņēmumiem Latvijas Republikā’’ // Diena. 13.12.91.
- Lēmums 2 - Par Latvijas Republikas Valsts kontroli // LR AP un Vald.Ziņotājs. 1993., nr.10/11, 637.-638.lpp.
- Lēmums 3 - LR Ministru kabineta lēmums nr.28. Par Satiksmes ministrijas pagaidnolikumu // Diena. 29.12.93.
- Lēmums 4 - Par dažu Latvijas Republikas rajonu tiesu tiesnešu ievēlēšanu // LR AP un Vald.Ziņotājs. 1993., nr.8/9, 534.lpp.
- Likums 1 - Par Latvijas Banku // LR AP un Vald. Ziņotājs. 1992., nr.22/23, 1170.-1175.lpp.
- Likums 2 - Par valsts civildienestu (projekts) // Diena. 13.10.93.
- Likums 3 Latvijas Republikas likumprojekts. Par presi // Diena. 13.10.93.
- Likums 4 - Par nodokļiem un nodevām // Diena. 22.02.95.
- Likums 5 - Par akciju sabiedrībām // A.Klauss u.c. Dibināsim akciju sabiedrību. 2.d. R., 1991., 5.-69.lpp.
- Likums 6 - Par dzīvojamo telpu īri // LR AP un Vald. Ziņotājs. 1993., nr.7, 404.-418.lpp.
- Likums 7 - Par radiācijas drošību un kodoldrošību// Diena. 21.12.94.
- Likums 8 - Par vārda, uzvārda un tautības ieraksta maiņu // Diena 06.07.94.
- Likums 9 - Par meža apsaimniekošanu un izmantošanu // LR AP un Vald. Ziņotājs. 1992., nr.24/25, 1227.- 1246.lpp.
- Likums 10 - Par bankām //LR AP un Vald.Ziņotājs. 1992., nr.22/23, 1176.- 1179.lpp.

- Likums 11 - Latvijas Republikas valsts robežas likums // Diena. 16.11.94.
- Likums 12 - Par uzņēmumu ienākumu nodokli // Diena. 08.03.95.
- Nolikums 1 - Nolikums par Latvijas Republikas pilsoņu pasēm //LR AP un Vald.Ziņotājs. 1992. nr.32/33/34, 1730.- 1732.lpp.
- Nolikums 2 - Nolikums par kredītiestāžu statūtu, akcionāru, pamatkapitāla, vadības, galvenā grāmatveža, juridiskās adreses un nosaukuma maiņu // Diena. 11.01.95.
- Nolikums 3 - Pašvaldības domes (padomes) paraugnolikums // Diena. 06.07.94.
- Nolikums 4 - Latvijas Republikas pašvaldību reformu padomes nolikums//LR AP un Vald.Ziņotājs. 1992., nr.32/33/34, 1724.- 1730.lpp.
- Nolikums 5 - Zemkopības ministrijas paraugnolikums // Diena. 29.12.93.
- Nolikums 6 - Valsts īpašuma privatizācijas fonda rīkotāja darbības nolikums // Diena. 21.12.94.
- Nolikums 7 - Nolikums par ostas kapteiņa dienestu // Diena. 13.12.91.
- Noteikumi 1 - Mazumtirdzniecības pamatnoteikumi //LR AP un Vald. Ziņotājs, 1992., nr.39/40/41, 2119.- 2121.lpp.
- Noteikumi 2 - MK noteikumi nr.29. Zināšanu pārbaudes noteikumi personām, kuras vēlas iegūt Latvijas pilsonību naturalizācijas kārtībā // Diena. 01.03.95.
- Noteikumi 3 - Pašbūvētu transporta līdzekļu izgatavošanas noteikumi // Diena. 28.12.94.
- Noteikumi 4 - Kultūras pieminekļu uzskaites, aizsardzības, izmantošanas un restaurācijas

- noteikumi //LR AP un Vald. Ziņotājs. 1993., nr.7, 459.-471.lpp.
- Noteikumi 5 - MK noteikumi nr.217. Par naturalizācijas iesniegumu pieņemšanas un izskatīšanas kārtību // Diena. 14.12.94.
- Noteikumi 6 - MK noteikumi nr.224. Par lauksaimniecībā izmantojamās tehnikas obligāto sertifikāciju // Diena. 11.01.95.
- Pavēle 1 Valsts zemes dienesta pavēle nr.27 // Latvijas Vēstnesis. 27.08.93.
- Paziņojums 1 - Par Rīgas pilsētas administratīvajā teritorijā esošajiem darba devējiem // Diena. 09.01.96.
- Paziņojums 2 - A/s "Preses apvienība" valdes paziņojums // Diena. 14.06.96.
- Paziņojums 3 - Diena. 01.02.95.
- Paziņojums 4 - Latvijas Bankas paziņojums. Par akciju sabiedrības "Baltijas rekonstrukciju un attīstības banka" likvidāciju // Diena. 28.12.94.
- Paziņojums 5 - LR Satiksmes ministrijas Sakaru departamenta paziņojums // Diena. 14.06.96.
- Protokols 1 - Akciju sabiedrības dibināšanas sapulces protokols // A.Klauss u.c. Dibināsim akciju sabiedrību. l.d. R., 1991., 38.- 40.lpp.
- Rīkojums 1 LR Ministru Padomes rīkojums nr.538-r // Diena. 10.01.92.
- Rīkojums 2 - MK rīkojums nr.456-r. Par valsts īpašuma objekta nodošanu privatizācijai // Latvijas Vēstnesis. 25.10.94.
- Rīkojums 3 Valsts reformu ministrijas rīkojums nr.4. Par Rīgas domes lēmuma nr.830 "Par pabalstiem Rīgas mazturīgajiem iedzīvotājiem 1994./1995.gada apkures

- sezonā'' 10.punkta apturēšanu // Diena. 25.01.95.
- Rīkojums 4 - Rīgas Vagonu rūpnīcas lietvedība.
- Rīkojums 5 - Rīkojums nr.140-r. Par Pilsonības un imigrācijas departamenta vadību // Diena. 20.12.93.
- Sludinājums 1 Uzņēmuma ''Latgalantērija'' lietvedība.
- Sludinājums 2 - Diena.21.12.94.
- Sludinājums 3 - Diena. 01.03.95.
- Sludinājums 4 - Diena. 21.12.94.
- Sludinājums 5 - Diena. 01.03.95.
- Statūti 1 - SIA statūti // A.Klauss, V.Šadinovs. Dibināsim sabiedrību ar ierobežotu atbildību. R., 1991., 66.- 77.lpp.
- Statūti 2 - Piensaimnieku kooperatīvās sabiedrības paraugstatūti // Diena. 03.07.92.

Literatūra

1. A.Bankavs. Darbības vārds analītiskos savienojumos// Latviešu valodas kultūras jautājumi. 10.laid. R., 1974., 10.-14.lpp.
2. A.Bankavs. Dažas analītisma iezīmes mūsdienu latviešu valodā// Latviešu valodas kultūras jautājumi. 9.laid. R., 1973., 16.- 20.lpp.
3. M.Beitiņa. Sintaktiskās konstrukcijas ar vārdiem *varēt*, *nevarēt* // Vārds un vārda funkcija. Liepāja, 1974., 3.-5.lpp.
4. L.Ceplītis, J.Rozenbergs, J.Valdmanis. Latviešu valodas sintakse. R., 1989., 272 lpp.
5. R.Gruodytē. Bendraties konstrukcijās kanceliariņēje kalboje // Kalbos kultūra. 62.leid. V., 1992., p.33.-44.

6. J.Kārcliņš. Infinitīva loma gramatiskā centra veidošanā divkopu teikumos ar verbālu izteicēju // Teikuma uzbūve. R., 1964., 67. - 86.lpp.
7. J.Kārcliņš. Infinitīva sintaktiskās potences. R., 1976., 93 lpp.
8. J.Kārcliņš. Infinitīva sintaktiskās potences // Vārds un vārda funkcija. Liepāja, 1974., 39.- 42.lpp.
9. S.Lagzdiņa. Funkcionālie verbi veclatviešu rakstu valodā // Disertācijas kopsavilkums. R., 1993., 32 lpp.
10. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. 1.sēj. R., 1959., 830 lpp.
11. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. 2.sēj. R., 1962., 931 lpp.
12. A.Ozols. Latviešu tautasdziesmu valoda. 2.izd. R., 1993., 141.- 154.lpp.
13. A.Ozols. Raksturīgākās latviešu tautasdziesmu verbālās vārdkopas ar atkarīgiem infinitīviem un divdabjiem // Latviešu valodas jautājumi. R., 1963., 101. 186.lpp.
14. J.Rozenbergs. Latviešu valodas praktiskā stilistika. 2.d. R., 1983., 151 lpp.
15. V.Skujņa. Piezīmes par nenoteiksmi teikuma priekšmeta un izteicēja funkcijā // Teikuma uzbūve. R., 1964., 51.- 66.lpp.
16. V.Skujņa. Valsts valodas prasmei lietvedības dokumentos. R., 1993., 109 lpp.
17. E.Soida. Slovosočetanija v publicistike "mladolatišej" (po gazete "Pēterburgas avīzes") R., 1954, 25 s.
18. R.Veidemane. O meste glagola v terminlogičeskikh sistemah // Razrabotka voprosov naučno-tehničeskoi terminologii. R., 1973, s.130 - 139.

Sarmīte LAGZDIŅA (Rīga) ADVERBI, PRIEVĀRDI VAI PUSPRIEVĀRDI?

Latviešu valodā jau kopš tās izpētes sākumiem konstatēti lokālie adverbji, kas pārvalda nomena datīvu, piem., *apkārt mājai, pāri upei, blakus logam*. Spēja pārvaldīt noteiktu locījuma formu attiecīgajai adverbju grupai ir kopīga ar prievārdiem (sal. prievārda konstrukcijas *ap māju, pār upi, pie loga*), atšķiras tikai locījums: adverbji saistās ar datīvu, prievārdi parasti ar akuzatīvu vai ģenitīvu.

Ņemot vērā adverbju un prievārdu ģenētiskos sakarus un semantisko tuvību, adverbju saistījumi ar locījuma formu objektīvi radīja abu vārdšķiru sinhroniskās norobežošanas problēmu un konkrētu faktu dažādu vērtējumu latviešu valodas vēstures periodā, kad vēl nebija pilnīgi diferencējies un nostabilizējies attiecīgo vārdu skaņu sastāvs un rekcijs adverbjiālajā un prievārdiskajā lietojumā. Mūsdienu periodā šī problēma vairs nav aktuāla, un 20. gadsimta 50. gados mūsdienu latviešu valodas sinhroniskajā aspektā uzmanības centrā nonāk cits abu vārdšķiru robežu jautājuma aspekts aplūkojamās adverbju grupas funkcionālā līdzība ar prievārdiem ("prievārdiskie apstākļa vārdi"). Uz šīs līdzības pamata Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā (Sokols 1959) tiek izvirzīta īpaša sinhroniska kategorija pusprievārdi. Par tādiem atzīti *apkārt, blakus / blakām, cauri, garām, līdzās, līdz, pāri, pretī / pretim* (701; 723). Šai gramatikā pusprievārdi skaidroti, pirmkārt, kā apstākļa vārdi, kam "bez apstākļa vārda funkcijas piemīt arī zināma prievārda funkcija", ilustrējot šo skaidrojumu ar tāda tipa piemēriem kā *pāri laukam vai laukam pāri* (701), otrkārt, kā apstākļa vārdi,

"ko var lietot gan ar apstākļa vārda, gan ar prievārda nozīmi", piemēros pretstatot konstrukcijas bez datīva un ar datīvu, kā *mēs gājām blakus* un *viņš stāvēja tev blakus* (722-723).

Ar šiem neizvērstajiem un trūcīgi ilustrētajiem skaidrojumiem pusprievārdu kategorija būtībā nav pietiekami definēta un norobežota un formāli pieļauj dažādas interpretācijas iespējas, it sevišķi abu zināmā mērā pretrunīgo formulējumu sastatījumā. Tā, piemēram, paliek neskaidrs, kuros valodas faktos adverbam būtu jāskaidro "prievārda nozīme" resp. "prievārda funkcija" Tāpat var šaubīties, vai pusprievārdu jēdziens attiecināts uz adverbu leksēmām ar potenciālu nominālo saistījumu jebkurā lietojumā (tātad arī bez saistījuma ar locījuma formu) vai tikai uz to lietojumiem saistījumā ar locījuma formu. Nav skaidri arī pusprievārdu leksēmu izdalīšanas kritēriji (ar datīvu regulāri saistās vēl citi adverbi *klāt, pakal, virsū* u.c.).

Minētajā gramatikā izvirzīto pusprievārda jēdzienu vēlāk precizējis I.Freidenfelds (1967: 45-54), atbilstoši termina loģikai resp. tajā ietvertajai starpkategorijas idejai norobežojot pusprievārdus kā adverbu lietojumus ar vienlaicīgu adverbu un prievārda funkciju, kas realizējas adverbu divpusējā saistījumā ar verbu un nomena locījuma formu, piem., *saulei apkārt tek*, no to pašu leksēmu lietojuma tīrā adverbu funkcijā vienpusējā saistījumā ar verbu, piem., *tecēt apkārt*. Taču arī šeit pusprievārdi nav definēti uz objektīvu pazīmju pamata (autors pieņem Gramatikā doto formulējumu un to tikai izskaidro), tāpēc netiek apmierinoši atrisināts problemātiskais jautājums par adverbu "prievārda funkcijas" teorētisko izpratni. No raksta nav viennozīmīgi izsecināmi arī pusprievārdu praktiskās identifikācijas kritēriji. Pozicionāli ierobežojumi teorētiski gan netiek izvirzīti, tomēr pusprievārdu ilustrācijai, tāpat kā

Gramatikā, doti tikai piemēri, kuros adverba konstrukcijas komponenti (adverbs un tā pārvaldītais datīvs resp. datīva veidotā atributīvā grupa) atrodas blakusnovietojumā, turklāt ne tikai ar prepozitīvu adverbu, kas atbilst prievārda tipiskajai pozīcijai prepozicionālā savienojumā, bet arī ar postpozitīvu adverbu, piem., *cauri mijkrēsli iegrimušajai pilsētai un vienai pavisam tukšai sādžai cauri*. Savukārt ne Gramatikas pusprievārdu apskatā, ne I.Freidenfelda rakstā nav ne pieminētas, ne rādītas ilustratīvajā materiālā konstrukcijas ar komponentu distantu novietojumu (kā, piem., *smēdei katru dienu divas vai pat trīs reizes gāja garām*). Tāpēc paliek šaubas, vai autori tās atzīst par pusprievārdiskiem savienojumiem. Adverba konstrukcijas komponentu distants novietojums reālos tekstos patiešām sastopams visai reti, tāpēc atbilde uz šo jautājumu ir svarīga galvenokārt teorētiskā aspektā (tā cieši saistīta ar pašas pusprievārdu kategorijas būtības izpratni). No vienas puses, adverba un datīva savstarpējās sintaktiski strukturālās un semantiskās attiecības šeit paliek tās pašas kā blakusnovietojumā (*gāja garām smēdei* vai *gāja smēdei garām*) un tātad teorētiski būtu arī kvalificējamās tāpat. No otras puses, komponentu attālinājuma dēļ šādi saistījumi vairs neizraisa nekādas sintagmātiskas asociācijas ar prievārdisko savienojumu (bet tieši šīs sintagmātiskās resp. pozicionālās asociācijas ar prievārdisko savienojumu, manuprāt, ir bijušas pašas pusprievārdu idejas rašanās tiešais impulss). Taču principā tādu pašu starpstāvokli salīdzinājumā ar prievārda konstrukciju ieņem arī savienojumi ar postpozitīvu adverbu komponentu blakusnovietojumā, un prievārda funkcijas atzīšana adverbam šajos savienojumos, vienlaikus noliedzot to pašu funkciju adverbam konstrukcijās ar komponentu distantu novietojumu, būtu kompromisa risinājums, kas neapmierina ne sintaktiski strukturālo, ne pozicionālo kritēriju. Tādējādi

jautājums par pozicionālā kritērija lomu pusprievārdu norobežošanā minētajos darbos paliek atklāts.

Korektas pusprievārdu definīcijas un eksplīcītu praktiskās norobežošanas kritēriju trūkums atspoguļojas arī mūsdienu praktiskās valodniecības kopainā. Lielākajā daļā darbu, galvenokārt agrākajās skolas mācību grāmatās, jaunieviešā un acīmredzot ne visai skaidrā pusprievārdu kategorija gluži vienkārši ignorēta - taču līdz ar to diemžēl ignorēti arī paši attiecīgie valodas fakti. Dažos jaunākos avotos, piem., latviešu valodas mācību grāmatā 7. klasei (Paegle 1994: 159-160), autori pieslejas Gramatikā izvirzītajai un I.Freidenfelda precizētajai koncepcijai ar visām tās pretrunām un neskaidrībām, t.i., *expressis verbis* atzīst pusprievārdam vienlaicīgu adverbā un prievārda nozīmi resp. funkciju, pieļaujot tam gan prepozitīvu, gan postpozitīvu novietojumu un apejot savienojuma komponentu distantā novietojuma problēmu.

Savukārt dažos citos avotos pusprievārdu identifikācijas jautājumā mēģināts ieviest konsekvenci, atrisinot to par labu tīri pozicionālajam kritērijam. Eksplīcīti šī pieeja formulēta Latviešu valodas praktiskajā gramatikā (Ceplīte & Ceplītis 1991: 104), kur par pusprievārdu nosaukts tikai adverbs patstāvīgā vārda (t.i. *nomena*) priekšā (blakusnovietojumā). Praksē šis otrais princips realizēts Latviešu literārās valodas vārdnīcā (Ceplītis 1972-1991; Ceplītis & Stengrevica 1996), attiecīgajos adverbu šķirķļos izdalot atsevišķas nozīmes nianses ar norādi "prievārda nozīmē ar datīvu", kur šī "prievārda nozīme" tiek identificēta ar adverbā atrašanos prievārdam tipiskajā pozīcijā tieši *nomena* resp. tā veidotās atributīvās grupas priekšā, tādējādi ignorējot adverbā un pārvaldītās locījuma formas sintaktiski strukturālo un semantisko attieksmju identitāti jebkurā savstarpējā novietojumā. Šo principu un tā trūkumus labi

ilustrē konsekventi realizētais (ar dažiem grūti izskaidrojamiem izņēmumiem) adverbu atšķirīgais traktējums postpozitīvā un prepozitīvā novietojumā attiecībā pret datīvu pat teikumos ar identu sintaktisko un semantisko struktūru un komponentu kategoriāli semantisko realizāciju; sal., piem.: *izgāja muižai cauri un iziet cauri mājai* (1973: 155); *uzvilkt lakatu pierei pāri un pastiepa zilās kleitas malu tālāk pāri ceļiem* (1986: 334); *stiepa viņai pretim naudas paku un stiepa pretī mācītājam dažas papīra lapiņas* (1987: 356) u.tml., kur viens un tas pats adverbs (*cauri, pāri, pretī* utt.) katra pāra pirmajā frāzē (postpozitīvā novietojumā) kvalificēts vienkārši par adverbu, bet otrajā frāzē (prepozitīvā novietojumā) par adverbu prievārda nozīmē. Šāds pusprievārdu kategorijas izdalīšanas princips nav atzīstams par valodnieciski korektu: kā zināms, adverba novietojums attiecībā pret tā pārvaldīto nomena formu ir relatīvi brīvs (sal. arī iepriekš dotos piemērus), bet tādu elementu sintagmātiskā pozīcija nevar būt patstāvīgs kritērijs valodas vienību klasifikācijā.

Acīmredzot nepieciešams vēlreiz pārlūkot pusprievārdu teorētisko izpratni, t.i., mēģināt tos definēt no jauna, vispirms noskaidrojot, kas aplūkojamai adverbu grupai (*apkārt, blakus, cauri, garām* u.tml.) objektīvi ir kopīgs ar prievārdu resp. kas varēja būt termina "pusprievārdi" izvēles pamats. Šai nolūkā jāatgriežas pie pusprievārdu sākotnējā skaidrojuma, kas (ar nelielām izteiksmes, bet ne būtības variācijām) ir spēkā visos traktējumos un koncentrētā veidā formulējams šādi: "Pusprievārdi ir adverbi, ko lieto arī prievārda nozīmē" vai - precīzāk - "prievārda funkcijā"; sal. līdzīgu formulējumu arī Latviešu literārās valodas vārdnīcas attiecīgajā šķirklī (Ceplītis 1987: 470).

Pats termins "pusprievārdi" šādā kontekstā pretendē uz attiecīgo valodas vienību kategoriālo (vārdšķirisko)

kvalifikāciju sinhroniskajā aspektā un vienlaikus prognozē, ka tā ir starpkategorija starp divām citām vārdšķirām adverbu un prievārdu, tātad pati īsti nav ne adverbs, ne prievārds (citādi nav pamata ieviest jaunu kategoriju ar šādu nosaukumu). Savukārt šīs starpkategorijas skaidrojums, kurā raksturojamām valodas vienībām objektīvi piemītošo pazīmju vietā izmantoti citu vārdšķiru apzīmējumi, neatbilst šai prognozei un ir arī iekšēji pretrunīgs. Šis skaidrojums paredz (atkarībā no pusprievārdu jēdziena apjoma izpratnes) visā pusprievārdu kopumā vai vismaz kādā tā daļā adverba un prievārda funkciju vienlaicīgu realizāciju. Bet abu nelokāmo vārdšķiru adverba un prievārda norobežojums balstīts uz savstarpēji izslēdzošām funkcionālām pazīmēm (patstāvīgs vārds palīgvārds), kuras vārdšķiru klasifikācijā nepieļauj ne vienlaicīgu realizāciju, ne starppakāpes (var mainīties tikai šādu klasificējošo pazīmju teorētiskā izpratne resp. notikt robežas pārvirze starp abu kategoriju vienībām). Vienā un tai pašā klasifikācijas sistēmā vārdam nevar būt pa pusei patstāvīga, pa pusei nepatstāvīga funkcija vai vienlaikus patstāvīga funkcija un palīgfunkcija vienas un tās pašas sintaktiskās struktūras ietvaros, tam var būt tikai vai nu patstāvīga funkcija, vai palīgfunkcija.¹ Kamēr adverbs nezaudē savu patstāvīga vārda statusu resp. paliek adverbs, tas nevar iegūt prievārda funkciju (palīgfunkciju); ja adverbs iegūst prievārda funkciju, tas attiecīgajā lietojumā zaudē savas kategoriālās funkcionālās īpašības un pārstāj būt adverbs. Tas uzskatāmi atklājas jau tradicionālajā sintaktiskajā analizē kā neiespējamība vienlaikus ievērot

¹ Citādi vērtējami adverbi *kad, kur, kā* u.tml. palīgteikuma sākumā, kur tiem ir patstāvīga teikuma locekļa funkcija palīgteikumā resp. vienkārša teikuma struktūrā un sekundāra palīgfunkcija - pakārtojuma attieksmes izteikšanas līdzeklis - salikta teikuma struktūrā.

abas pusprievārdu skaidrojuma daļas. Parasti tiek pieņemts, ka pusprievārds atbilstoši tā "prievārda funkcijai" veido teikuma locekli tikai kopā ar pārvaldīto nomena datīvu (sk., piem., Sokols 1961: 344, nodaļā "Vietas apstākļi", arī Freidenfelds 1967: 51-52), tādējādi neizbēgami ignorējot skaidrojumā ietverto pusprievārda "adverba" statusu, saskaņā ar kuru to pašu pusprievārdu vajadzētu kvalificēt par patstāvīgu teikuma locekli. Ja rīkojas pretēji un atzīst pusprievārdu par patstāvīgu teikuma locekli (sk., piem., Sokols 1961: 327-328, nodaļā "Papildinātājs"), tiek ignorēta tā "prievārda funkcija" Trešās iespējas nav.

Tātad kādas vienības piederība pie adverbu kategorijas sinhronijā izslēdz vienlaicīgu pilnīgu vai daļēju piederību arī pie prievārdu kategorijas (t.i., prievārda nozīmi jeb funkciju) un otrādi; starp šādām funkcionāli savstarpēji izslēdzošām kategorijām iespējama tikai diahroniska pāreja vai sinhronijā gramatiskās homonīmijas attieksmes.² Jāsecina, ka aplūkotais pusprievārdu skaidrojums ir neiespējams resp. nekorekts. Vēl vairāk: acīmredzot pusprievārdu apmierinoša definīcija vispār nav iegūstama, jo šāda sinhroniska starpkategorija starp adverbu un prievārdu (tāpat kā starp jebkurām citām funkcionāli savstarpēji izslēdzošām vārdšķirām) ir principiāli neiespējama. Par pusprievārdiem nosauktās valodas vienības teorētiski var piederēt tikai vai nu pie vienas no abām pamatkategorijām adverbiem vai prievārdiem visos lietojumos, vai pie abām kategorijām atkarībā no konkrētā lietojuma resp. funkcijas, veidojot homonīmus.

² Sal., piem., līdz un *pirms*, kas vārdšķiru aspektā jau tradicionāli tiek kvalificēti dažādi atkarībā no sintaktiskās funkcijas adverbs vai prievārds, vai saiklis (sk. Sokols 1959: 691-692).

No teiktā izriet, ka valodas faktu aprakstīšanai sinhroniskajā vārdšķiru sistēmā termins "pusprievārdi" nav piemērots, jo tā forma nepārprotami prognozē starpkategorijas nozīmi, un nav arī vajadzīgs, jo attiecīgie valodas fakti adekvāti aprakstāmi esošo vārdšķiru terminos. Atliek konstatēt, kurš elements sākotnējā pusprievārdu skaidrojumā lietots nevietā, un līdz ar to noskaidrot šo vienību faktisko statusu, t.i., vai tie ir adverbji īpašā, taču pašiem adverbiem piemītošā funkcijā vai adverbiem homonīmi vārdi prievārda funkcijā resp. prievārdi, vai varbūt homonīmi adverbji un prievārdi atkarībā no konkrētā lietojuma.

To, ka adverbji arī saistījumā ar pārvaldīta nomēna formu jebkurā pozīcijā saglabā visas patstāvīga vārda pazīmes un nekļūst par palīgvārdiem resp. prievārdiem, pārlicinoši pierādījis jau I.Freidenfelds minētajā rakstā par pusprievārdiem (1967), taču viņš nesper arī pēdējo soli un neapšaubā ne pašu terminu, ne attiecīgo vienību prievārda funkciju. Savukārt Dz.Rodiņas pētījumā par latviešu valodas adverbiem tikpat pārlicinoši pierādīts, ka t.s. prievārdiskie adverbji (resp. pusprievārdi) ar vairākām būtiskām pazīmēm atšķiras no prievārdiem, un tie atzīti par īstiem adverbiem (Rodins 1990: 86-88). Nedaudz papildinot šo analīzi, var pārlicināties, ka pusprievārdi atšķiras no prievārdiem ar visām iespējamām vārdšķiru klasifikācijas aspektā relevantām pazīmēm (kopsavilkumu sk. raksta beigās). Tātad pusprievārdi patiešām, kā teikts skaidrojumā, ir adverbji, un vaina meklējama tiem piešķirtajā "prievārda nozīmē" resp. "prievārda funkcijā" Un patiešām: ja vārdšķiras apzīmējumu šai raksturojumā nomaina ar attiecīgajiem adverbiem objektīvi konstatējamo pazīmi "saistītājfunkcija", kļūst skaidrs, ka tradicionālajā skaidrojumā "prievārda funkcijas" jēdzienā pārsteidzīgi identificētas divu līmeņu kategorijas pati funkcija ar

vārdšķiru, kuras raksturīgā pazīme ir šī funkcija. Katram prievārdam ir saistītājfunkcija, bet ne katrs vārds ar saistītājfunkciju (resp. divpusēju saistījumu) ir prievārds. Prievārds no patstāvīgiem vārdiem ar potenciālu (sekundāru) saistītājfunkciju (resp., leksiski gramatisko īpašību nosacītu spēju stāties divpusējā saistījumā ar citiem vārdiem) atšķiras ar to, ka prievārdam saistītājfunkcija ir primārā funkcija, tāpēc šis divpusējais saistījums ir sintaktiski obligāts un tāpēc prievārds tiek kvalificēts par palīgvārdu.

Uz reālo valodas faktu pamata var precizēt aplūkojamo vienību skaidrojumu "adverbi, ko lieto arī saistītājfunkcijā" - un koriģēt gan pusprievārdu izpratni, gan definētā jēdziena apjomu, gan pašu terminu. Proti, sinhroniskajā klasifikācijā būtu ieteicams maldinošā apzīmējuma "pusprievārdi" vietā lietot adekvātāku apzīmējumu **relatīvie adverbi** šādā apzīmējumā nepretrunīgi apvienojas patstāvības un saistītājfunkcijas ideja.

Precizētā jēdziena apjoms ir plašāks par to valodas parādību loku, kas līdz šim tādā vai citādā izpratnē saukti par pusprievārdiem. Tas aptver visus attiecīgās funkcionāli semantiskās grupas adverbus resp. to leksiski semantiskos variantus ar potenciālu nominālo saistījumu jebkurā lietojumā un neatkarīgi no piesaistāmā nominālā komponenta formas. Pie šīs grupas principā pieder dažādas semantikas adverbi, kuru nozīme ietver attieksmes sēmu (tātad arī nelokālas nozīmes adverbi *atbilstoši (kam)*, *līdzīgi (kam)*, *papildus (kam)*, *citādi (nekā)*, *tāpat (kā)*, *kopīgi (ar ko)*, *pārmaiņus (ar ko)*, *reizē (ar ko)*, *saziņā (ar ko)*, *vienlaikus (ar ko)*, *slepus (no kā)* u.c., kā arī adverbu pārākās pakāpes formas - *labāk (nekā)*, *drošāk (nekā)* utt.). Taču plašākā, daudzveidīgākā un nozīmīgākā (arī aplūkojamās tēmas aspektā) ir lokālo relatīvo adverbu

apakšgrupa. Tajā ietilpst gan pusprievārdu sakarā tradicionāli minētie *apkārt, blakus / blakām, cauri, garām, līdzās, līdzī, pāri, pretī / pretim* saistījumā ar datīvu, gan arī šie paši adverbji citos nominālos saistījumos (*apkārt (ap ko), blakus (ar ko), cauri (caur ko), garām (gar ko), līdzās (ar ko), pāri (pār ko)*) un pārējie lokālie adverbji, kas var pievienot datīvu un/vai citas formas nominālo komponentu, ieskaitot arī dažus desubstantīviskos adverbus (virziena nozīmē) saistījumā ar lokatīvu (*apakšā (kam / zem kā), klāt (kam / pie kā), līdztekus (kam / ar ko), pakaļ (kam), paralēli (kam / ar ko), priekšā (kam), starpā (kam / starp ko), šķērsām (kam), tuvu (kam / pie kā), virsū (kam / uz kā), ārā (no kā), kopā (ar ko), nost (no kā), pamīšus (ar ko), tālu (no kā), augšā (kur), iekšā (kur)* utt.). Lokālo relatīvo adverbju izteiktā adverbjiālā pazīme ir lokālas attieksmes pazīme: tie izsaka lokālu attieksmi pret kādu objektu (teikuma sakarā - kāda objekta vai darbības, norises, stāvokļa lokālo orientāciju pret citu objektu). Tāpēc, atrodoties atkarīgā pozīcijā saistījumā ar verbu, tie savukārt paši uz savas valences pamata var pievienot šī objekta - lokālā orientiera - apzīmējumu (piem., *atrasties priekšā logam, uzlikt ko virsū uz grāmatas, iet iekšā istabā* utt.).

Uz relatīvo adverbju funkcionāli semantisko grupu, protams, nav attiecināmi nedaudzie tām pašām adverbju leksēmām iespējamie absolūtas, parasti nelokālas, nozīmes leksiski semantiskie varianti (piem., *sniga visu nakti cauri, briesmas ir pāri* u.c.) un desemantizētie lietojumi, kas teikumā nepilda patstāvīgu sintaktisko funkciju, bet kā kompleksa verba leksiski derivatīvie komponenti piedalās nedalāma verbālā jēdziena nozīmes veidošanā (*nākt klāt 'pievienoties, papildināt', jaukt nost, darīt pāri* u.tml.).

Tālāk pusprievārdu resp. relatīvo adverbju problemātika aplūkota tikai uz lokālo relatīvo adverbju

pamata. Taču principiālie secinājumi attiecināmi uz visiem relatīvajiem adverbjiem.

Relatīvo adverbu izpratnē svarīga ir atbilde uz jautājumu, vai adverbs saglabā savu identitāti a) saistījumā ar nominālo komponentu dažādā gramatiskā formā, b) dažādās pozīcijās attiecībā pret nominālo komponentu, c) lietojumos ar realizētu un ar nerealizētu nominālo komponentu. Kā izriet no sākumā aplūkotajiem avotiem, tradicionālajā pusprievārdu koncepcijā visas minētās pazīmes (izņemot adverba prepozitīvu un postpozitīvu blakusnovietojuma pozīciju vienā no pusprievārdu traktējumiem) visumā tiek uzskatītas par pamatu pusprievārda un "tūra" adverba šķīrumam, pretstatot nomena datīvu pārējām formām, adverba prepozitīvu blakusnovietojumu pārējām pozīcijām un realizētu adverba divpusēju saistījumu adverba vienpusējam saistījumam ar verbu. Šeit izklāstītajā relatīvo adverbu koncepcijā turpretī visos gadījumos atbilde uz jautājumu par adverba identitāti ir apstiprinoša.

Relatīvā adverba piesaistītais nominālais komponents visbiežāk gan izteikts ar lietvārda vai vietniekvārda datīvu (piemērus sk. iepriekš), taču nereti arī ar prepozicionālu savienojumu (piem., *apkārt ap māju, blakus ar citiem, pāri pār lauku, klāt pie sienas, virsū uz jumta* u.tml.).³ Daži adverbi (ar kustības sākumpunkta orientāciju) var pievienot tikai prepozicionālu savienojumu, piem., *nost no loga, ārā no meža, zemē no galda, lejā no kalna*. Par prepozicionāla savienojuma funkcionālu analogu var uzskatīt arī lokatīvu, ko piesaista daži relatīvie virziena nozīmes adverbi ar kustības galapunkta orientāciju, piem.,

³ Tā ir viena no būtiskākajām pazīmēm, kas latviešu valodā atšķir adverbu no prievārda,- prievārdiem šāds saistījums nav iespējams: sal. **ap ap māju* vai **pie ar citiem* (par to arī Rodins 1990: 86-88).

kāpt augšā kalnā, iet iekšā mājā: latviešu valodā lokatīvs kā locījums ar primāru adverbīālo funkciju sintaktiski ir daudz tuvāks prepozicionāliem savienojumiem nekā pārējiem tīrajem locījumiem. Parasta parādība ir šo lokatīvu aizstāšana ar anaforisku vai deiktisku lokālo adverbu *tur*, piem., *kāpt tur augšā, iet tur iekšā*, taču šis pats adverbs sastopams arī kā citas formas nominālā komponenta aizstājējs pie daudziem lokālajiem relatīvajiem adverbiem, kas ar lokatīvu nesaistās, piem., *Zīmulis paripoja tur apakšā* (=zem skapja), *Mēs braucām tur garām* (=stadionam), *Neej tur klāt!* (=vietai, kur notikusi avārija), *Liec maizi tur virsū!* (=uz dvieļa).

Relatīvais adverbs un tā piesaisītais nominālais komponents principā var atrasties dažādā savstarpējā secībā (piem., *iet smēdei garām - iet garām smēdei*) un ne tikai blakusnovietojumā, bet arī distantā novietojumā (*iet smēdei bieži garām*), nemainoties to sintaktiskajām attiecībām un adverbsa nozīmei. Abu komponentu savstarpējo novietojumu nosaka teikuma līmeņa faktori, galvenokārt katra komponenta komunikatīvā funkcija konkrētā teikumā, resp., zināmās un jaunās informācijas sadalījums pa teikuma komponentiem (teikuma komunikatīvā dalījuma neitrālā variantā loģiski akcentētais elements, kas izsaka jauno informāciju, nostājas aiz zināmā elementa). Tāpēc ar anaforisku personas vai norādāmo vietniekvārdu izteikta nominālā komponenta normatīvā pozīcija ir adverbsa priekšā tas vienmēr aizstāj zināma objekta apzīmējumu un neitrālā variantā nevar uzņemt loģisko akcentu (sal. parasti *gāja viņam / tam garām* ar akcentētu adverbu un tikai izņēmuma gadījumos,

piemēram, pretstatījumā, *gāja garām viņam / tam ar akcentētu vietniekvārdu*).⁴

Īpaši jāuzsver, ka relatīvo adverbu potenciālais saistījums ar nominālo komponentu ir fakultatīvs, t.i. tas var palikt sintaktiski nerealizēts. Kaut gan relatīvā adverba prognozētais nominālais komponents vienmēr ietilpst teikuma semantiskajā struktūrā, konkrētā lietojumā atkarībā no komunikācijas mērķiem tas vienmēr ir brīvi pievienojams vai atmetams, nemainoties adverba relatīvajai nozīmei un visa teikuma nozīmei (vispārīgākā skatījumā par to sk. Lagzdīņa 1984). Relatīvā adverba lietojums bez eksplīcīta nominālā komponenta ir komunikatīvi ekvivalents variantam ar prepozitīvu, neakcentētu, anaforisku nominālā komponenta pronominālo realizāciju, kur vietniekvārds mēdz būt atmetams bez jebkāda informācijas zuduma un arī bez teikuma komponentu loģiskā akcentējuma maiņas (sal., piem., *Upe bija pārplūdusi. Mēs nevarējām tikt [tai] pāri*, kur otrais teikums abos variantos automātiski iegūst nozīmi 'mēs nevarējām tikt upei pāri'). Relatīvo adverbu lietojums vienpusējā sintaktiskā saistījumā ar verbu, t.i., ar

⁴ Šai sakarā var norādīt uz interesantu parādību aplūkojamo adverbu ilustratīvajā materiālā Latviešu literārās valodas vārdnīcā (Ceplītis 1972-1991; Ceplītis & Stengrevica 1996): tā kā par pusprievārda (resp. adverba prievārda funkcijas) kritēriju izvirzīta adverba "prievārdiskā" pozīcija pārvaldītās formas priekšā (sk. šī raksta ievaddaļā), praktiski visi adverbu lietojumi ar datīvkomponenta pronominālo realizāciju (piem., *tu man pretī nāc* (1987: 350) u.tml.) nokļūst "tīro" adverbu grupā tātad vietniekvārds it kā neveido savienojumus ar pusprievārdiem; savukārt tos pašus adverbus "prievārda nozīmē" resp. pusprievārdus ilustrē gandrīz tikai saistījumi ar lietvārda formu (*viņa paspēra soli pretim Edvardam* (turpat) u.tml.), kuras aizstāšana ar attiecīgo vietniekvārdu acīmredzot tiek uzlūkota par pietiekamu nosacījumu pusprievārda pārejai "tīrajos" adverbos, jo vietniekvārds automātiski nostātos adverba priekšā.

nerealizētu nominālo saistījumu, ir regulāra parādība gadījumos, kad nominālā komponenta nozīme nepārprotami izriet no iepriekšējā konteksta vai situācijas resp. ir jau iepriekš zināma, jo par šāda komponenta klātbūtni teikuma semantiskajā struktūrā signalizē jau pats adverbs resp. tā relatīvā nozīme. Tādos gadījumos zināmā objekta apzīmējuma atkārtojums nav informatīvi nepieciešams (un bieži pat ir stilistiski nevēlams). Turpretī no konteksta un situācijas izolētā teikumā informatīvi pietiekami ir tikai relatīvo adverbu lietojumi ar eksplicītu nominālo komponentu. Tā, piemēram, tādi izolēti teikumi kā *Viņš apsēdās blakus, Viņš gāja pāri* u.tml. gan ir gramatiski korekti, taču strukturāli nepabeigti un informatīvi nepietiekami, jo nav priekšstata par relatīvo adverbu prognozētā lokālā orientiera nozīmi. (Ja šādos teikumos adverbam mēģina saskatīt absolūtu nozīmi, tie zaudē jēgu, jo vismaz mūsdienu latviešu valodā nevar vienkārši 'apsēsties blakus' vai 'iet pāri', neapsēžoties blakus vai neejot pāri kaut kam.)⁵ Savukārt kontekstā, kur tikko minēti īstenības objekti, kam iespējams apsēsties blakus (piemēram, persona) resp. iet pāri (piemēram, iela), šādu teikumu pilnā sintaktiskā forma un līdz ar to arī faktiskā nozīme konstatējama bez grūtībām (piem., 'viņš apsēdās blakus Jānim', 'viņš gāja pāri ielai'). Līdzīgi no konteksta (diemžēl dažkārt neatšifrēta) būtu papildināma arī daudzu "tīro", t.i.. šķietami absolūto, adverbu lietojuma piemēru faktiskā nozīme raksta sākumā aplūkotajos avotos, piem., *es skatījos pāri* (=pāri kam?) (Sokols 1959: 722); *Pieveru plakstus no fotogrāfijas pretī skatās Raiņa acis* (=man pretī) (Ceplītis 1987: 356); *Pukst priekā līdz traktorista*

⁵ Adverbam *blakus* sastopama arī absolūta nozīme 'blakus telpā; blakus mājā, kaimiņos; netālu', taču saistījumā ar verbu *apsēsties* šīs nozīmes realizācijas iespēja ir apšaubāma.

sirds (=līdzī traktoram) (Freidenfelds 1967: 50); *Viņš pārcēla pāri māti ar bērnu* (=pāri upei? pāri kādam šķērslim?) (Paegle 1944: 160).

Dažkārt nepieciešamie nosacījumi lokālā orientiera apzīmējuma neminēšanai ietverti jau pašā teikumā. Tā, piemēram, ja iepriekšējā kontekstā nav nosaukts lokālā orientiera lomai konkrētajā teikumā piemērots objekts, tad teikumos ar simetriskas attieksmes lokālo relatīvo adverbu un plurālu subjektu (vai dažkārt objektu) neminētais lokālais orientieris semantiskās savienojamības gadījumā automātiski tiek identificēts ar teikuma subjektu resp. objektu: *Jānis un Pēteris / viņi apsēdās blakus* (=viens otram blakus), *Es noliku abas grāmatas blakus* (=vienu otrai blakus); sal. arī *Jumts laiž lietu cauri* (=sev cauri) un *Viņi ņemšot bērnus līdzī* (=sev līdzī), kur neminētā lokālā orientiera referenciālo identitāti ar teikuma subjektu viennozīmīgi nosaka jau vārdu *jumts* un *ņemt* semantika. Šādi teikumi, kuros refleksīvais vai reciprokais vietniekvārds paliek nerealizēts paša teikuma struktūras nosacījumu ietekmē, arī bez konteksta atbalsta ir informatīvi pietiekami, tāpēc tajos ir grūtāk saskatīt adverbu relatīvo nozīmi, nepievēršoties teikuma kopējās sintaktiskās un semantiskās struktūras analīzei.

Tradicionālie pusprievārdi šādā skatījumā ir nevis īpaša, no relatīvajiem adverbiem atšķirīgi definējama gramatiska kategorija, bet pēc dažādi kombinētām leksiskām un sintagmātiskām pazīmēm (jēdzienā ietveramo adverbu leksēmu loka, nominālā komponenta morfoloģiskās formas un abu komponentu pozicionālajām attieksmēm) empīriski izdalīti to pašu lokālo relatīvo adverbu lietojumi; tādējādi pusprievārdi no lokālajiem relatīvajiem adverbiem būtībā atšķiras tikai kvantitatīvi un ar jēdziena apjoma nenoteiktību.

Par argumentu pusprievārdu funkcionālajam pielīdzinājumam prievārdiem mēdz izvirzīt attiecīgo adverbu spēju līdzīgi prievārdam piesaistīt noteiktu locījuma formu (datīvu), taču šāda pašu adverbu saistījuma eksistence jau senākā valodas vēstures periodā ir vispāratzīts fakts (sk., piem. Endzelīns 1951: 570; Endzelīns & Mīlenbahs 1907: 190; Nītiņa 1978: 35-36; Gāters 1993: 483; arī Sokols 1961: 327-328). Neapšaubāma ir arī konkrētu adverbu un prievārdu semantiskā tuvība (un dažreiz arī etimoloģiskā radniecība), līdz ar to - spēja veidot konstrukcijas, kas atspoguļo vienas un tās pašas vai ļoti tuvas īstenības situācijas (sal. piem., *blakus logam pie loga, cauri mežam - caur mežu* utt.). Tomēr starp abu veidu konstrukcijām vērojama semantiska un funkcionāla specializācija: semantiski tuvo adverbu un prievārdu konstrukcijas nav jēdzieniski identas un tāpēc nav brīvi apmaināmas jebkurā konkrētā teikumā, saglabājot tā aktuālo jēgu. Adverba konstrukcijā ar datīvu notiek lokālā orientiera objekta aspekta aktualizācija, tas teikumā iegūst lielāku jēdzienisko patstāvīgumu, nozīmīgumu salīdzinājumā ar to pašu nojēgumu prievārda konstrukcijā, kur lokālais orientieris sintaktiski ietilpst jēdzieniski nedalāmā vietas apzīmējumā (sal., piem., *iet garām mājai un iet gar māju*). Tāpēc arī adverbiālo izteiksmju ietvaros lietvārdiem ar tipisku objekta semantiku (piemēram, personu apzīmējumiem) ir tendence biežāk iesaistīties adverbā konstrukcijās, bet lietvārdiem ar tipisku vietas semantiku - prievārda konstrukcijās (sal., piem., *apsēsties pie sienas blakus Jānim*, nevis **apsēsties blakus sienai pie Jāņa*). Taču šī likumība nav universāla nereti fakts, ka datīvs ir tipisks objekta locījums, tiek izmantots tieši pretējā nolūkā, t.i., lai aktualizētu objekta aspektu tipiskiem vietas apzīmējumiem adverbiālās izteiksmes sastāvā (sal., piem., *Laiva piebrauca pie krasta* un *Laiva piebrauca klāt*

krastam, tālākā pārveidojumā pat ar elidētu adverbu resp. ar objektu verbālajā pārvaldījumā *Laiva piebrauca krastam*, kur lokālais aspekts sintaktiski vairs vispār neatspoguļojas, ir likvidēta kustības galapunkta, mērķa sasniegšanas nianse un teikums salīdzinājumā ar pirmajiem diviem variantiem, kur ar verbu tieši saistīts vietas apstāklis, saglabā zināmu dinamiskumu, iespējamās tālākvirzības niansi, neraugoties uz norises gramatisko pabeigtību⁶).

Adverbu un prievārdu konstrukcijām ir arī dažas kopīgas strukturālas pazīmes teikuma līmenī, proti, analogas komponentu formālās atkarības attieksmes, kā arī principiālas savstarpējās apmaināmības iespēja teikuma struktūrā (saglabājoties teikuma sintaktiskajai nozīmei), kas izriet no prievārdiskā savienojuma un adverba konstrukcijas analogās adverbīālās funkcijas (sal. *Kur viņš sēž?* - *Viņš sēž pie loga* / *Viņš sēž blakus logam*). Taču adverba konstrukcijā ar datīvu realizējas nevis verba netiešais pārvaldījums, bet divpakāpju tiešais pakārtojums, kur verbs tieši pakārto adverbu, bet adverbs, kuram tā relatīvās semantikas dēļ piemīt pašam sava (fakultatīva) valence, nomena formu; verbs, protams, arī šādā gadījumā ir pastarpināti strukturāli saistīts ar nomeni. Priekšstats, ka pusprievārdi resp. relatīvie adverbi prievārdam tipiskā pozīcijā mūsdienu valodā realizē verba netiešo pārvaldījumu (sk., piem., Sokols 1959: 722-723; Freidenfelds 1967: 50-51; Soida 1969: 71), jādomā, izriet

⁶ Kā rāda plašāki pētījumi, šādas virzības nozīmes priedēk|verba un datīva konstrukcijas, kas latviešu valodas normalizācijas aspektā līdz šim parasti tikušas apšaubītas, tomēr uzlūkojamas par īpatnēju latviešu valodas tālāktīstības rezultātu; sk., piem., virzības verbu ar *ap-*, *pār-*, *pie-*, *uz-* veidotās konstrukcijas ar datīvu (gan nedaudz atšķirīgā sintaktiskā un semantiskā traktējumā) un to vērtējumu E.Hauzenbergas-Šturmas rakstā (1992; pirmpublicējums 1963); par verbiem ar *ap-* un *pār-* sk. arī Holvoet 1993: 143.

galvenokārt no to apriorā funkcionālā pielīdzinājuma prievārdiem. Būtiskākā iebilde pret šo tēzi ir jau minētais relatīvo adverbu piesaistītās nomena formas, arī datīva, sintaktiskais fakultatīvums, t.i., iespēja jebkurā konkrētā lietojumā, nemainot ne adverba, ne teikuma nozīmi, atņemt tieši to teikuma elementu, kura piesaistīšana verbam it kā ir pusprievārda tiešais uzdevums, turklāt pašam saistījuma līdzeklim saglabājoties; šis fakts nepārprotami liecina par relatīvo adverbu patstāvīgo funkciju teikuma struktūrā.

Parasti par pusprievārdiem saukti tikai lokālie relatīvie adverbi ar realizētu nominālo saistījumu savienojumos ar nominālo komponentu datīvā un adverbu prepozitīvā blakusnovietojumā. Ņemot vērā, ka acīmredzot tieši šī "prievārdiskā" adverbu pozīcija savienojumos ar datīvu savulaik ir bijusi deadverbiālo prievārdu tiešās veidošanās zona (sk. Nītiņa 1978: 34-36), pusprievārdi acīmredzot uzskatīti par starppakāpi mūsdienu adverbu prievārdiskošanās procesā.⁷ Blakusnovietojuma pozīcijai ar prepozitīvu relatīvo elementu (adverbu) gan ir sava komunikatīva īpatnība - adverba un nomena formas ciešāks jēdzieniski psiholoģiskais saistījums teksta veidošanas un uztveres procesā -, kuras rezultātā principā kļūst iespējama adverba semantikas pakāpeniska pārvirze un tā intonatīvās un sintaktiskās patstāvības zudums resp. adverba prievārdiskošanās, tam iegūstot arī fiksētu pozīciju jaunajā funkcijā. Taču viens adverbu prievārdiskošanās process latviešu valodā ir jau sen noslēdzies tālāk abstrahējoties sākotnējo relatīvo adverbu nozīmei, tiem parasti iegūstot jaunu rekciju un saīsinoties to formai (sal. *cauri kam / kam*

⁷ Par šādu varbūtību liecina jau apgalvojums, ka aplūkojamie adverbi "īsteni ir jau kļuvuši par pusprievārdiem" (Sokols 1959: 723). Vēl nepārprotamāk tā izriet no I.Freidenfelda (1967: 51) un E.Soidas (1969: 71) pārspridumiem.

cauri - caur ko, garām kam / kam garām - gar ko, līdz(i) kam / kam līdz(i) - līdz kam, pretī kam / kam pretī - pret ko). Savukārt šī procesa izejas stadija - paši lokālie relatīvie adverbji saistījumā ar datīvu - līdz ar deadverbiālo prievārdu izveidošanos nav zudusi, bet jau gadsimtiem ilgi (vismaz kopš rakstu valodas sākuma) stabili saglabājas nemainīgā veidā, un nekas neliecina par to, ka kāds no šiem vai citiem relatīvajiem adverbiem saistījumā ar locījuma formu (ieskaitot par neapšaubāmi pusprievārdiskiem atzītos lietojumus ar adverbju "prievārdiskā" pozīcijā) izrādītu tendenci kļūt par "īstu" prievārdu, atkārtojot tai pašā vai modificētā veidā jau reiz notikušo procesu. Mūsdienu valodas sistēmā tā pati relatīvo adverbju "prievārdiskā" pozīcija ir gramatiski nerelevanta un neizraisa nekādas strukturālas vai funkcionālas sekas salīdzinājumā ar citām pozīcijām. Tieši pretēji mūsdienu latviešu valodas sinhroniskajā sistēmā relatīvie adverbji un prievārdi (arī semantiski un etimoloģiski radniecīgie) ir savstarpēji pretstatīti visos aspektos jebkurā tiem iespējamā pozīcijā: pēc formas (atšķirīgs skaņu sastāvs), pēc rekcijas (datīvs, prepozicionāls savienojums, lokatīvs vai vairāki potenciāli varianti parasti tikai akuzatīvs vai tikai ģenitīvs), pēc sintaktiskās funkcijas (spēja funkcionēt par patstāvīgu teikuma locekli - spēja funkcionēt tikai par teikuma locekļa daļu), pēc semantikas (dažāda abstrakcijas pakāpe, kuras dēļ adverbja un nominālā komponenta savienojums uztverams kā divu diskrētu jēdzienu vairāk vai mazāk ciešs saistījums, bet prievārdiskais savienojums kā viens jēdziens), pēc sintagmātiskajām un paradigmātiskajām īpašībām (relatīvi brīvs novietojums attiecībā pret pārvaldīto nominālo komponentu un tā sintaktiskais fakultatīvums fiksēta pozīcija attiecībā pret pārvaldīto nomena formu un tās sintaktiskais obligātums), pēc akcentējuma īpatnībām (patstāvīga akcentējuma iespēja

patstāvīga akcentējuma trūkums). Šīs atšķirīgās pazīmes, kas valodas vienību kategorizācijā ir izšķirošās, morfoloģijas vai vārdsavienojumu sintakses līmenī lielākoties paliek slēptas un atklājas tikai attiecīgo parādību kompleksā, sistēmiskā sintagmātiskā un paradigmātiskā izpētē.

BIBLIOGRĀFIJA

Ceplīte, Biruta & Ceplītis, Laimdota. 1991. Latviešu valodas praktiskā gramatika. Rīga: Zvaigzne.

Ceplītis, Laimdota (atb. red.). 1972-1991, I-VII₂; *Ceplītis, Laimdota & Stengrevica, Melita* (atb. red.). 1996, VIII. Latviešu literārās valodas vārdnīca 8 sējumos. Rīga: Zinātne.

Endzelīns, Jānis. 1951. Latviešu valodas gramatika. Rīga: LVI.

Endzelīns, Jānis & Mīlenbahs, Kārlis. 1907. Latviešu gramatika. Rīga: K.J.Zihmanis.

Freidenfelds, Ilmārs. 1967. Pusprievārdi latviešu valodā // Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi. Rīga: Zvaigzne, 45-54.

Gāters, Alfrēds. 1993. Lettische Syntax. Die Dainas / Herausgegeben von Hildegard Radtke. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang.

Hauzenberga-Šturma, Edite. 1992. Vairīšanās no prepozicionāliem savienojumiem modernajā latviešu valodā // *Velta Rūķe-Draviņa* (sast.). Valodas jautājumi (Rakstu krājums). Rīga: Avots, 92-101.

Holvoet, Axel. 1993. On the syntax and semantics of adpositional local phrases in Latvian // *Linguistica Baltica* 2, 131-149.

- Lagzdīņa, Sarmīte.* 1984. Sintaktiskā redukcija formālās un semantiskās struktūras attiecsmju aspektā // Aina Blinkena (sast.). Valodas aktualitātes 1983. Rīga: Avots, 125-138.
- Nītiņa, Daina.* 1978. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. Rīga: Zinātne.
- Paegle, Dzintra.* 1994. Latviešu valoda 7. klasei. Rīga: Zvaigzne.
- Rodins, Dzidra Regina.* 1990. The predicational role of adverbs in the surface syntax of Latvian. Ann Arbor, Michigan: U.M.I.
- Soida, Emilija.* 1969. Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā. Rīga: Latvijas Valsts universitāte.
- Sokols, Evalds* (atb. red.). 1959, 1962. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Fonētika un morfoloģija. II. Sintakse. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība.

Raita MAKARE (Rīga)

MŪŽĪGAIS MAINĀS

Ka mūžīgais mainās, tas šķiet it kā saprotams. Ka arī valoda un uzskati par valodu un tās attīstību mainās, arī it kā ir saprotams. Taču šajā procesā un tā izpratnē ir arī atšķirīgi uzskati. Te vienoti divi pretpēki bijušais un esošais, topošais.

Bijušais ir vēsturiski marķēts, bet esošais un topošais ir tas, ko vēsture veido.

Nebūtu nepieciešamība sākt ar pārbaudītu atziņu atcerēšanos, ja minēto faktu neizpratne neskartu arī mani un simtiem tūkstošu latviešu valodas runātāju.

Es biju skolniece, kā visi mēs savā laikā, nu jau vairākus gadu desmitus esmu latviešu valodas skolotāja un pēc labākās sirdsapziņas uz esošās pieredzes mācu latviešiem un dažkārt arī nelatviešiem latviešu valodu, iespēju robežās pat izvairoties no republikas izglītības vadības austrumnieciskām "pamācībām" Mēs, Latvijas skolotāji, neesam aizmirsuši pirmskara pedagoģiskās pieredzes tradīcijas, kad Latvijas skolu izglītības sistēma un šīs sistēmas rezultāti, ja pareizi atceros, bija otrajā vietā Eiropā pēc Somijas, bet augstskolas izglītībā - pirmajā vietā Eiropā.

Un, ja Latvijā tās vadoņi un viņu iedomu izpildītāji neignorēs Latvijas skolotāju pieredzi tās attīstībā, tad uz Latviju, ja tā no haosa tiks pārvērsta par valsti, varēs braukt citu zemju pedagogi pavērot sev ko noderīgu.

Nav pieņemami no Rietumiem ievazāti, stilistiski izsakoties, "personību" audzināšanas cirka un citi izklaides elementi.

Mēs esam maza tauta, un katram jābūt elitei, lai līdzeksistētu ziloņiem uz māla kājām vai bruņiniekiem uz zirgiem.

Mazo vienmēr visi māca, neatkarīgi no tā, vai mācītājs ir gudrs vai mazāk gudrs, pietiek, ka viņš ir liels un bagāts, kas bieži vien skatās, ko vēl no šī mazā nabagā var iegūt sev.

Šajā sakarā Latvijā patlaban vērojama tendence dievināt visu ārzemniecisko, noniecinot pašmājās sasniegto un uzkrāto pieredzi.

Šeit par šo jautājumu varētu nerunāt, ja tas nebūtu zināmā mērā saistīts ar latviešu valodas prakses jautājumiem, kuru risināšana sakņojas valodas teorijas un vēstures tulkojumos, kur vērojama parādība pēc principa, ka labs, pareizs, nekļūdīgs ir tas, kas bija, kad es biju.

Šādi fakti zināmā mērā saistās ar latviešu tautas dzīves un izdzīvošanas faktoriem.

Pēc pirmā pasaules kara liela daļa latviešu palika Krievijā, kur veidoja savai mentalitātei atbilstošu attīstību savā izpratnē, un iespēju robežās daudz paveica arī latviešu valodas attīstībā līdz pat tam, kad šis process vardarbīgi tika apstādināts.

Otrā pasaules kara beigās gaišākās Latvijas galvas un daudzi citi Latvijas iedzīvotāji, baidoties no austrumu genocīda, devās prom no dzimtenes, ņemot līdzī visu labāko, ko varēja paņemt, protams, arī savu dzimto valodu, kas emigrējot neaizņēma īpašu vietu ne laivā, ne kuģī. Paņēma līdzī sev visdārgāko - valodu. Tādu, kāda tā toreiz bija. Un ļaudis, kas bija svešumā, savu dzimto valodu turēja kā talismanu, labi saprotot lielvaru spiedienu. Padomju Savienības plašumos latviešu iznīcināšanas gados viņi paši vairījās savas valodas, Rietumu darījumu un brīvās tirdzniecības pasaulē bez kautrēšanās turēnieši smējās, kam jums vajadzīga latviešu valoda, ar kuru nevar nopelnīt

nevienu dolāru. Un te asimilācija sākās strauji. Ja Austrumos jau vairākās paaudzēs saglabājies kāds latviešu valodas paveids, tad Rietumos asimilācija norit daudz straujāk, taču daļa intelekences vecāko pārstāvju stingri turas pie Dzimtenē apgūtā, arī valodas ziņā.

Taču domas dalās dažos rakstības jautājumos.

Valodas kultūras, rakstības vienotības un vienkāršības jautājumi allaž ir speciālistu uzmanības lokā. Par to liecina pareizrakstības grozījumi un precizējumi, piemēram, 1922., 1926., 1934., 1942., 1944., 1946., 1957.gadā. Tie ir precizējumi un meklējumi, lai rakstība pēc iespējas pilnīgāk, vienkāršāk un vienveidīgāk atspoguļotu valodu un tās izmaiņas.

Un tas, ka nu jau gadu desmitiem nav bijušas būtiskas rakstības izmaiņas, liecina, ka rakstība ir visai stabila un apmierina rakstītājus.

Taču reizēm dzirdami iebildumi pret dažiem 1957.gada pareizrakstības precizējumiem.

Galvenokārt tie ir iebildumi pret burta *ch*, *ç* neizmantošanu parastā rakstībā, un garumzīmju neapzīmēšanas pēc oriģinālrakstības principa.

Valodas attīstība un prakse šos jautājumus jau ir atrisinājusi.

Taču ir cilvēki, kas savā laikā minētās rakstu zīmes un to lietošanas toreizējos nosacījumus tika apguvuši un valodas attīstības radītos jauninājumus izjūt kā kaut ko nelabu, kas valodu it kā padara nabadzīgāku.

Šīs izjūtas ir saprotamas, taču jāsaprot arī valodas attīstība un tas, ka nu jau vairākās paaudzēs daudzi pat nezina, ka minētie attiecīgie burti un attiecīgā svešvārdu rakstība tāda ir bijusi.

Mainās pati valoda, un mainās arī valodas parādību izpratne.

Valodā ir daudz gadījumu, kas rāda, cik nežēlīga var būt valodas attīstība attieksmē pret valodnieku pieņēmumiem.

Ilustrācijai daži piemēri.

Vairāk nekā pirms pusgadsimta neatzītais *ņemt dalību* ar nozīmi "piedalīties" ir kļuvis par literārās rakstu valodas piederumu, turklāt ar īpašu stilistiski oficiālu funkciju, nevēlamais vārds *piedot* ar nozīmi "dot", "piešķirt" arī ir kļuvis par literārās valodas vārdu.

Tāpat pirms pusgadsimta nosauktie "rupjie germānismi" *sniegbalts, debeszils, ledusauksts* u. c. valodas attīstības gaitā ir stabili ienākuši rakstu valodā, bet ieteiktie *balts kā sniegs, sniega baltumā, zils kā debess, debess zilumā* utt. ir mazāk aktīvi varianti un ar savām stilistiskām niansēm.

Cits piemērs, sarežģītāks, no ortogrāfijas izstrādes vēstures.

Kā zināms, latviešiem ir ideāla ortogrāfija, kuras izveidē lieli jo lieli nopelni ir J. Endzelīnam. Īpaši intensīvs darbs mūsdienu ortogrāfijas izveidē norit mūsu gadsimta pirmajā pusē, sevišķi 30., 40. un 50. gados, kad, vadoties no diviem galvenajiem ortogrāfijas principiem vienkāršības un vienveidības - un no valodas attīstības, tika precizēti arī jautājumi par fonēmu *h, ģ* rakstību un garumzīmju rakstību t.s. svešvārdos.

Šīs parādības te tiek minētas ne tikai tāpēc, ka to izpēte ir bijusi sarežģīta, bet galvenokārt tāpēc, ka to risināšanā labi parādās dažādi viedokļi. Arī viedokļi atjaunināt pareizrakstību, kas tika atzīta 1922. gadā.

Šādas tendences liecina par anahronismu, jo, pirmkārt, 1922. g. pareizrakstība pastāvēja neilgu laiku, otrkārt, ar J. Endzelīna līdzdalību tajā tika izdarīti grozījumi 1926., 1934., 1942., 1944. gadā un rakstības vienkāršošanas nolūkā arī 1946. un 1957. gadā.

Vispirms dažas atziņas par diskutētām parādībām.

1. Latviešu valodā ir tikai dažas pavisam nesen aizgūtas valodas skaņas. Tāda ir arī aizgūtos vārdos sastopamā fonēma *h*, kuras variantus izrunā atkarā no pozīcijas atšķirīgi un no tās izrunas aizdevējā valodā. Taču šīs likumības arvien darbojas vājāk un neskaidrāk, kas rada grūtības lietot dažādus burtus vienas fonēmas dažādu variantu apzīmēšanai. Bez visa tā tad rodas būtisks teorētisks jautājums, ar ko aizgūtais reti sastopamais *h* ir izpelnījies tādu īpašu valodnieku u.c. uzmanību un kāpēc tāda labvēlība nav izrādīta pret bieži tekstos sastopamās pašas latviešu valodas fonēmas *n* diviem variantiem: *mans*, *nams*, *panna*, *manna* un *bungas*, *runga*, *kungs*, nerunājot nemaz par to, ka latviešu valodā ir fonēmas, kurām vispār burtu nav, piemēram, *e* (*metu*), *ē* (*tēvs*), *o*, *ō* (*fotō*) un *uo* (*uola*).

Ir labi, kā ir: jo vienkāršāka raksība, jo labāka. Taču teorētiski nav saprotams, kāpēc aizgūtām, reti lietotām fonēmām pieprasām vairākas rakstu zīmes, kad pašu valodas fonēmām nav pat vienas rakstu zīmes.

2. Garumzīmju rakstības risināšana t.s. svešvārdos ir bijusi sarežģītāka un to risinājums neveiksmīgāks. Sarežģīts un līdz ar to neveiksmīgs bija oriģinālrakstības princips un tā ieviešana, tāpat neveiksmīga un pārsteidzīga bija garumzīmju atmešana svešvārdos, kas draudēja kropļot latviešu valodu. Šķiet, ka pašreizējais šī jautājuma risinājums pieņemams un turpināms.

3. Visproblemātiskākais jautājums no iepriekš minētajiem ir latviešu valodas mīkstināmais *ŗ*, vienīgā mīkstināmā fonēma latviešu valodā. Varbūt, ka tas ir viens no cēloņiem, kāpēc šī fonēma nav iesakņojusies valodā. Esmu tādās pašās domās kā daudzi, ka *ŗ* latviešu valodā būtu īsti likumīgs, bet šī fonēma mūsdienu valodā tikpat kā zudusi. Mākslīga tās iedzīvināšana varētu būt neveiksmīga,

kā to atzīst arī Edīte Hauzenberga - Šturma, Velta Rūķe Draviņa, Aina Blinkena u.d.c. Tas sarežģītu rakstību un arī izrunu, kā tas jau bija vērojams savā laikā, kad *r* gribējām atdzīvināt. T.s. "endzelīnistiem" lietderīgi būtu atcerēties paša J.Endzelīna izteikto atziņu "Instrukcijā mūslaiku rakstu valodas vārdnīcai" 1952.gadā:

"Vispāri šai vārdnīcā jāturas pie mūsdienu (valdības noteiktās) rakstības; jāatturas tād no *r* mīkstinājuma apzīmēšanas un arī o-burtu jāraksta ne vien svešvārdu o, bet arī latviešu *uo* (piem., *rokas* vārdā)."

Lūk, risinot arī šos jautājumus, valodas, laika un paša valodnieka savstarpējās sakarības izpratne var sekmēt šo darbu.

Kā vispār dzīvē, tā arī valodniecībā jāiet laikam līdzi. Un valodniecībā tas nozīmē izprast valodniecības kā zinātnes attīstību, kā arī pašas valodas attīstību.

Tas nenozīmē, ka nevar būt dažādi uzskati. Dažādība pat sekmē attīstību. Tas attiecas arī uz iepriekš minēto rakstības jautājumu risināšanu. Taču zinātnē tam nepieciešamas zinātniskas metodes un novērojumi praksē.

Esmu bijusi daudzās skolēnu, skolotāju, kultūrdarbinieku auditorijās, taču nav sastapti gadījumi, ka vēsturē aizgājušas parādības kāds būtu vēlējies mākslīgi atdzīvināt.

Witold MAŃCZAK (Krakow)

IST DAS LITAUISCHE DIE ALTERTÜMLICHSTE INDOGERMANISCHE SPRACHE

Nach landläufiger Ansicht ist das Litauische die altertümlichste indogermanische Sprache. Beispielsweise meint Zinkevičius¹, "kad iš gyvųjų kalbų daugiausia senosios prokalbės bruožų turi išlaikiusi lietuvių kalba", und weist darauf hin, daß sich Endungen im Litauischen besser erhalten haben als in anderen Sprachen:

Indogermanisch	Litauisch	Gotisch	Deutsch	Russisch	Französisch
*ulk-os (sic)	vilk-as	wulf-s	Wolf	volk	loup
*sūn-us ou-is	sūn-us av-is	sun-us	Sohn	syn	

Um nachzuprüfen, ob das Litauische tatsächlich die altertümlichste indogermanische Sprache ist, muß zuerst gefragt werden, ob Meillet² recht hat, wenn er behauptet, daß "la morphologie est ce qu'il y a de plus stable dans la langue" Es liegt auf der hand, daß ein Zusammenhang existiert zwischen dieser Behauptung Meillet's und der folgenden These Ludolfs³ (17.Jh.): "Die Sprachverwandtschaft offenbart sich nicht im Wörterbuch, sondern in der Grammatik." Während der letzten 300 Jahre haben so viele Autoritäten die These Ludolfs anerkannt, daß

¹ Z.Zinkevičius, Lietuvių kalbos istorija, IV, Vilnius 1990, S. 295.

² A.Meillet, La méthode comparative en linguistique historique, Oslo 1925, p. 33.

³ H.Schuchardt, Hugo Schuchardt-Brevier. Ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft, 2.Aufl., Halle (Saale) 1928, S. 198.

sie zu einem Dogma der Sprachwissenschaft geworden ist. Trotzdem habe ich dieses Dogma überprüft und zum Schluß gekommen, daß dieses Dogma falsch ist. Und nun ein paar Beispiele.

Es ist offenkundig, daß das Latein mit dem Französischen enger verwandt ist als mit dem Altkirchenslavischen und daß das Polnische mit dem Bulgarischen enger verwandt ist als mit dem Litauischen. Ich habe jedoch in parallelen Texten sowohl flexivische als auch lexikalische Ähnlichkeiten gezählt und folgende Ergebnisse erhalten:

	Flexivische Ähnlichkeiten	Lexikalische Ähnlichkeiten
Latein und Französisch	18	222
Latein und Gotisch	103	47
Gotisch und Englisch	31	93
Gotisch und Altkirchenslavisch	83	74
Polnisch und Bulgarisch	52	291
Polnisch und Litauisch	62	51

Aus diesen statistischen Daten ergibt sich, daß die richtige Ansicht, daß das Latein mit dem Französischen enger verwandt ist als mit dem Gotischen, daß das Gotische mit dem Englischen enger verwandt ist als mit dem Altkirchenslavischen und daß das Polnische mit dem Bulgarischen enger verwandt ist als mit dem Litauischen, sich nur durch lexikalische Ähnlichkeiten rechtfertigen läßt. Dies erklärt sich dadurch, daß sich der Wortschatz langsamer entwickelt als die Flexion, weil die meistens am Wortende stehenden flexivischen Elemente infolge des regelmäßigen Lautwandels leicht schwinden, während die

im Wortinnern befindlichen Wurzeln beinahe immer erhalten bleiben. Es genügt, idg. **ul̥kʷ-o-s*, lit. *vilk-a-s*, got. *wulf-s*, dt. *Wolf*, russ. *volk* und frz. *loup* zu betrachten, um zu sehen, daß die Wurzeln (und nicht die Endungen oder die Stammsuffixe) die stabilsten Sprachelemente sind⁴

Will man nun die Frage beantworten, ob das Litauische die altertümlichste indogermanische Sprache ist, so muß man untersuchen, ob sich die indogermanischen Wurzeln (oder, was auf ein und dasselbe hinausläuft, die indogermanischen Wörter) im Litauischen besser erhalten haben als in den übrigen Sprachen. In diesem Zusammenhang sei auf meinen Artikel über die ethnogenetische Konzeption Renfrews hingewiesen⁵ Um die These Renfrews, derzufolge die Urheimat der Indogermanen in Anatolien gelegen habe, nachzuprüfen, habe ich in parallelen Texten gezählt, wieviel Wörter nichtindogermanischen oder dunklen Ursprungs in verschiedenen Sprachen vorkommen. Es hat sich herausgestellt, daß sich diese Wörter statistisch folgendermaßen verteilen:

Russisch	Litauisch	Italienisch	Englisch	Neu-griechisch
15	34	48	137	171

Daraus ergibt sich, daß der litauische Wortschatz weniger altertümlich ist als der russische.

Das Litauische ist sehr altertümlich nur in phonetischer Hinsicht, aber dies ist wohl dem

⁴ W.Mańczak, La classification des langues romanes, Kraków 1991, p. 22-52.

⁵ W.Mańczak, Argument contre la conception ethnogénétique de Renfrew, *Atav* 14, 1992, p. 11-18

finnougrischen Substrat zuzuschreiben, worüber sich Zinkevičius⁶ folgendermaßen äußert: “Kai kuriais atvejais finų įtaka galėjo net padėti geresnį senujų fonetikos ypatybių, k.a. vokalizmo kiekybės ir kokybės skirtimo, priegaidžių, žodžio galo vokalizmo išlaikymą, nes visa tai buvo būdinga ir finų kalbai.”

Das, wovon die Altertümlichkeit einer Sprache wirklich abhängt, ist der Wortschatz, und in dieser Hinsicht sind die baltischen Sprachen weniger altertümlich als das Slavische. Dafür möchte ich ein Beispiel geben. Ich habe zwei Fragmente des Neuen Testaments (Matth. 2 und Joh. 20) in litauischer⁷ und russischer⁸ Sprache Exzerpiert. Nach dem etymologischen Wörterbuch Fraenkels weist der litauische Text folgende Wörter auf, die sicher oder wahrscheinlich indogermanischer Herkunft sind:

akis, akmuo, anas, anksti, ant, antras, apie, aprišti, apverkti, ar, aš, aštuoni, ateiti, atgalios, atimti, atleisti, atsakyti, atsigrįžti, atsinešti, atstoti, auksas, baimė, baltas, bėgti, bet, bijoti, brolis, būdas, butas, būti, čėsas, dabar, dar, daryti, daržininkas, dejavimas, dėl, didis, diena, Dievas, dovanoti, drobė, du, dumoti, duoti, durys, dvasė, dvylika, dvynys, džiaugsmas, džiaugtis, eiti, esmi, galas, galva, garbinti, gimti, girdėti, gyvastis, gyventi, griekas, grįžti, į, įdėti, įeiti, ieškoti, iki, imti, ir, yra, iš, išeiti, išganytingas, išgirsti, išimti, išlikti, išmanyti, išmintingas, išsipildyti, išsiųsti, išstarti, ištiesti, ištirti, išvysti, jau, jaunas, jei(b), jis, jūs, kad(angis), kaip, kalnas, kapas, kas, kaukimas, kelias, keltis, kitas, klausinėti, klausti, kodyla, koja, kunigaikštis, kunigas, kuočės, kur(is), kvėpti, labai, laukas, lavonas, liepti, mano, matyti, melstis, mes, metas,

⁶ Z.Zinkevičius, op.cit., I, S.188.

⁷ Biblija tai esti visas Šventas Raštas, Londonas 1949.

⁸ Novyj Zavet, Berlin 1931.

miestas, mylėti, mokytinis, mokytojas, moteriškė, motyna, naktis, namas, naujai, ne(i), nės(a), niekas, nueiti, numanyti, numirti, nuog, nusigąsti, nusiraminti, o, pabusti, padėti, paeiti, pagal, pakajus, paklusti, pakrutėti, pamatyti, papykti, parašyti, pareiti, parsiklaupiti, pas, pasakyti, pasilenkti, pasilikti, pasirodyti, paskui, pats, pavadinti, per, pirm(as), pirštas, po(draug), ponas, pradžiugti, pranešti, pranokti, prarakas, prie, prigauti, ranka, raštas, raštemokytas, raudojimas, regėti, rytas, rūbai, rubežius, sakyti, sapnas, savo, sėdėti, siųsti, skarbas, skepeta, skyrius, slapčiai, stoti, stovėti, su, sūnus, susirinkti, suvadinti, suvynioti, šen, šitas, šonas, štai, šventas, tačiau, tada, tai(p), tamsus, tarp, tarti, tas, tekėti, ten, tėvas, ties, todėl, tu, tuočės, turėti, užgimti, užrakinti, užžengti, vadinti, vaikas, vaikelis, vakaras, valdyti, vardas, vėl, verksmas, verkti, viduje, viduryš, vienas, viešpats, vieta, vinis, vyriausias, visas, žemė, ženklas, žinoti, žiūrėti, žmonės, žvaigždė, žvilgterėti.

Und nun die Wörter dunklen oder nicht-indogermanischen Ursprungs im litauischen Text (die Zahl bedeuten, daß ein Wort mehr als einmal belegt ist):

angelas 3 nach Frisk "vermutlich aus dem Orient eingedrungen", *karalius* 5 nach Kluge und Seebold "Herkunft unklar", *knyga* nach Vasmer "wohl auf chines. *k'üen* zurückzuführen", *mažas* "die Etymologie ist umstritten", *mira* nach Frisk "aus dem Semit.", *nužavinti* 2 "Etymologie ist umstritten", *rasti* 2 "Etymologie umstritten", *sabata* 2 nach Vasmer < aram. *šabbātā*", *šalis* 3 "weitere Etymologie unsicher", *įtikėti, tikėjimas, tikėti* 6, *tikrai* "die balt. Sippe hat keine sicheren Verw. in außerbaltischen Sprachen", *tyčia* 2 Fraenkel erwähnt keine verwandten Wörter in den übrigen indogermanischen Sprachen, *žodis* 4 "weitere Zushg. unklar".

Nach dem etymologischen Wörterbuch Vasmer's weist russische Text folgende Wörter auf, die sicher oder wahrscheinlich indogermanischer Herkunft sind:

begat', belyj, bežat', blažennyj, bliznec, Bog, brat, byt', carstvovat', car', chotet', čerez, čto(by), čudo, daby, dar, den', deti, do, dokole, dolžen, dom, došel, drugoj, duch, dumat', dunut', duša, dva, dvenadcat', dver', ego, esli, est', ešče, etot, gde, glas, glava, gorod, gospodin, govorit', grech, grob, gvozd', i, ibo, imet', imja, inoj, iskat', itti, iz, izbit', izvestit', ja, javljat'sja, k, kak, kamen', kogda, kotoryj, leto, ležat', ljubit', mat', menja, men'se, mertvyj, mesto, mir, mladenc, mnogo, moj, my, na(d), nadležat', najti, naklonit'sja, nakonec, napisat', narod(nyj), nazad, nazyvaj', ne, nedelja, net, neverujuščij, ničto, niže, no, noč', noga, o, oba, obradovat'sja, obratit', odejanie, odin, on, opasenie, opjat', osmejat', osobo, ostanovit'sja, ostat'sja, ostravit', ot, otec, otkryt', otošel, otvalit', otvet, past', peleny, pered, perst, pervosvjaščennik, pervyj, pisanie, plač, plakat', plat, po, pobežat', podat', pogubit', pojavlenie, pojti, pokazat', poklonit'sja, položit', polučit', poselit'sja, poslat', posle, posmotret', posredi, pošel, potom(u), poverit', pred, predel, prežde, prichodit', prikasat'sja, prinesti, prinimat', prišel, prizvat', proizožti, prorok, prostit', put', radost', rana, razgnevat'sja, razvedat', rebro, reči, rodit'sja, ruka, rydanie, s, sadovnik, sbyť'sja, se, sebja, sej, sedet', sjuda, skazat', skoree, slyšat', smert', sobrat', sokrovišče, son, sotvorit', sprašivat', stat', stojat', svit', svjatoj, svoj, syn, tajno, tak, tam, temno, togda, tot(čas), tščatel'no, tuda, tut, tvoj, ty, u, ubojat'sja, učenic, učitel', umirat', unesti, upasti, uslyšat', utešit'sja, uverovat', uvidet', v, vaš, vchodit', večer, velikyj, verujuščij, ves'(ma), videt', vložit', vmeste, vmesto, voevodstvo, vopl', voschodit', vosem', vosredi, vosšel, vostok, vošel, vozradovat'sja, vozveščat', vozvraščaj'sja, vozvratit'sja, vozzvat', vožd', vremja, vsled, vstat',

vstrevožit'sja, vtorično, vy, vynesti, vyslušat', vyšel, vyvedat', vzjat', za, zapirat', zemlja, značit', znat', zoloto, zvezda, že, žena, žizn'.

Und nun die Wörter dunklen oder nicht-indogermanischen Ursprungs im russischen Text:

angel 3 nach Frisk "vermutlich aus dem Orient eingedrungen", *kniga* "wohl auf chines. *k'üen* zurückzuführen", *knižnik, ladan* "semitisch", *otkrovenie* 2 "unklar", *rano* "schwierig zu deuten", *smirna* Vasmer erwähnt keine verwandten Wörter in anderen idg. Sprachen, *telo* "man vergleiche lett. *tēls*..., das slav. Lehnwort ist Nicht überzeugend sind sonstige Vergleiche", *volchv* 4, *voskresnut'* Vasmer erwähnt keine verwandten Wörter in anderen idg. Sprachen.

Insgesamt gibt es an Wörtern dunklen oder nicht-indogermanischen Ursprungs 35 im Litauischen und nur 16 im russischen, was sich m.E. dadurch erklärt, daß die Urheimat der Indogermanen mit der der Slaven identisch ist, während die baltischen Sprachen auf einem finnischen Substrat entstanden sind⁹

⁹ W.Mańczak, De la préhistoire des peuples indo-européens, Kraków 1992.

Anita OZOLIŅA (Rīga)

17.GS. TEKSTU DATORFONDA IZVEIDES PROGRAMMLĪDZEKĻI

Mūsdienās datori tiek plaši izmantoti ļoti dažādu uzdevumu veikšanai. Tā tas ir nodarbojoties arī ar valodnieciskiem pētījumiem, īpaši tajos gadījumos, kad apstrādājamās informācijas apjoms ir ļoti liels. Ir izveidojusies jauna zinātnes nozare - datorlingvistika, kuras uzdevums ir lingvistisko pētījumu automatizācija. Dators ir kļuvis par neaizstājamu palīgu valodas pētījumos. Lingvistisko pētījumu datorizācija ir arī kultūras un tehnikas attīstības sastāvdaļa, kas palīdz kultūras vērtību izpētē, saglabāšanā un papildināšanā. Rodas nepieciešamība veidot valodu datorfondus. Datorfondā apvienojas lingvistisko datu bāzes (vārdu krājuma reģistri, tekstu fondi, gramatikas fondi u.c.) un datora programmatūra.

17.gs. latviski iespiesto tekstu datorfonds, kas ir izveidots Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūtā (LU MII) ir nepieciešama sastāvdaļa latviešu valodas datorfondam. Šie teksti atbilst datorfonda vēsturiskajai daļai. Lingvistiskie pētījumi ar šiem tekstiem ļauj izsekot latviešu valodas attīstībai cauri gadsimtiem un tas veicas daudz sekmīgāk, izmantojot datoru.

Kopš tika aizsākts darbs ar senajiem latviešu tekstiem, datorā ir ievadīti šādi teksti:

E.Glika Bībeles tulkojums (iespiests no 1685.-1694. gadam), kura Ījaba grāmata bija seno tekstu datorizētas apstrādes pirmsākums. Viss teksts datorā aizņem aptuveni 6 Mb (megabaitus);

G.Manceļa "Spreidžu grāmata" (1654. gads).
Datorā aizņem ap 2 Mb;

- pirmais Rīgā iespiestais latviešu Katehisms (1586. gads);

- pirmā latviski iespiestā baznīcas Dziesmu grāmata (1615. gads);

- Dziesmu grāmata (1685. gads);

- Dziesmu un lūgšanu grāmata (1686. gads);

Dziesmu, sprediķu un lūgšanu grāmata (1685.gads);

- Kara tiesas likumi (1649.gads).

Tā kā visi teksti ir tā saucamajā "vecajā drukā", tad to ievadīšanai datorā tika izveidota šo burtu atveidošanas jeb kodēšanas sistēma, lai pārkodējot tekstus uz gotu burtu fontu tabulu, iegūtu šo tekstu oriģinālam atbilstošu drukas variantu (skat. 1.pielik.). Līdz ar to programmas izmanto īpaši sastādītu alfabētu.

Programmas sastādītas programmēšanas valodā Turbo-Pascal, datoriem IBM PC.

Šobrīd programmlīdzekļi piedāvā šādas jau esošas, kā arī vēl izstrādājamas un papildināmas iespējas:

vārdformu biežuma tabulu (indeksu) sastādīšana par atsevišķu teksta daļu, nodaļu, grāmatu (skat. 2.pielik.);

- vārdkopu meklēšanu biežuma (indeksa) tabulā;

teksta apkārtnes meklēšanu no tabulas izvēlētam vārdam;

-vārdformu kārtošanu pēc pamatformām un pievienotās gramatiskās informācijas;

- tekstu konkordanču veidošanu;

- salīdzinājuma konstrukciju atpazīšanu.

Lai gan programmas veidotas balstoties uz senajiem tekstiem, tomēr tās ir universālas un izmantojamas arī apstrādājot mūsdienu tekstus. Nepieciešams tikai pārlūkot tekstā sastopamās rakstu zīmes un, ja kāda no tām nav paredzēta alfabētā,ko izmanto šie programmlīdzekļi, tad to

pievienot. Kā arī pārlūkot teksta struktūru, lai konstatētu, vai teksts dalāms pantos, rindkopās vai rindās.

Seno tekstu analīzes programmlīdzekļu pielietojumu arī citiem tekstiem raksturo to sekmīga izmantošana E.Veidenbauma prozas analīzē un Latvju dainu (dravniecības un bišu dainu) analīzē.

1.pielikums.

E.Glika Bībeles (1685.-1694.) Jaunās Derības teksta fragments.

Vahvīla ta Vpustula Brahmata uhs
Sihu rakstīta.

Sa I. Jēbolla.

1. Vahvīls meens
Deema Kalpa/ un
Vpustuls Jē-
sus Kristus/ pehjs
tahs Sijibas to
Deema Jstre.

dsoto/ un Vsihschanas tahs Va-
tesības/ kas ir pee tahs Deema
Kalpeshanas:

[lv:1. 1.Sim: 3,16. un: 6,3.]

2. Ceshch Jerrības tahs muh-
schigas Vshmoschanas/ to
Deems/ kas ne warr meloh/

preeshch Vasaules Paiteem ir ap-
sohijis.

[lv:2. 4.Gr: Mof: 23,19. Rom: 1,2.

un: 16,25. Efes: 1,9. un: 3,9.

Kol: 1,26. 2.Tim: 1,9,10. un:

2,13. 2.Petr: 1,20.]

3. Vei samā Laikā samu
Wahedu ir sinnamu darrijis
jaur to Vashuddinashanu/ kas
man ir ustijeta pehjs tahs Va-
weshschanas Deema muhso Ve-
stītaja.

[lv:3. Vp: Darb: 20,24. un: 9,6,15.

2.Ker: 2,12. un: 7,14. un: 8,6,16.

Gal: 1,1. un: 2,3. 2.Eff: 2,4.]

4. Siim (mannam) ihstenom
Dehlam pehjs tahs Sijibas: kas
(mums) abbeem tohd ir/ lai ir
Schehlasība/ Vpshcheshchana/
Meers no Deema ta Tehna/ un ta
Kunga Jēsus Kristus muhso Ve-
stītaja.

[lv:4. Efes: 1,2. Kol: 1,2. 1.Tim:

1,2. 2.Sim: 1,2. 1.Petr: 1,2.]

5. Tabehi esmu es tew Kreetā
pamettis/ ta tew bij fataisih/

tas wehl atlijis bija/ un pa Vils-
fateem Wezzajus eezell/ ta es tew
esmu pamehlejis.

[5. Vp: Darb: 14,23. 2.Sim: 2,2.]

6. Ja kas ir beswainig/ wee-
nas Seemas Wihrs/ tam tizigi
Behni ir/ kas ne warr leetas
Wuhschanas neds Wahgalwības
dehi apshdseii tapt.

[lv:6. 1.Sim: 3,2.]

7. Jo weenam Vihstoyam pee-
nahshas neneschigam buht/ it
lā Deema Nammo-urteojam/
ne patgalwīgam/ ne dushigam/
ne Wihna-Vihstneekam/ ne Meh-
ejam/ ne negohbigas Velnish-
nas Vsinnejam.

[lv:7. 3.Gr: Mof: 10,9. Matt:

24,45. 1.Kor: 4,1. Efes: 5,18.

1.Tim: 3,3,15. 1.Pet: 5,2.]

8. Kas labprah mohjo/ to Lab-
dumu mihle/ gahbigam/ taisnam/
fwehlan/ schshsham.

[lv:8. 1.Sim: 3,2.]

9. Kas walahnigi turahs pehjs
tahs Mahjības ta peetiziga
Wahrda/ ta tas warrens effus/
it labb jaur to wesseligu Mahjību
pamahjih/ un tohs/ kas pretti
runna pahmahjih.

[lv:9. 1.Tim: 1,10. un: 6,3. 2.Tim:

1,13. un: 4,3. Tū: 2,1.]

10. Jo tur ir ardsan daubf
Nehshneek/ kas weligas Leetas
runna/ un kas to Prahu peemil/
wismairat tee no tahs Upgraisi-
schanas.

[m:10. Sp: Darb: 15,1. 1.Tim: 1,6.]

11. Kam peenabfahs to Mutii aishahfi: teem/ kas Kammus missai pahgreefch/ un mahja/ kas ne peeklahjahs negohbigas Velni schanas deht.

[m:11. Matt: 23,23. 1.Tim: 6,5. 2.Tim: 3,6.]

12. Weens no teem pascheem weens Praveets irr faggiis: tee Kceeteri irr allashin Melkuli/ nit- ni Swebri/ sinki Webberi.

13. Schi Leegiba irr pateesa: tapeh3 pahrmahji tohs bahrgi/ ta tee wesselligi effus Siggiba.

14. Un ne dohdahs us Juddi- stahm Passafahm un Zilwefo Bauusem/ kas no tash Patees- bas negreeschahs.

[m:14. Esa: 29,13. Matt: 15,9. Kol: 2,22. 1.Tim: 1,4. un: 4,7. un: 6,20.]

15. Wiffas Leetas gann irr teem Schlihsieem schlihsias: bet teem Uygahniteem un Keizgi- geem neneeta irr schlihsis/ bet ur irr apgahnihis/ til lab minno Drahts/ ta sinnama Siebs.

[m:15. Matt: 15,11. Lut: 11,39.,41. Sp: Darb: 10,15. Rom: 14,14,20. 1.Kor: 6,12. un: 10,23,25. 1.Tim: 4,3,4.]

16. Tee fatta/ ta tee Deemu wassihis/ bet ar Darbeem aieleeds tee minnu/ neganti buhdami/ un netlaufigi/ un pee wiffa labba Darba nederrigi.

[m:16. 2.Tim: 3,5. Jud: m:4.]

Sa II..Koballa.

1. Wet tu runna/ ta tas tai ih- stenai Mahzibai peeklah- jahs.

[m:1. 1.Tim: 6,3. 2.Tim: 1,13.]

2. Ka teem Wezjafeem buhs mohdrigeem buhs/ gohdigeem/

gahdigeem/ wesselligem Siggiba/ Mihlesitiba/ Pazeeschana.

3. It ta pati wejahm Seemahm/ ta tahm buhs turre- tees ir ta teem Swebteem/ ta tahm ne buhs Lajzelehm buhs/ kas us daub/ Wihna ne mahjahs/ kas labbu Mahzibu bfenn.

[m:3. 1.Tim: 2,9. un: 5,13. 1.Pet: 3,3.]

4. Ka tash marr tash jaunus Seemas mahjihis farus Wihrus mihleht/ farus Wehtrus mihleht.

5. Gahdigahm buhs/ schlihs- stahm/ Namma-turrigahm/ lab- bahm/ fameem Wihreem paklau- sigahm/ ta Deema Wahrs sai- mohts ne tohp.

[m:5. 1.Er: Mof: 3,16. 1.Kor: 14,34. Erves: 5,22. Kol: 3,18. 1.Tim: 6,1. 1.Pet: 3,1.]

6. Tohs jaunus Wihrus pa- mahji/ ta pati ta teem buhs gab- digeem buht.

7. Parahdais few paschu wif- sas Mallas ta weenu Preeksch- Sihmi/ ar labbeem Darbeem/ eeksch Mahzibas Tihribu/ Bohdu.

[m:7. 1.Tim: 4,12. 1.Pet: 5,3.]

8. So wesselligu un beswaini- gu Wahrbu/ ta tas Pretineets Kauna tohp/ un tam ne neeta at- leel/ to tas no jums marr launu runnah.

[m:8. 1.Tim: 5,14. 1.Pet: 2,12,15. un: 3,16.]

9. Tohs Kalpus pamahji/ ta teem buhs fameem Kungeem pa- derigeem buhs/ un wiffas Leetas pa- tiggigeem buhs/ un ne neeta pretti runnah.

[m:9. Erves: 6,5. Kol: 3,22. 1.Tim: 6,1,2. 1.Pet: 2,18.]

10. Ne to atraut/ bet wiffu labbu Peetiggibu parahdih: ta tee to Mahzibu Deema muhs De- sitajaa eeksch wiffeeem istajaa.

[Lektions us Seemas Gwehiteem.]

11. ID ta Schehlahiba ta Deema muhsu Vestitaja irr aspihdejusfi wisseem Zilwekeem. [w:11. 1.Tim: 2,4. Tit: 3,4.]

12. Un pamahja muhs/ ka mehs aisleefsam to Bedeewewibu/ un tahs pafauligas Cetahprofchanas/ gaddigil un taifni un Deema biijigi Dshwojam schinni Pasaulé. [w:12. Ewef: 1,4. Kol: 1,22. 2.Tim: 1,9. 1.Jahn: 2,16.]

13. Waididami to Lobbumu tahs Zerribas/ un to Aspibhesechanu tahs Eohhibas ta leela Deema/ un muhsu Vestitaja Iesus Kristus. [w:13. 1.Kor: 1,7. Wilip: 3,20.]

14. Kas sew paschu par mums dewees irr/ ka tas muhs atpirtiu no missas Metaisnibas/ un schlihs sitohs sew pattim ipaschus Laudis/ kas ischaltli dshjtohs uhs labbeem Darbeem.) [w:14. 2.: Mos: 19,5. Ewef: 2,10. un: 5,2. Gal: 1,4. un: 2,20. Ebr: 9,14.]

15. Scho runna/ un pamahji/ un pamahji ar wissu Dawehelesechanu; ne weenam buhs tero nizzimahr. [w:15. 1.Kor: 16,11. 1.Tim: 4,12.]
Sa III. Rodalla.

1. IAgghidini tohs/ ka tee tahm Wirsibahm un Walbisechanahm palklaufigi/ un us wissu labbu Darbu gantani irr. [w:1. Rom: 13,1. 1.Pet: 2,13.]

2. Ne weenu saimo/ ne Rahweji irr/ lehniigi/ wissabu Lajinibu parahda prett wisseem Zilwekeem. [w:2. Wilip: 4,5. 2.Tim: 2,24,25.]

3. To mehs arridsan jittlahrt bijam ne prattigi/ pahrgalwigi/ allodami/ kalpodami tahm Cetahroschanahm un daschadahm Kah-

ribahm/ Blehbiba un Staudiba dshwodami/ nadigi/ weens dshru eenihdedami.

[w:3. 1.Kor: 6,11. Ewef: 2,1. un: 5,3,8. Kol: 3,7. 1.Pet: 4,3. Ewef: 4,17,18.]

4. Det ta Lajiniba un Miblestiba Deema muhsu Vestitaja prett teem Zilwekeem irr aspihdejusfi/ [w:4. Tit: 2,11.]

5. Ne no teem Darbeem tahs Lajinibas/ to mehs essam darrjischji/ bet pehz samu Apschehlofchanu irr winsch muhs swehtus darrjisch/ zaur to Pasgafchanu tahs Uldsimsechanas un Uijaunafchanas ta swehta Barra. [w:5. Jahn: 3,3,1. Ap: Darb: 15,11. Rom: 3,20,28. un: 4,2,6. un: 9,11. un: 11,6. Ewef: 1,4. un: 2,4,9. un: 5,26. Gal: 2,16. 2.Tim: 1,9.]

6. Ko winsch islehjis irr pahmums boggatigi zaur Iesu Kristusu muhsu Vestitaju. [w:6. Efel: 36,25. Joel: 2,28. Ap: Darb: 2,33. Rom: 5,5.]

7. Ka mehs zaur winna Schehlahiba taifnoti/ Mantneeki tohpam tahs muhschigas Dshwosechanas pehz tahs Zerribas. [w:7. Rom: 8,23,24.]

8. Sas irr patees Wahrbs: Un scho griibu es/ ka tero buhs pafstiprinahr/ ka tee/ kas eefsch Deema tizzigi tappufchi eefsch labbeem Darbeem pastahwigi darbojahs: schis irr/ kas teem Zilwekeem labs un derrigs irr.

9. Det no tahm geltigahm Zautafchanahm un Zils-Ratstem/ un Keefsechanahm un Wahrschanahm pahs tahs Dauslibas araujeek/ so tahs irr neberrigas un neleetas: [w:9. 1.Tim: 1,4. un: 4,7. un: 6,20. 2.Tim: 2,23. Tit: 1,14.]

2.pielikums.

E.Glika Bībeles (1685.-1694.) Jaunās Derības indeksa fragments.

[Ārons S o-c.]		Lušt	5 38 1
?arons [Sg Nom]		Lušt	6 39 1
	Ēbr	Ṙatt	9 17 1
		Ṙatt	13 30 1
?arons [uz] Sg Acc]	ṘyDarb	Ṙatt	15 14 1
?arona [(no) Sg Gen]		[abpusgriezīgs A oc.]	
	Lušt,	abbuſgrē[īgs[NomSgM]	
	Ēbr		JašnṘar 2 12 1
	Ēbr		
		[Ābels S o-c.]	
[abi Num]		?bels [Nom Sg]	
abē { F Lok Pl }			Ēbr 11 4 1
	JašnṘar		Ēbr 12 24 1
		?bels [(no) Gen Sg]	
[Aba S o-c.]			Lušt 11 51 1
?ibba [Voc Sg]			Ṙatt 23 35 1
	Ṙalat		
	Ṙatt	[Abija S o-c.]	
	Ṙatm	?ibias [Nom Sg]	
			Ṙatt 1 7 1
[Abadons S o-c.]		?ibiaſu [Acc Sg]	
?ibabbous [Nom Sg]			Ṙatt 1 7 1
	JašnṘar	?ibiaſu [Gen Sg]	
			Lušt 1 5 1
[abi Num]		[Abilene S ē-c.]	
abbeem [Dat Pl]		?ibilene [Gen Sg]	
	Ṙeſ		Lušt 3 1 1
	Ṙeſ	[Abihuds S o-c.]	
	Ṙilipp	?ibiubs [Nom S]	
	Lušt		Ṙatt 1 13 1
	Titam	?ibiubs [Acc Sg]	
			Ṙatt 1 13 1
[abus Num]		[Abjatars S o-c.]	
abbei [Dat Pl]		?ibjataro [Gen Sg]	
	JašnṘar		Ṙatt 2 26 1
	Ēbr	[Ābrahāms S o-c.]	
		?ibraama [Gen Sg]	
[abejādi Adv]			Jašn 8 33 1
abbejubi		?ibraama [Gen Sg]	
	JašnṘar		Ṙatt 12 26 1
			Ṙatt 1 1 1
[abeji Num]			Ṙatt 1 17 1
abbeju [Gen Pl]			Ṙatt 8 11 1
	Jašn		Ṙatt 22 32 1
abbejuš [Acc Pl]		?ibraamam [Dat Sg]	
	ṘyDarb		Ṙatt 3 9 1
		?ibraamš [Nom Sg]	
[abi Num]			Ṙatt 1 2 1
abbi [Norm PlF]			
	ṘyDarb		
	ṘyDarb		
	Ṙeſ		
	Jašn		
	Lušt		
	Lušt		
	Lušt		

Jānis ROZENBERGS (Rīga)

PAR DAŽIEM TEKSTVEIDES PAŅĒMIENIEM

Par dažiem tāpēc, ka tekstu tipu ir daudz un tie ir ļoti atšķirīgi, un nav arī pat kādā vienotā sistēmā pētīti. Atkarā no teksta tipa būtības ir mēģināts tos klasificēt no vairākiem viedokļiem.

Līdz ar to ir dažādi tekstveida paņēmieni un dažādi to klasifikācijas viedokļi.

Tekstveida paņēmienus lielā mērā nosaka komunikācijas akts, vide un citi ekstralingvistiski faktori, kuri tiešā vai netiešā veidā piedalās komunikācijā vai vārda mākslā.

Vispirms par valodu kā komunikācijas līdzekli šī termina plašākā nozīmē un kā par mākslas matērijas veidu tādā mākslas nozarē, kā daiļliteratūra. Valodai, veicot šīs divas dažādās funkcijas, ir pilnīgi atšķirīga būtība un tās izmantošanas kvalitatīvie kritēriji.

Tādējādi jāatzīst, ka visi teksti būtu dalāmi divās lielās grupās:

- 1) komunikatīvie teksti un
- 2) emocionāli ekspresīvie jeb mākslinieciskie teksti.

1. Komunikatīviem tekstiem, kā norāda pats termins, primārā ir komunikatīvā funkcija (zinātnē, lietišķajos rakstos, publicistikā, sarunvalodā, un arī neliterārās valodas paveidos: izloksnēs, vienkāršrunā, žargonos).

2. Mākslinieciskiem tekstiem galvenā funkcija ir emocionāli ekspresīvā, garīgā pārdzīvojuma funkcija, kas ir primārā funkcija arī citiem mākslas veidiem

Kurš katrs teksts (rakstīts vai runāts) nav iespējams bez ekstralingvistiskās informācijas.

Šī ekstralingvistiskā informācija var realizēties divejādi: pati ar savu klātbūtni ("Šī ir zeme", skolotājs skaidroja, "tas tur ir mēness, un te stāv saule." (Sudrabu Edžus)). Zemes, saules un mēness atveidojumi un to izkārtojums paši par sevi sniedz ekstralingvistisku informāciju, kas dotajā piemērā ir tikai daļa no konsituatīvās informācijas. Otru daļu veido autora piebilde *skolotājs izskaidroja*, kas ir verbāla konsituācijas informācija. Un autora verbālā informācija, personas runa, ko parasti sauc par tiešo runu, kas šoreiz būtībā atkārtoto konsituatīvo informāciju - "Šī ir zeme, tas tur ir mēness, un te stāv saule".

Atkarā no teksta tipa un tā izveides var būt arī tā, ka viss teksts ir autora tiešā runa, kurā viņš kā tekstveides paņēmienus, kā izteiksmes līdzekļus iesaista citas personas, pat vairāku pakāpju attieksmēs, kas pēc formas palīdz veidot tiešo informāciju, kā tas ir romānā, protokolā, intervijās, zinātniskā tekstā utt.

Visas šīs sistēmas savdabīgi realizējas citu sistēmu opozīcijā: monologs - dialogs, kuri savstarpējās attieksmēs arī maz pētīti. Tas īpaši sakāms par dialogu.

Tekstveidē ir atzīta teksta strukturāla vienība, ko bieži apzīmē ar terminu *salikts sintaktisks veselums*, ko monologā sauc arī par *viršfrāzes vienību*, bet dialogā par *dialogisku vienību*, kam piemīt noteiktas strukturālas, semantiskas un funkcionālas pazīmes.

Dialoga parastākie modeļi ir šādi:

1. jautājuma-atbildes dialogs:

-*Oļģert! Vai tas tu esi vai neesi?*

-*Tas esmu es.*

-*Ko tu te dari?*

-*Tu jau redzi. Dzēšu.*

-*Un tie visi no tās skolas?*

-*Jā.*

-Un tagad brauksim mājās?

-Vēl spēle.

(Pēc O.Vācieša)

2.Divu vai vairāku personu pamīšus stāstījumdialogs:

Kloķene

Un ko jūs domājat - šī...

Purene

Izlikusēs, ka nekā nezina un vienā jaukā dienā...

Fogelene

Nojiftējse to suni.

(A.Brigadere)

Šie divi ir dialoga izveides pamatmodeļi. Taču ir arī citi, piemēram, *jautājuma- atbildes un personu pamīšus stāstījuma dialogs*.

Īpašs un vēl nepētīts jautājums ir par monologa un dialoga līdzās pastāvēšanu tekstveidē un to pāreju no viena otrā.

Tas īpaši sakāms par mākslinieciskiem tekstiem, arī sarunvalodu un dažiem ublicistikas žanriem. Parastākie modeļi ir šādi (a = autors, d = dialogs, m = monologs):

1. d - d - m,
2. m - d - a,
3. m - a - d,
4. d - a - m,
5. d - m - a,
6. a - m - d.

Monologa un dialoga modeļu maiņu nosaka dažādi faktori:

1. Monologa pāreja dialogā notiek, ja:
 - a) monologa saturs izraisa nepieciešamību iegūt papildu informāciju par monologā teikto,

b) monologa saturu pārtrauc cits, izsakot kādu secinājumu,

c) monologu (bieži vien iekšējo) pārtrauc kāds cits, ar kuru saruna pirms tam nav risinājusies, u.c. gadījumi.

2.Dialoga pāreja monologā parasti notiek, ja:

a) dialoga jautājuma replikai seko atbilde iekšējas runas vai plašas ārējas runas formā,

b) pēc nolieguma vai apgalvojuma seko ārējas vai iekšējas runas formā monologs, kas saistās ar dialoga tematiku,

c) monologs ietver sarunas temata plašu atkārtojumu, apkopojumu,

d) dialoga laikā rodas pārdomas par sarunas tematu vai neskartiem jautājumiem iekšējā monologa formā.

Tie ir atsevišķi tekstveides jautājumi, kas saistās ar tādām kategorijām kā monologs un dialogs, kuros arī darbojas *tiešā verbālā informācija un konsituatīvā informācija - arī tiešā un verbālā.*

Komunikācijā šīs struktūras veido divi vai vairāki autori, mākslā tos parasti veido viens autors.

Vēl kāda tekstveides problēma. Bieži vērojams, ka tekstveides sakarā kā līdzīgus lielumus min *tiešo, netiešo un noģiedamo runu*, piebildes attiecinot uz verbālo konsituatīvo informāciju, kuru gramatiskajā kvalifikācijā ir vērojami dažādi uzskati.

Tomēr noģiedamā runa nav sakārtojuma attieksmēs ar tiešo un netiešo runu, taču tai ar tām ir saskarsme.

Tiešā runā saturs tiek citēts, netiešā runā saturs tiek atstāstīts, bet noģiedamā runa ir stilistikas paņēmieni, kas var balstīties gan uz *tiešo*, gan *netiešo* runu, tas (nepamatotu iemeslu dēļ) tiek spiests iekšā gramatiskās kategorijās.

Īstenībā noģiedamā runa līdzās *autora* un *personu* runai pieder pie māksliniecisko izteiksmes līdzekļu

pamatkategorijām - tas ir īpašs saturs izklāsta paņēmieni. Tam var būt arī savi valodiski rādītāji.

Vadoties pēc komutatora modālās attieksmes pret īstenību (ticams neticams), noģiedamo runu iespējams dalīt divos veidos: 1) noģiedamā runa, kas tuvāka tiešajai runai, un 2) noģiedamā runa, kas tuvāka netiešajai runai.

1. Noģiedamo runu, kas tuvāka tiešajai runai, parasti iesāk ievadvārdi vai pirms tās rakstītā tekstā ir kols, domu zīme.

Viņš samulsa: būtu tā kā jāatvainojās, kamēr nav sākusī bārties. (A. Upīts) Sapulcē galvas lepmi saslējās: lūk, kāds biedrībai priekšnieks! (A. Upīts)

2. Noģiedamā runā, kas tuvāka netiešajai runai, izmanto netiešās runas izteiksmes paņēmienus. Noģiedamo runu, kas balstās uz netiešās runas paveidu, parasti neievada kādi īpaši vārdi, tā sākas pēkšņi.

Holgrēns nebija nekāds mācīts vīrs, - kāpēc viņš lai lauzītos burtodams Brimmera senču rakstus? Cilts vēsturi viņš iemeta atpakaļ lādītē. (A. Upīts). Bet ieskatījusies meitene purina galvu. Nē, tā nebūšot vis jūra. (A. Brigadere). Gūtmanis brīdi stāvēja kā pērkona apdullināts. Ko? Jūle esot šeit?

Konstrukcijās ar noģiedamo runu vērojama liela dažādība.

Noģiedamā runa, kas balstās uz tiešo runu, var būt kā patstāvīgs teikums pēc tiešās, netiešās runas vai piebildes.

Ošu Anna pasmaidīja: tādas meitas dēļ... katram lamzakam mugura sāks locīties. (A. Upīts).

Noģiedamā runa, kas balstās uz netiešo runu, ciešāk ievīta pārējā tekstā, kas parasti ir netiešā runa.

Ingus skarbi pateicis, lai liekot viņu mierā ar saviem Rutenbergiem. Nez kas gan visiem bija pret šo glīto, jauno cilvēku? Un kāpēc Ingus tik drūms? (V. Lācis).

Daiļliteratūrā, sarunvalodā, dažos publicistikas žanros noģiedamā runa, ir māksliniecisks izteiksmes līdzeklis, kur aurora valoda savijas ar personu valodu, tas ir stilistisks izklāsta paņēmiens, īpaši pārdomu, pārdzīvojumu, novērojumu attēlošanai, kurā dažkārt var just vairāk vai nu autora, vai personas viedokli.

Verbālās tiešās informācijas un konsituatīvās informācijas specifikas visvājākā izpausme vērojama t.s. netiešajā runā (*Uģis tūlīt grib zināt, kur tā Kuba atrodas. Sal. Uģis tūlīt grib zināt: "Kur tā Kuba atrodas?"*), bet spilgti tas redzams remarku izmantojumā (*Kristīne aizklāj ģīmi ar roku. V e š e r i e n e (Kristīni glaudīdama). Gan jau viss būs labi.*

Tekstveides sakarā stilistiski būtiska ir opozīcija: noģiedamā runa, kuras terminam ir caurredzams saturs, bet opozīcijas otram loceklim pat nav termina, kura vietā latviešu un radu valodās noderīgie vārdi jau izsaka ko citu, bet ne "ģiedamo" runu.

Tas, kas mazās, lielās un akadēmiskās gramatikās tiek pieminēts par tekstveides problēmu, ir kā pieklājības žests. Bet būtībā tas ir viens no komunikācijas un vārda mākslas pašiem būtiskākajiem jautājumiem, jo teksts (vienvārda vai biezu sējumu romāns, protokols) ir pats galvenais valodā, kas arī atspoguļo izzināto un izjusto.

Ilze RŪMNIECE (Rīga)

PAR LATĪNISMIEM 17.GS. AVOTOS

(vācu un latviešu tekstu salīdzinājums)

Starp Latvijas viduslaiku vēstures avotu valodām latīņu valodai ir svarīga vieta no agrīnajiem viduslaikiem, kad tā dominē, līdz 16.,17. gadsimtam, kad tā vēl darbīga oficiālajā aprītē (augsta ranga līgumi, izglītības sfēra), bet ikdienišķākās un praktiskākās dzīves jomās samierinās ar pieaugošu vācu, pakāpeniski arī latviešu valodas sāncensību.

Latīņu vārdu liktenis citās valodās no tiem laikiem, kad pati tā vēl zināmās dzīves sfērās funkcionēja, līdz jaunlaikiem, kad tā ir pamatā galvenais internacionālismu un terminu avots, - pieteikums plašākai tēmai, kura Latvijas kontekstā vēl joprojām nav sistemātiski pētīta.

Konkrēts piemērs jeb šinī referātā izmantotais valodas materiāls ir linaudēju amatniekapvienības statūti, tā saucamā šrāga vācu un latviešu teksti (precīzāk, vācu teksts un latviešu tulkojums), tapuši 17. gs. pirmajā pusē (1625.g.) - tas arī ir laiks, kad parādās pirmie laicīga satura teksti latviešu valodā.¹

Vācu un latviešu tekstu paralēlais salīdzinājums valodu ietekmju jomā kopumā ir atsevišķas izpētes objekts; uzmanību vēlos pievērst kādam lokālfaktam latīnismu liktenim ceļā no vācu varianta uz latviešu tulkojumu turpat 400 gadu senā tekstā. Protams, pārsvarā tā ir tā dēvējamā oficiālā leksika, kura šinī gadījumā piederas šrāgas kā dokumenta (statūtu) tekstam, un vācu tekstā tās vieta

¹ Stieda und Mettig. Die Schragen der Gilden und Amter der Stadt Riga. 1896.

vērtējama kā jau visai stabila un pakāpeniski veido juridiskās (attiecīgā dokumentu žanra) terminoloģijas kopu.

Nezināmā autora latviešu tulkojumā šiem svešatnajiem vārdiem ir dažāds liktenis

Visupirms jāatzīmē, ka tikai atsevišķos gadījumos tie pārņemti no vācu teksta, dažviet ar attiecīgu latviešu valodai atbilstošu noformējumu, tā piemēram “ordinar” (lat. *ordinarius* parasts, kā ierindas), latviešu tekstā “ordenar”, vai arī “mit guhten exempeln” - “ar weno labbe exempel” (lat. *exemplum* piemērs), vai citur “andere benachbarten salvieren und retten” “ohtres nahborges salviret und izpestit” (lat. *salvare* - izārstēt, glābt).

Vietumis, saglabājot vācu tekstā lietoto latīniskās cilmes vārdu, tulkotājs savā variantā kā paskaidrojošu blakus pievienojis arī attiecīgu latviešu vārdu (līdzīgi arī dažviet vācu tekstā) “jedem articull” - “ikviene articel jeb gaballems” (domāti statūtu punkti jeb paragrāfi, kuri tas labāk saprotams - ir atsevišķi gabali).

Līdzīgi tas ir ar latīņu “persona” (vācu “person”) vārds, kurš šāda žanra tekstā lietojams bieži, latviešu variantā vietumis saglabāts (mit *benennung der persohn* - ar *klat minneschen* tos *persohnes*; *neuerwehlte persohnen* jaunes *izvehlehtes persohnes*), citur aizstāts ar variantiem “eine tuchtige person” - viens labs, saprātīgs vīrs (*wier*), “acht personen” - “astone wiere”

Tomēr visbiežāk latviešu tekstā latīņu cilmes vārdi, kas bijuši vācu variantā, iztrūkst, un tad attiecīgā konteksta liktenis tulkojumā ir trejāds

1/ Svešādaļais īpatnis (iespējams, tulkotājam nesaprotams) tiek vispār atmests un saturs no tā visumā necieš.

2/ Latīņu cilmes vārds tiek aizstāts ar pienācīgu latviešu vārdu (tādu, kuru veiksmīgi lietojam vēl šobaltdien).

3/ Latviešu tulkojumā tā teksta daļa, kurā vācu variantā bijis svešais vārds, tiek pārveidota no satura viedokļa vai izlaista vispār.

Piemēram, tulkojumā izlaisti tādi vārdi kā “molestiret werden” (kontekstā burt. tapt apliktam, apgrūtinātam ar nodokli, lat.molestare), “jährliehe pension” (gada samaksa), vācu “contribuiren” (lat. contribuere) noteikt, iedalīt samaksu, “qualiteten” (lat.qualitas) kā īpašības, spējas, prasmes.

Turpretī veiksmīgi latviešu teksts ticis galā ar vārdkopu “confirmiren und bestetigen” (runa par statūtu apstiprināšanu - lat. confirmare un vācu “bestetigen”), kad tulkojums ir precīzs un vienā vārdā apstiprināt. Tomēr tālāk latviešu tekstā lietvārds “confirmation” neparādās nekādā variantā. Tas liek pieņemt, ka, tulkojot grupu “confirmiren und bestetigen”, tieši otrais, vācu vārds bijis zināms un droši tulkojams; savukārt, svešādajam “confirmiren” arī vācu teksta autors licis līdzās attiecīgu vācu vārdu “bestetigen” (iespējams, lai atvieglotu teksta izprašanu, vienlaikus saglabājot oficiālo, kancelejas stila vārdu krājumu).

Vācu tekstā minētais vārds summa (naudas summa) latviešu tekstā tulkots kā “wene labbe tiese” Tulkotājs vairījies arī no vārda “inficiret” burt. aplipināts (lat. inficio, inficere), runājot par mēra gadījumiem. Par sava amata lietpratēju vācu tekstā teikts “qualificieret sein” (lat. qualificare), latviešu variantā - cilvēks, kurš “ko lab saprot” (proti, kādās lietās, prasmēs).

Teikumu daļas, kurās vācu tekstā sastopami latīņu cilmes vārdi “ordinanz” (lat. ordinare pārvaldīt, noteikt), oberinspection (lat. inspectio uzraudzīšana), justificieren (justificare - taisnīgi izturēties, attaisnot), starker execution (lat. executio - izpildīšana), privat (lat. privatus privāts, personisks), moderation (lat. moderatio ierobežošana,

savaldīšana), dispensation (lat. dispensatio sadalīšana, iedalīšana), confession (lat.confessio atzīšana), latviešu tulkojumā būtiski mainītas vai pat trūkst, tādēļ grūti spriest, kāds konkrēts liktenis šais gadījumos piemeklējis latīnismus, pārejot no vācu uz latviešu tekstu.Par traucēkli varbūt bijis pats svešādaļs vārds un tā kontekstvide; latviešu varianta autors, iespējams, apzināti izlaidis vai arī mērķtiecīgi pārveidojis atsevišķas teksta vietas - fakti, kas atzīmēti arī speciāli tulkojumu salīdzinājuma tēmai veltītos darbos (skat. Arbusow L. Zwei lettische Handschriften aus dem 16. und 17. Jahrhundert./ Acta Universitatis Latviensis.1922.II).

Tai pat laikā varētu atzīmēt arī zināmas tendences, kuras vērojamas, latīnismiem pakāpeniski parādoties latviešu valodā (protams, visupirms tās saskatāmas oficiālo tekstu jomā).

Zīmīgākās :

no vienas puses, valoda tiecas rast un atrod savā krājumā vārdus, izteicienus, kas ekvivalenti vai nozīmes ziņā visai tuvi attiecīgajiem latīņu cilmes vārdiem ;

no otras puses, valoda uzņem to, kas jau stabils aprītē, pazīstams attiecīgajā kontekstvidē (šeit pieminētājā gadījumā - vācu tekstā un valodā iedzīvojies kā no formas, tā semantikas viedokļa un gandrīz zaudējis cieši samanāmu saikni ar savu īsteno, dzimto - latīņu valodas vidi).

Abas minētās tendences arī mūslaikos norāda zelta vidusceļu terminu un internacionālismu lietojumā (un jaunu piesaistē) latviešu valodā. Tādi deviņdesmito gadu "ieguvumi" kā "ekskluzīvas tiesības", "unikālas iespējas", "ekspresīva interpretācija" bez zaudējumiem, toties cieņā pret latviešu valodu varētu pārtapt par ārkārtējām tiesībām, vienreizējām iespējām un izteiksmīgu atveidojumu.

Valentīna SKUJIŅA (Rīga)

TERMINU VEIDOŠANAS PRINCIPI TULKOŠANAS ASPEKTĀ

Baltistikas tematikai veltītajā pētniecībā Latvijā samērā maz uzmanības veltīts terminoloģijas teorijas attīstībai, un valodniecības ietvaros terminoloģija galvenokārt tiek aplūkota kā leksikoloģijas daļa. Savukārt pasaules zinātnē terminoloģija gadu gaitā ir plaši attīstījusies kā teorētiska zinātnes nozare, kas kopš 70. gadu sākuma skaidri definēta kā patstāvīga zinātnes nozare ar tās specifisko pētniecības objektu terminu. Latviešu valodā nozares nosaukšanai līdztekus starptautiskajam apzīmējumam *terminoloģija* izmantojams arī saliktenis *terminzinātne*.

Mūsdienās terminzinātnē ir iezīmējušās vairākas apakšnozares, to skaitā salīdzināmā (jeb komparatīvā) terminoloģija, kas definēta kā robežzinātne starp salīdzināmo valodniecību, vispārīgo terminzinātņi un tulkojumzinātņi jeb translatoģiju. Raksts veltīts tieši šādai saskarproblēmai: iekļaujoties salīdzināmajā terminzinātnē, tas skar salīdzināmo valodniecību, vispārīgo terminzinātņi un translatoģiju.

Katrā augsti attīstītā valodā par terminu avotu pirmām kārtām tiek izmantota pašu valodas leksika un jaunu vārdu darināšanas iespējas. Šāds princips ir galvenais arī latviešu valodas zinātniskās terminoloģijas izstrādē. Viens no terminu avotiem nacionālās terminoloģijas veidošanā ir aizguvumi latviešu valodas terminoloģijā to caurmērā ir 32-33% no visa terminu materiāla, protams, dažādās nozarēs šis procents ir atšķirīgs.

Aizguvumi valodā ienāk galvenokārt valodu saskarsmes procesos [1,5]. Speciālajā literatūrā visvairāk to ir tulkojumos.

Vairākus gadu desmitus Latvijā speciālās literatūras tulkošana latviešu valodā nebija aktuāla, jo speciālajā sfērā dominēja krievu valoda. Tāpēc par tulkotāju arodprasmes izkopšanu Latvijā īpaši nerūpējās. Atsevišķo tulkojumu autori bija attiecīgās valodas pratēji, taču bez īpašas izglītības tulkošanas jomā un parasti arī bez terminoloģiskās prasmes.

Kopš 20. gs. 90. gadu sākuma, latviešu valodai kļūstot par valsts valodu, stāvoklis ir krasi mainījies. Ir sācies jauns posms, kam raksturīga, no vienas puses, tuvākās saskarvalodas maiņa: krievu valodu šajā funkcijā aizstājusi angļu valoda. No otras puses, praksē ir liela vajadzība pēc latviešu valodas terminiem un tas, kas padomju laikā tika uzkrāts vārdnīcās un kartotēkās, tiek strauji ieviests praksē. Vajadzības gadījumā pēc valodā izplatītiem paraugiem tiek darināti jauni termini. Piemēram, tādi izdevumi kā "Kompass Latvija" un LR profesiju klasifikators," kuros iestrādāti LZA Terminoloģijas komisijā (turpmāk tekstā - LZA TK) apstiprinātie termini, piemēram, *nodrose, spēkrati, aprīkojums; mehānikas inženieris*, ir spilgts piemērs tam, kā LZA TK izstrādātais un uzkrātais materiāls kļūst par praksē izmantojamu normatīvu avotu plašās lietotāju aprindās.

Paplašinoties Latvijas starptautiskajiem sakariem, un jo sevišķi ar angļvalodisko pasauli, aktualizējas nepieciešamība tulkot speciālo literatūru, turklāt ne tikai no angļu (arī vācu vai citas) valodas latviešu valodā, bet arī no latviešu valodas citās valodās. Līdz ar to vairāk nepieciešamas ir nevis krieviski latviskās, bet gan angļiski latviskās, kā arī vismaz četru valodu vārdnīcas ar terminiem latviešu, angļu, vācu un krievu valodā. Šādas vārdnīcas arī

tiek gatavotas. Jaunākā no tām, kas sagatavota Latviešu valodas institūtā un apstiprināta LZA TK, ir "Ekonomikas, lietvedības un darba organizācijas terminu" (ELDO) vārdnīca (R., 1995).

Daudzvalodiskais aspekts rada nepieciešamību zināmā mērā mainīt līdzšinējos terminu izvēles principus (ar orientieri tikai uz vienu saskarvalodu). Bez tam, domājot perspektīvā, jāņem vērā ne tikai tulkošanas, bet arī atpakaļtulkošanas (jeb attulkošanas) aspekts. Sava loma ir datortehnikas arvien plašākam lietojumam tulkošanas praksē. Tāpēc, prakses vajadzību noteikti, ir aktualizējušies vairāki papildkritēriji terminu izvēlē un darināšanā.

Interesanti vērojumi latviskās terminoloģijas izstrādē pēdējos gados ir informātikā, respektīvi, datorzinātnē [2], kas kā zinātnes nozare ir samērā jauna, taču nepieciešama gandrīz visās darbības sfērās. Arī Latvijā.

Dažos gados datortehnika Latvijā jau plaši ieviesta dažādu nozaru datu apstrādes automatizācijā. Un tādad gandrīz visās nozarēs ir nepieciešami informātikas termini. Tas arī nosaka Informātikas terminoloģijas apakškomisijas lielo darba slodzi vairāku gadu garumā. Par šī darba rezultativitāti liecina 1995. gadā publicētā "Skaidrojošā vārdnīca. Angļu krievu latviešu datu apstrādes un pārraides sistēmas", kur līdztekus latviešu valodas terminiem un to skaidrojumiem doti termini angļu un krievu valodā. Tieši uz šīs LZA TK apakškomisijas darba pieredzi balstīti šajā rakstā izteiktie secinājumi. Šādas izvēles pamatā ir tas, ka:

- 1) informātika ir jauna nozare, kurā vajadzība pēc terminiem ir liela;
- 2) informātikas terminoloģija pasaulē lielā mērā attīstās uz angļu valodas bāzes, tāpēc latviskās terminoloģijas

darināšanā šajā nozarē uzskatāmi atklājas aktīvākie vārddarināšanas procesi;

3) informātikas terminoloģijas izstrāde balstīta uz Latvijas terminzinātnes pētījumiem, izmantojot LZA TK ilggadējā darbā nostiprinātos terminoloģiskā darba paņēmienus un principus [3];

4) īsā laikā jaunā nozarē tiek veidota terminu sistēma, izmantojot automatizētu datu bāzi.

Latviešu valodā jau iepriekšējos gados ir radīta noteikta informātikas terminoloģijas bāze, taču padomju periodā, kad Latvijā saskarvaloda bija krievu valoda, nereti informātikas termina izvēli, jo sevišķi aizguvuma izvēli, ietekmēja krievu valoda. Proti: ja krievu valodā attiecīgais jēdziens bija izteikts ar krievu cilmes darinājumu, latviešu valodā ekvivalents tika veidots uz latviešu valodas vārdu bāzes. Turpretī, ja krievu valodā termins bija aizgūts no angļu valodas, arī latviešu valodā to pārņēma, parasti netulkojot (дизайн - dizains, дисплей - displejs, компьютер компjuters, файл fails, интерфейс interfeiss, дэвэллопмент developments). Un, tā kā informātikas termini krievu valodā lielā mērā tika pārņemti no angļu valodas, anglismu procents bija visai augsts arī latviešu terminoloģijā.

Tagad, kad latviešu valodas sakari ar angļu valodu ir tieši, nevis pastarpināti, kad latviešu informātikas speciālistiem ir plaši pieejama speciālā literatūra (jēdzienu skaidrojumi) angļu valodā, ir radusies iespēja vispusīgi iepazīties ar informātikas jēdzieniem to sistēmiskā saistījumā un atbilstoši jēdzienu sistēmai veidot arī attiecīgo terminu sistēmu, izmantojot gan latviskos vārdus un jaundarinājumus, gan aizguvumus, kā tas atbilst jau daudzās nozarēs nostiprinātiem latviešu terminu izstrādes principiem.

Komparatīvās terminoloģijas pētījumos, kam terminzinātnē ir tradicionāli nozīmīga vieta [4, 182], dažādu valodu faktu salīdzināšanai tiek minētas divas pamatmetodes: salīdzinājuma (jeb komparatīvā) un savstarpējās atbildes (jeb korelatīvā) metode. Lietojot salīdzinājuma metodi, secinājumi tiek iegūti, salīdzinot dažādu valodu terminu parametrus (pazīmes). Lietojot savstarpējās atbildes metodi, uzmanības centrā ir viena noteikta parametra izpausme dažādu valodu atbilstošajos terminos. Nozares terminoloģijas aktīvas izstrādes posmā ir iespējams savstarpējās atbildes metodi izmantot tieši terminu veidošanas brīdī, izvēloties terminu turpmākai lietošanai attiecīgās nozares terminu sistēmā.

Savstarpējās atbildes metode patlaban aktīvi tiek izmantota latviešu valodas informātikas terminoloģijas izstrādē uz angļu valodas informātikas terminoloģijas parauga bāzes. Un šajā procesā kompleksi tiek respektēta gan latviešu valodas sistēma vispār, gan latviešu valodas vispārtehniskās terminoloģijas veidošanas pieredze un jau esošā terminu sistēma, gan informātikas nozares jēdzienu sistēmas specifika starpvalodiskā skatījumā, gan atbilstošais latviešu un angļu informātikas terminu korelatīvais sakars.

Kā zināms, zinātniskās literatūras tulkošanu atvieglo internacionālismi, kam dažādās valodās ir viena un tā pati nozīme un kas līdzīgi arī izrunas un rakstības ziņā. Par internacionālismiem var kļūt dažādu valodu termini, tomēr to izplatībai var būt daži valodu savdabīguma noteikti ierobežojumi.

Tā, latviešu valodas rakstībā pamatprincips ir: "raksta, kā runā." Tāpēc latviešu valodā labi iekļaujas internacionālismi, kas ir aizguvumi no šajā ziņā līdzīgās latīņu valodas, kā arī citvalodu aizguvumi ar latīnisku izcelsmi: *analogi, informātika, process, programma, signāls, sistēma*. Savukārt internacionālā informātikas

terminoloģija pasaulē, kā jau teikts, attīstījusies galvenokārt uz angļu valodas bāzes, bet angļu valodā vārda izruna mēdz lielā mērā atšķirties no rakstības. Latviešu valodas sistēmā vislabāk iekļaujas tie angļu cilmes internacionālismi, kuru izruna ir tuva rakstībai: *bits*, *printeris*, *serveris*. Bet angļu termini, kuru izruna ļoti atšķiras no rakstības, internacionālisma funkciju veic nosacīti: *dizains* (*design*), *fails* (*file*), *kompjuters* (*computer*).

Tieši nacionālā savdabīguma dēļ aizguvumi no angļu valodas anglismi (īpaši angļu cilmes termini) latviešu valodā iekļūst nevis internacionālismu, bet gan citnacionālismu [3, 150], t.i., no citas konkrētas nacionālās valodas aizgūtu vārdu, kategorijā, tāpat kā aizguvumi no krievu, vācu vai citas nacionālās valodas. Citnacionālismus latviešu valodā parasti pārtulko, ja vien to aizgūšanai nav kādu īpašu papildu iemeslu (motīvu), piemēram, *computer - skaitļotājs*, *driver dzinis*. Angļu cilmes terminu ekvivalenta funkcijā šādos gadījumos priekšroku dažkārt mēdz dot valodā jau lietotam klasisko valodu cilmes vārdam vai pat jaundarinājumam uz klasisko valodu cilmes elementu bāzes, nevis anglismam, piemēram, *hardware aparatūra*, *software - programmatūra*.

Dezorientējoša tulkošanā ir internacionālismu semantikas atšķirība dažādās valodās, kas diemžēl ir visai izplatīta parādība, piemēram, angļu *business* 1) nodarbošanās, profesija; 2) darīšanas, lieta; 3) tirdzniecība, komercija; veikals, bizness; 4) tirdzniecības uzņēmums, firma; 5) pienākums, tiesības u.c. [5,180]. Savukārt latviešu valodā vārdam *business* ir nozīme 'peļņas darījums' [6, 97], kad ar jebkuriem līdzekļiem cenšas iegūt peļņu. Atbilstošā angļu un latviešu vārda (*business business*) jēdzieniskā nesaderība kropļo tulkojuma saturu, ja angļu *business* latviski vienmēr atveido ar *business*, t.i., arī 'nodarbošanās', vispār 'darījuma', 'firmas' u.c. nozīmēs. Tieši šo iemeslu

dē], aizgūstot angļu valodas terminu, nopietni jāpārdomā aizgūšanas motivācija, un jo īpaši - arī semantiskā ziņā: lai angļisma lietošana neradītu satura pārprašanu.

Kopumā analizējot informātikas terminoloģijas veidošanu latviešu valodā saistījumā ar angļu valodu, var konstatēt vairākus faktorus, kas apgrūtina latviešu valodas informātikas terminoloģijas sistēmas izveidi:

- vārdu daudznozīmīgums angļu un latviešu valodā;
- internacionālismu semantikas atšķirības angļu un latviešu valodā;
- terminu lietojuma nekonsekvence angļu valodā;
- angļu terminu sinonīmiskums;
- profesionālā žargona lietojums zinātniska termina funkcijā angļu valodā;

vēsturiskie apstākļi Latvijā (un arī plašāk pasaulē), kad demokrātijas vārdā tiek noraidīta jebkādu normu nepieciešamība.

Ņemot vērā tulkošanas prakses vajadzības, līdzšinējo terminoloģijas darba pieredzi Latvijā un akūto nepieciešamību īsā laikā izveidot optimālu informātikas pamatterminu sistēmu latviešu valodā, turklāt sastatījumā ar angļu valodu, un respektējot katras valodas nacionālo savdabīgumu, ir formulēti un praksē tiek realizēti vairāki terminu veidošanas principi [sk. arī 2].

1. Jācenšas rast iespēju, lai vienam terminam oriģinālvalodā atbilstu viens noteikts termins tulkojuma valodā, vismaz vienas nozars ietvaros, piemēram, *medium - vide, environment - apkārtnē*.

2. Atšķirīgiem terminiem oriģinālvalodā arī tulkojuma valodā jādod atbilstoši atšķirīgi termini, piemēram, informātikā dažādu bojājumu un kļūdu nosaukumos ir meklētas un iespēju robežās atrastas latviskās atbilstmes daļēji sinonīmiskiem angļu terminiem:

error - kļūda; failure - kļūme, atteice; fault - bojājums; bug - blusa; mistake - kļūda; malfunction - disfunkcija.

3. Ja oriģinālvalodā termina funkcijā ir daudznozīmīgs vārds, jācenšas arī tulkojuma valodā atrast vārdu ar līdzīgu nozīmju diapazonu. Ja tas neizdodas, jo vienas valodas vārdu daudznozīmīgums neatbilst attiecīgā citas valodas vārda daudznozīmīgumam, atbilstību jācenšas nostiprināt vismaz atsevišķas nozīmes ietvaros, piemēram, *hard disc - cietais disks.*

4. Ļoti svarīgi tulkojuma valodā izvēlēties tādu ekvivalentu, lai, to atpakaļ tulkojot (t.i. attulkojot), nepārprotami tiktu izmantots tas pats oriģinālvalodas vārds. To panāk, vai nu "sapārojot" vārdu pamatnozīmes vai arī vajadzības gadījumā tulkojuma valodā veidojot jaunvārdu. Piemēram, *expandability izvēršamība, extendibility paplašināmība; unit - vienība, item - viens.*

5. Veidojot jaundarinājumu, jāievēro tā iederīgums attiecīgajā terminu sistēmas apkaimē (iecirknī) un līdzība (atbilstes) ar tam tuviem un analogiskiem terminiem (sal.: pēc analogijas ar *hardware aparatūra* arī *software programmatūra*¹), kā arī ar tulkojuma valodas vārddarināšanas modeļiem (*file datne, menu izvēlne*). Vēlams, lai jaundarinājums būtu labi izmantojams par tālāku atvasinājumu bāzi.

6. Ja oriģinālvalodā viena un tā paša jēdziena nosaukšanai tekstā lietoti dažādi vārdi (sinonīmi), jāmēģina konstatēt to nozīmes nianšes atšķirības un katram no tiem kā ekvivalentu tulkojuma valodā dot citu vārdu, piemēram, tuvas nozīmes ir angļu vārdiem *mistake, error, failure*, tāpat

¹ Šo terminu no internacionāliem elementiem šī raksta autore darinājusi latviešu valodā, tāpat kā *grafikators, ludotēka, mononīmija, translatoloģija* un dažus citus. Kaut arī šie darinājumi sastāv no internacionāliem elementiem, tie nav uzlūkojami par internacionālismiem, kamēr tie nav starptautiski izplatīti.

kā latviešu vārdiem *kļūda*, *kļūme*, *atteice* (par tiem jau iepriekš).

7. Vārdu aizgūstot, jāraugās, cik iederīgs tas būs tulkojuma valodā gan semantiskā, gan fonētiskā un morfoloģiskā ziņā: vai aizgūvums tulkojuma valodā neradīs pārpratumus, vai tulkojuma valodā neradīsies tai neraksturīgi skaņu sakojumi un morfoloģiskajā sistēmā neiederīgas formas, piemēram, anglismi ar izskaņām *ments* ("developments"), *ings* ("parkings"), kas latviešu valodas morfoloģiskajā sistēmā dublē elementus *ība*, *šana* (*attīstība*, *novietošana*) vai tml.

8. Tulkojuma valodā gadījumos, kad iespējami internacionālo un pašcilmes terminu sinonīmi, priekšroku būtu vēlams dot pašcilmes darinājumiem (nacionālās valodas vārddarināšanas sistēmas attīstības nolūkā), piemēram, *datne fails*, *saskarne interfeiss*, *dzinis draiveris*.

9. Praksē jau ieviesušos terminus bez pietiekama pamatojuma mainīt nevajadzētu.

10. Vēlams atšķirīga pieeja terminiem, kas plaši lietojami ikdienā, un terminiem, ko šauri lieto speciālajā sfērā. Pirmajiem jābūt īsiem, precīziem, labskanīgiem, viegli uztveramiem un to izvēlē stingri jāievēro terminiem izvirzītās prasības. Reti lietojamiem terminiem prasības var nebūt tik stingras.

Nobeigumā vēl atgādināms viens ļoti svarīgs princips: **termini netiek tulkoti**. Terminus tulkojuma valodā izvēlas (aizgūst vai darina no jauna) kā oriģinālvalodas termina **ekvivalentus** attiecīgā jēdziena izteikšanai. Ja termina nav un ir grūtības tā darināšanā konkrētā teksta vajadzībām, jēdzienu izsaka aprakstoši.

Tulkošanas un arī terminu veidošanas prakses teorētisks vispārinājums var daudz dot translatoģijas jeb tulkojumzinātnes attīstībā, tulkotāju darba kvalitātes

uzlabošanā, un te arī valodniekiem vēl plašs pētnieciskais darbalauks nākotnē.

Literatūra

1. Baldunčiks J. Anglicismi latviešu valodā. R., 1989. -540 lpp.
2. Borzovs J. Terminoloģijas veidošanas vadlīnijas. Datortehnika. - 1993., 3.nr.
3. Skujiņa V. Latviešu terminoloģijas izstrādes principi. R., 1993. - 224 lpp.
4. Lynne Bowker. Applied terminology: A state-of-the-art report. In: Terminology, vol.1:1. Amsterdam / Philadelphia, 1994, p. 181-192.
5. Angļu - latviešu vārdnīca. R., 1957.
6. Latviešu literārās valodas vārdnīca, 2. R., 1973.

Imants ŠMIDEBERGS (Rīga)

PAR LATVIEŠU VALODAS PRIEDĒKĻU NOZĪMJU APRAKSTU

Valodnieciskā prakse pierādījusi šādu aprakstu iespējamību piemēram, J.Endzelīna darbos, "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā", skaidrojošās un tulkojošās vārdnīcās. Savukārt valodnieciskā teorija attīstoties un sazarojoties reizēm no jauna izgaismojusi priedēkļa nozīmes raksturu, veidošanās īpatnības (priedēklis kā salikteņu pirmais komponents, priedēklis kā morfēma ar savu nozīmi (nozīmju kopumu), arī priedēklis kā formants, formanta sastāvdaļa). Latviešu valodniecība priedēkļu semantikas izpētē šobrīd ir it kā nogājusi vienu veselu ceļa posmu, pēc kura šķiet lietderīgi vērtēt paveikto un iezīmēt turpmāk darāmo. Rakstā sniegts neliels ieskats tajās problēmās, kas saistītas ar priedēkļu nozīmju atklāsmi esošajās un iecerētajās dažāda tipa vārdnīcās, vārddarināšanas sistēmas aprakstā (piem., jaunās "Latviešu literārās valodas gramatikas" izveidē) vai īpašā morfēmu vārdnīcā.

Patlaban jau izstrādāti divi detalizētāki apraksti, kuru salīdzinājums ļauj ielūkoties priedēkļa nozīmes izvirzīšanas, formulēšanas iespējās skaidrojošā vārdnīcā viensējuma "Latviešu valodas vārdnīcā" (1987) (LV) un astoņsējumu "Latviešu literārās valodas vārdnīcā" (pirmais sēj. 1972., priekšpēdējais sēj. 1991., priedēkļa "uz" šķirklis vēl neiznākušā 8. sēj. korektūrā) (LL). Šajās vārdnīcās priedēkļi *aiz-, ap-, at-, bez-, ie-, iz-, ne-, no-, pa-, pār-, pie-, sa-, uz-* ievietoti atsevišķos šķirklīšos (priedēkļa šķirklis skaidrojošā vārdnīcā rāda priedēkļa nozīmju sistēmu un palīdz vārdnīcas lietotājam izprast to atvasinājumu nozīmes, kas vārdnīcā kādu apsvērumu dēļ nav ievietoti).

LV minēto priedēkļu atsevišķajos šķirķļos kopumā rāda 142 nozīmes (108 savienojumā ar verbu, 28 ar lietvārdu, 6 ar adjektīvu)¹ LL izdalīta 121 nozīme un 70 šo nozīmju nianse tādad kopā 191 leksiski semantiskais variants (LSV). No tiem savienojumā ar verbu rādīta 91 nozīme un 63 nianse (154 LSV), ar lietvārdu 22 nozīmes un 4 nianse (26), ar adjektīvu 5 nozīmes, 1 nianse (6)² Vienkārša aritmētika parāda, ka abos aprakstos sevišķi daudz neatšķiras tie lielumi, kas raksturo priedēkļu lietojumu verbu, lietvārdu, adjektīvu darināšanā attiecībā pret LSV skaitu katrā aprakstā (jo arī LV nozīmes uzskatāmas par LSV) tas visai nosacīti varētu liecināt par labu zināmai aprakstu objektivitātei. Priedēkļu nozīmju ievērojami lielākā daļa (LV apmēram 76%, LL apmēram 81%) veidojas saistījuma ar verbu. Priedēklis *bez-* tiek lietots tikai ar lietvārdu un adjektīvu; ar adjektīvu vēl tiek lietoti priedēkļi *ie-, ne-, pa-, pār-*.

Atšķirības, kādas redzamas, salīdzinot priedēkļu semantikas izklāstu abās vārdnīcās, galvenokārt nosaka to atšķirīgais tips viensējuma LV nav iespējama (un potenciāli plašā vārdnīcas lietotāju loka dēļ dažkārt nav pat lietderīga) tāda semantikas detalizācija kā vidēja tipa LL (piem., nozīmju dalījumā LV netiek lietoti LL sastopamie kvalificējumi "darbības objekts, darbības subjekts"). Viensējuma vārdnīcā netiek izdalītas nozīmes nianse ar paralēlu zīmi kā LL (sīkāka nozīmes nianse LV dažkārt gan rādīta ar attiecīgu piemēru), tāpēc semantikai, kas LL

¹ Četrās priedēkļa *iz-* nozīmēs un vienā *sa-* nozīmē piemēros doti gan priedēkļverbi, gan atvasināti lietvārdi (parasti deverbāli) - tādi gadījumi šeit iekļauti verbālo nozīmju skaitā.

² Vēl LL (priedēklim *ne-*) konstatē pa vienai nozīmei savienojumā ar apstākļa vārdu, skaitļa vārdu, vietniekvārdu un vienu nozīmes nianse savienojumā ar divdabi (piem., *neārstējams*). Viena nozīmes nianse, kas rodas savienojumā ar apstākļa vārdu, ir priedēklim *pa-* (*paklaidus*).

parādīta nozīmes niansē, parasti atbilst kāda LV nozīme (piem., LL **at-** 4. nozīmes niansei *..norāda uz atgriešanos iepriekšējā stāvoklī* atbilst LV **at-** 9. *Norāda uz agrākā stāvokļa atjaunošanu*). LV vērojams zināms semantikas vispārinājums, apvienojums (piem., priedēkļa *pa-* šķirklī LV ar vienu 9. nozīmi ietver četru LL izdalīto LSV semantikas apjomu 3., 4. un 5. noz. un 4. noz. niansi). Kaut arī zināmā mērā reducēts, LV sniegtais priedēkļu nozīmju apraksts ir patstāvīgi izsecināta sistēma. Ne reizi vien LV skaidrojuma formulējums atzīstams par trāpīgāku (sal. LL rādīto priedēkļa **pār-** 12. *..norāda, ka darbības subjekts kādā vietā, apstākļos aizvada visu laikposmu*. Pārgulēt. Pārnakšņot. Pārziemot. un attiecīgo LV 17. *..Norāda, ka darbība notiek visā laika posmā, arī ka darbību sekmīgi veic*. Pārgulēt (nakti), pārceļot (ziemu), pārdzīvot (kara gadus.) vai tādu, kas papildina attiecīgo LL nozīmi (sal. LL **pa-** 10. *..norāda uz vietu, telpu, kura atrodas zem tā, apakšā tam, ko izsaka pamatvārds*. Pagalde. Pagulte. Paklēte. Pakrāsne. un LV **pa-** 1. *..Norāda uz vietu vai priekšmetu, kas ir zem tā, ko izsaka pamatvārds vai pamatvārda sakne*. Pagulte, paspārne, patilte. Pagalvis, palodze, pazole.). Pozitīvi vērtējama LV izstrādē manāmā vēlme palielināt priedēkļa šķirklī ietvertu informāciju, piem. norādot uz kādas semantikas verbu iespējamu atvasināšanu ar citu priedēkli (**at-** 14. nozīme). Tomēr virkne LL izdalītu semantisku parādību LV aprakstā neparādās (piem., LL **pie-** 7. 11. 12. noz., *no-* 3. noz., priedēkļa **ne-** vairākas nozīmes un nianses).

Īpaši svarīgi izvērtēt tos gadījumus, kad LV rāda LL neminētas priedēkļu nozīmes. Šajā sakarā jāatgādina, ka LL izveidei izstrādātajos pētījumos (instrukcijās, pārskatos, pētījumos disertāciju veidā) tika ievērots svarīgākais skaidrojošās leksikogrāfijas princips priedēkļvārdu

atspoguļojumā vārdnīcā - "vienādu semantiku ar vienādiem leksikogrāfiskajiem līdzekļiem" Pētījumos tika apzināti un vienkopus grupēti visi kādas vārdšķiras atvasinājumi ar attiecīgo priedēkli, kam priedēkļa semantikā (jeb tajā atvasinājuma semantikas daļā, kas atkarīga no formanta nozīmes) ir kopīgas pazīmes. Šādām priedēkļvārdu grupām tika meklēti optimālie skaidrojuma modeļi, veidoti t.s. tipveida skaidrojumi³ Tomēr atvasinājumos ar kādu priedēkli vienmēr būs arī "reāli" skaidrojamie vārdi, kam tipveida modelis dažādu cēloņu dēļ ir neadekvāts (nepietiekami informatīvs, dažreiz pat kuriozs u.tml.). Piem., tipveida skaidrojums ir LL **pārkalt** ..*Kalt vēlreiz, no jauna; kaļot pārveidot citādu, par ko citu.* Atvasinājums **pāraudzināt**, kurā priedēkļa semantika ir tāda pati, tomēr skaidrots ar "reālo" skaidrojumu: *Audzinot panākt, ka (cilvēks) maina līdzšinējos paradumus, rakstura, personības īpašības, attīstās vēlāmajā virzienā.* Analizējot atvasinājumus ar priedēkli **pār-** LL izveidei, nācās novērot, ka šādi "reāli" skaidrojamie vārdi tomēr piekļaujas kādai no izdalītajām regulāras semantikas atvasinājumu grupām un tajos neveidojas kāda jauna priedēkļa semantika. Robeža starp "reālajiem" un tipveidā skaidrojamiem priedēkļvārdiem ir plūstoša, un "reālie" ir semantiska "rezerve" mēģinājumiem palielināt priedēkļa nozīmju skaitu. LL ievietotie priedēkļu šķirkļi parasti saskan ar vārdnīcas izveidē lietotajām priedēkļvārdu analīzes izstrādņēm, un katrai šķirkļa nozīmei vai nozīmes niansei atbilst kādi kopēji elementi attiecīgo vārdu skaidrojumos. Un otrādi ja vārdu skaidrojumos šādu kopīgu elementu

³ Par to skat. Staltmane V. Par dažiem priedēkļa verbu skaidrojuma principiem latviešu literārās valodas vārdnīcā. Grām: Leksikoloģijas un leksikogrāfijas jautājumi. R. 1961, 194.-207. lpp.; Zuicena I. Ar priedēkli *pie-* atvasināto verbu semantika. - LPSR ZA Vēstis 1983, Nr. 11, 79.-87. lpp.

nav, tad tiem nav vienas kopīgas priedēkļa semantikas (izņēmums, protams, ir "reālie")⁴ No šāda viedokļa var aplūkot LV doto *iz- 7.Norāda, ka ar pamatvārdā izteikto darbību bojā vai iznīcina (ko). Izbraukt (ceļu), izgulēt (labību). Sal. arī LV izgulēt ..Pārn.: sniegs izgulējis labību.* LL priedēkļa *iz-* šķirkli šāda nozīme nav izdalīta, tomēr priedēkļverbu skaidrojumos tā visai nosacīti parādās: **izbraukt ..**

8. *Vairākkārt braucot, padarīt nelīdzenu (parasti ceļu); izgulēt ilgāku laiku atrodoties virsū, izbojāt (piemēram, labību) par ūdeni, sniegu.* Kā redzams, šo vārdu skaidrojums nav veidots pēc kopīga modeļa, komponenti 'vairākkārt' un 'ilgāku laiku' ir atšķirīgi, tomēr nav izslēgts, ka ar citādu skatījumu vārdus varētu iedalīt kopējā grupā 'bojāt' Rezumējot LL lielāka vērība veltīta tam, lai izvirzīto nozīmi balstītu atbilstošo vārdu skaidrojums. Turpretim dažām LV dotajām (un LL neizdalītām) priedēkļa nozīmēm formulējums ar lielu vispārinājumu ir visai attālināts no attiecīgo vārdu skaidrojumiem (sal. **ap- 8.Norāda, ka darbība notiek kādam par labu vai ļaunu. Apdziedāt, apmelot, aprunāt, apsveikt. un apsveikt 1.Izteikt (kādam) savu prieku, gandarījumu (par ko); novēlēt laimi.** Abu vārdnīcu salīdzinājums rāda, ka ne tuvu nav izsmeltas priedēkļu nozīmju apraksta pilnveidošanas iespējas. LL un LV var kalpot par pamatu citām priedēkļu izstrādātnēm un šajā jomā var tikt izmantotas dažādos pētījumos. Iespējams, ka var izrādīties noderīga vārdnīcās

⁴ Protams, paliek atklāts jautājums, vai arī tikai vienā, divos, dažos valodā konstatētos atvasinājumos var izpausties kāda jauna, vēl neizdalīta priedēkļa nozīme. Parasti tad, ja attiecīgo priedēkļvārdu ir samērā maz, bet atbilstoša priedēkļa nozīme eksistē, kāds no atvasinājumiem norāda uz grupas "atvērtumu", produktivitātes iespējām, piem., grupā *pārnakšņot, pārgulēt, pārziemot, arī pārsēdēt, pārdienot* (parasti slēpjoties).

īstenotā metavalodas noslēgtība (īpaši LL) skaidrojumos lietoti tikai tie vārdi, kas paši ir skaidroti (izņemot dažreiz lietotos īpašvārdus). Šāda slēgta sistēma varētu būt nepieciešama latviešu valodas datorizācijā.

Domājot par kāda aspekta jaunas skaidrojošās vārdnīcas izveidi, svarīgākais ir atrast veidojamās vārdnīcas tipam piemērotu priedēkļu semantikas abstrakcijas un detalizācijas līmeni, lai priedēkļvārdu salīdzinoši lielā apjoma dēļ nevēlami neietekmētu citus vārdnīcai izvirzītus uzdevumus. Viensējuma vārdnīcā priedēkļu šķirķļu nozīme pieaug, tajos rādāms pietiekams skaits piemēru (vairāk, nekā tas reizēm darīts LV un LL). Vēlams saglabāt iespēju demonstrēt arī semantisko parādību hierarhiju (piemēram, ar nozīmes niansēm, paralēļu zīmēm). Nozīmju secīgs lineārs uzskaitījums (kā LV) šādu skatījumu nepieļauj. Priedēkļu nozīmju šķirķļos nepieciešams jauns, teorētiski pareizāks to norišu atspoguļojums, kas attiecas uz vārddarināšanu. Skaidrojuma ievadījums *savienojumā ar verbu* tiek pareizi lietots tajos gadījumos, kad priedēklis pievienojas varbam prefiksācijas rezultātā *pabeigt, padarīt, pagatavot*. Taču norāde *savienojumā ar verbu* reizumis lietota arī tad, kad motivētārvārds nav verbs un atvasinājums tiek veidots ar kombinēto vārddarināšanas paņēmienu - ar priedēkli, piedēkli vai citu elementu reizē. Tas, piem., redzams LL priedēkļa *pa-* 7. nozīmē, kur semantikas ilustrācijai minēts atvasinājums *paaugstināt*. Pareizāk būtu uzskatīt, ka tas darināts no adjektīva *augsts*, pievienojot piedēkli *-inā-* un priedēkli reizē - ar kombinēto paņēmienu⁵ Bez *paaugstināt* 7. nozīmē minēti arī vārdi *paātrināt, palielināt*. Vārddarināšanas veida noteikšanu

⁵ Par priedēkļa *-inā-* lietojumu denominālos atvasinājumos sk. MLLVG 339. un 240. lpp. Diemžēl šī gramatika kombinēto vārddarināšanas paņēmienu atsevišķi neapraksta.

tajos sarežģī apstākļi, ka bezpriedēkļa verbu formas *ātrināt, lielināt* ir fiksētas K.Mīlenbaha vārdnīcā, arī tautasdziesmu tekstos⁶ Jāatzīmē, ka daudzos gadījumos, kad blakus atvasinājumam ar priedēkli sastopama šāda bezpriedēkļa forma, tai piemīt okazionālisma raksturs vai ierobežojumi lietošanā (rets lietojums, lietojums izloksnēs u.tml.). Piem., blakus potenciāliem atvasinājumiem kombinētā veidā *apledot, noledot* sastopama retāka forma *ledot* (LL 4. sēj. 625. lpp.). Jāatrisina jautājums, vai šādus atvasinātus vārdus tomēr uzskatīt par kombinētā veidā darinātiem un formulējumu *savienojumā ar verbu* šādos gadījumos nelietot. Par atbilstošu leksikogrāfisku formulējumu vēl jādomā, varbūt iespējams lietot izteiksmi *veidojot verbu*. Vārddarināšanas aspekts dažkārt nav ievērots arī LV un LL sastopamos formulējumos *savienojumā ar atgriezenisku darbības vārdu resp. refleksīvu verbu* tajos gadījumos, kad priedēklis tiek pievienots nevis refleksīvajam verbam, bet gan ietilpst formantā kopā ar refleksīvo galotni, piem., *aizgulēties, iejautāties, pārsacīties*, tātad arī šeit sastopamies ar kombinēto vārddarināšanas veidu. Refleksīvās galotnes loma priedēkļverbu darināšanā latviešu valodas vārddarināšanas sistēmas apskatā nav pienācīgi aplūkota⁷

Gramatikā priedēkļa nozīmes var tikt atspoguļotas kā vārddarināšanas līdzekļu nozīmes (līdzīgi prefiksācijas apskatam "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā") vai aprakstot vārddarināšanas sistēmu, par pamatvienību

⁶ ME I 244. lpp. un II 498. lpp.

⁷ Par refleksīvās galotnes lietojumu priedēkļvārdu darināšanā sk. Staltmane V Verbu veidi mūsdienu latviešu literārajā valodā. LPSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti, 7. sēj. R., 1958, 34. lpp.; Bāliņa R. Pārskats par verbu ar priedēkli *no-* semantiku un tās atveidi latviešu literārās valodas vārdnīcā. LPSR ZA Valodas un literatūras institūts. R., 1978. Manuskripts.

izvēloties vārddarināšanas tipu (ar kopīgu motivētārvārda (pamatvārda) vārdšķiru, formantu (priedēkli, piedēkli, galotni vai to kombināciju), vārddarināšanas nozīmi, kas izsaka attieksmi starp motivētāju un motivēto vārdu; tiek atzīts, ka uz šo attieksmi norāda arī formanta nozīme). Situācijā, kad valodnieku rīcībā ir skaidrojošo vārdnīcu veiktas priedēkļvārdu frontālas semantiskas analīzes rezultāti un radusies iespēja jaunākā tvērumā aplūkot latviešu valodas vārddarināšanas sistēmu jaunā gramatikā, nepieciešams skaidri apzināties atšķirības un kopību, kas priedēkļu semantikā pastāv starp skaidrojošās vārdnīcas dotumiem un vārddarināšanas sistēmas apraksta līmeni gramatikā. To var ilustrēt ar nosacītu shēmu, kurā punktā 1 attēlota kāda priedēkļa (šajā gadījumā verbāla) semantikas kopums, ko tradicionāli var sadalīt lokālajās un kvantitatīvi temporālajās nozīmēs. Līdz šim priedēkļu semantikas aprakstos nav bijusi praktiska nepieciešamība raksturot tikai to esamību vai neesamību A līmenī. Semantisko parādību apzīmēšanai B (vārddarināšanas) līmenī (šeit nav runa par jēdzienu "līmenis" valodnieciskā izpratnē) ierosināts diskutējams, bet vārddarināšanas semantikai tuvākais apzīmējums "morfēmas nozīme" (protams, priedēklis, afikss ir morfēmas vienmēr). Griezums C atbilst priedēkļa šķirkļa semantikai skaidrojošā vārdnīcā: Tajā ir divas nozīmes (taisnā turpinājumā vilktās a un b); kas pilnībā atbilst morfēmas nozīmei. Pārējās nozīmes (punkta 3 līmenī) radušās, konkretizējot morfēmas nozīmi (piem., atbilstoši vārdnīcā pieņemtajam darbības subjektu un objektu klasificējumam). Tādēļ dažkārt viena vārddarināšanas morfēmas nozīme var būt saistīta ar divām vai vairākām vārdnīcā izdalītām nozīmēm (piem., LL sa-1. un 2. nozīmi vārddarināšanas morfēmu aprakstā varētu formulēt ar kopīgu semantiku). Priedēkļa šķirklis fiksē punkta 3a līmenī atzarojušās nozīmes nianses (pārtrauktās

līnijas). Redzams, ka novelkot līniju C augšpus punkta 3a (bet zemāk par punktu 3), niansē izdalītajai semantikai jāietilpst priedēkļa nozīmē (kā LV šķirkļos). Zemākais, konkrētākais, leksiskajai semantikai tuvākais līmenis E ir attiecīgi priedēkļverbu skaidrojumi. Semantisko parādību griezums D līmenī brīvi izvēlētā punktā iezīmēts pēdējais, un tikai tad domāts par to, kādas parādības tas raksturo. Liekas, ka šādi var attēlot priedēkļverbu leksiski semantisko grupu veidošanos atbilstoši katrai priedēkļa nozīmei un nozīmes niansei. Pieņēmumu balsta LL prakse - semantikas dalījums vajadzīgajā C līmenī ir sasniegts gan izdalot leksiski semantikās grupas (izstrādājot priedēkli *pie-*), gan sīkāk detalizējot morfēmas nozīmes (priedēklim *pār-*).

Morfēmas nozīmju līmenī priedēkļa semantiku iespējams aplūkot ne tikai vārddarināšanas sistēmas aprakstā gramatikā, bet arī morfēmu vārdnīcā. Tajā būtu ietverti visi latviešu valodas afiksi (iespējams, arī citvalodu cilmes morfēmas). Priedēkļu semantikas izklāsts šādā vārdnīcā īpašas grūtības neradītu, teorētiski un praktiski grūtāka ir priedēkļu nozīmju klasifikācija (priedēklis ir neinvarianta morfēma, piedēklis - invarianta).

Priedēkļu nozīmju adekvātu aprakstu ietekmē valodnieciski saskarīgu problēmu risinājums (piem., laiku formu lietojums izteikumos ar noteiktas semantikas priedēkļverbiem, priedēkļverbu lietojuma īpatnības atgriezenisko divdabju formās, tā saucamais "sistēmas spaidis" atvasinājumiem ar it kā nevajadzīgiem priedēkļiem). Īpaši iztirzājama versija par priedēkļa nozīmju pastiprināšanos gadījumā, ja virzības priedēkļverbs tiek lietots kopā ar tādiem apstākļa vārdiem kā *klāt*, *nost*, *pāri*. LL to skaidro šādi: **pāri** 12. savienojumā ar priedēkļa verbu. *Pastiprina priedēkļa pār- nozīmi*. Pārbraukt upei p. Pārsviest akmeni sētai p. Jautājuma risinājums zināmā mērā saistīts ar latviešu valodniecībā

eksistējošo pusprievārda jēdzienu - par apstākļa vārdu *pāri* tiek uzlūkots tikai šādā postpozitīvā novietojumā, turpretim izteikumā *pāriet pāri ceļam* tas skaitītos pusprievārds. Kaut nedaudz papētot šādu virzības priedēkļverbu un apstākļa vārdu lietojumu savāktajā kartotēkā, kā arī iepazīstoties ar lielāku apkārtējā teksta daļu ekscerpētajā literatūrā, kļūst acīm redzams, ka vārdu kārtība *pāriet ceļam pāri* (vispārinot apstākļa vārda novietojums aiz virzības orientiera) latviešu valodā tiek lietota parasti tad, ja orientieris (šeit - ceļš) tekstā kādā veidā jau minēts (tā paša teikuma robežās, iepriekšējā teikumā, arī dažus teikumus iepriekš). Šāda vārdu kārtas, tekstveides likumība, kas īstenojas spontāni, neapzināti, līdz šim nav aprakstīta. Jo teksts intelektuālāk piesātināts, jo mazāk tajā virzības priedēkļvārdu un šādu konstrukciju, tādēļ pētīt tūkstošiem lappušu, lai savāktu kādus matemātiskus pierādījumus, pagaidām nav reāli - varbūt kādreiz to spēs dators. Šī vārdu kārtas īpatnība, iespējams, sākotnēji saistāma ar bezpriedēkļa verbu (braukt pāri upei, braukt upei pāri). Nostiprinoties šādam, valodā nepieciešamam tekstveides (arī runātā teksta) paņēmienam, pie priedēkļverba, neatkarīgi no semantikas divkāršojuma, vispārināts adverba lietojums. Nepieciešamā priedēkļu nozīmju apraksta pilveidošana ir tikai solis latviešu valodas priedēkļu sistēmas izzināšanā.

Agris TIMUŠKA (Rīga)

ZOOMORFISMU SEMANTIKAS RAKSTURĪGĀKĀS IEZĪMES DAŽĀS LATVIEŠU VALODAS IZLOKSNĒS

Pētot salīdzinājuma frazeoloģismus izloksnēs, to sastāvā itin bieži sastopami **zoomorfismi** salīdzinājuma konstrukcijas, kuru sastāvā ietilpst dzīvnieku nosaukumi jeb zoonīmi. Zoomorfismi uzskatāmi par īpatnēju dialektālās leksikas tematiski semantisko grupu, kas pauž cilvēka, viņa izskata, darbības, īpašību, to izpausmju u.tml. raksturojumu, balstoties uz dzīvnieku pasaulē vēroto. Ziemeļvidzemes dialektālās leksikas materiāls rāda, ka izloksnēs, tāpat kā literārajā valodā, zoomorfismi visbiežāk attiecināti uz cilvēku, lai raksturotu viņa fiziskās vai psihiskās īpašības un to izpausmes izturēšanos, īpatnējas iezīmes raksturā, uzvedībā u.c., kā arī produktīvo darbību, ieskaitot attieksmi pret darba procesu.

Visai svarīgi ir zoomorfismu semantikas iezīmes apzināt tīri praktiskos nolūkos - dialektālās leksikogrāfijas mērķiem. Veidojot izlokšņu vārdnīcas (gan pilna tipa, gan diferenciālas), itin bieži nākas saskarties ar komparatīv-konstrukcijām, kurās ietverti zoonīmi, un zoonīmiskas leksēmas vārdnīcās parasti veido ievērojamu šķirkļa vārdu daļu. Tā, piemēram, "Sinoles izloksnes salīdzinājumu vārdnīcā"¹ visapjomīgākais ir šķirklis *kaķis*, tam seko šķirkļi *suns*, *zirgs*, *gailis* u.tml.

Rakstā klasificētas biežāk sastopamās zoomorfismu tipoloģiskās grupas pēc to kopējās semantikas iezīmēm, kā arī sniegts dažu specifisku grupu sīkāks raksturojums.

¹ *Putniņa M., Timuška A.* Sinoles izloksnes salīdzinājumu vārdnīca. Manuskripts izdevniecībā "Zinātne" kopš 1991.g.

Komparatīvkonstrukciju semantikas aspektā ārkārtīgi reti ir sastopami zoomorfismi ar izteikti pozitīvu salīdzinājuma nozīmi. Tādi ir tikai: 1) gandrīz visās izloksnēs satopamie *čēkls // strādīgs kā bite, vešēls kā zirgs* 'pilnīgi vesels'; 2) atsevišķi daudzviet reģistrēti zoomorfismi ar attiecīgo zoonīmu deminutīvu jeb dzīvnieku mazuļu nosaukumu izmantojumu, piemēram, *mīlīgs // piemīlīgs kā kakēns, maigs kā jēriņš, mīlīga kā aitiņa*, arī *dzīvs kā kakēniņš* 'dzīvīgs, kustīgs' un 3) bīblismi ar zoonīmu--simbolu lietojumu, kā, piem.: *esiet gudri kā čūskas un bez viltus kā baloži!*

Ne pārāk daudz zoomorfismu izloksnēs reģistrēts ar neitrālu semantiku te minami galvenokārt lineāri sastatījumi fakta konstatācijai bez īpaša subjektīva vērtējuma, piem., *mēlīšs kā vabule* 'melnīgsnējs', (motors) *pukšina kā ezis*, [kāds] *piepluok pie zemes kā blakts*, (govis) *bizuo kā līdakas*. Jau nedaudz ironijas jūtams salīdzinājumos *nāk kā briedis* 'stalti, pašapzinīgi' (Vainižos) un *nuosalis kā tarkānīts* (Lugažos) vai šādos zoomorfismos, kas realizē nozīmi 'bezrūpīgi, netraucēti, arī bezdarbīgi (dzīvo)': *dzīvā // dzīvu kā kumelš // ruonis // runcis // minkins* (visi - Vainižos).

Par nosacīti neitrālu var uzskatīt arī implicētu zoomorfismu semantiku tādi ir salīdzinājumi, kuros zoonīms tieši nav ietverts, taču tiek atspegulots dzīvnieka iedarbības rezultāts uz cilvēku. Piemēram, salīdzinājumā (lec, skrien u.tml.) *kā dzēlts // sadzēlts // kuosts* (visā aplūkotajā areālā) nepārprotami implicēts arī darbības veicējs kāds insekts (*bite, lapsene, uods*) vai rāpulis (*čūska, ķirzaka*), tomēr tas valodiski netiek eksplicēts (kā tipoloģiski līdzīgs jāmin eksplicētais zoomorfisms vācu val.: *wie von der Tarantel gestochen aufspringen*, burtiski - 'uzlēkt kā tarantula dzeltam'). Šai komparatīvkonstrukciju

grupai vēl vairumā gadījumu raksturīgs darbības veicēja un/vai iedarbības objekta subjektīva vērtējuma trūkums no runātāja puses.

Tomēr visbiežāk zoomorfismu izmantojums saistās ar tādu cilvēka īpašību izpausmju vai darbību raksturojumu, kas runātājam šķiet **negatīvas** vai **pat nosodāmas**. No zoomorfismiem vien iespējams izveidot pilnīgu cilvēka portretu, ja lieto pietiekami ekspresīvus salīdzinājumus: sal. piem., *bailīgs kā zakis* (Lugažos), *slinks kā lācis* (Jeros), *dumjš kā cūka* (Vainižos), *glumjš kā zutis* 'viltīgs; blēdīgs' (Rencēnos), *tievs kā šļieka* (Rencēnos, Vainižos), *tievs kā žagata* (Vainižos), *izkāmējies kā vilks* (Rencēnos), *izdilis tievs kā kāsis* (turpat); savukārt ārpus aplūkojamā areāla - *kūds kei leidaka* un *izdienējs kei vystys syuds* Tilžā; turpretī *rešns kā bullis // stranis* 'trans' Vainižos, *nuoēdies kā bullis // baruoklis* vai *nuobaruojies kā vepris* Rencēnos, *brengs kā ālava aita* Svētciemā, *mugura tik gluma kā līdaka* Jeros, *plīks kā zutis* (*// baznīcas žurka*) Vainižos, arī *vīrs kā mopsis*, *nekuo nemāk runāt* Jeros, bet [bērns] *upārts kei cyuka* 'ietiepīgs' Tilžā.

Ar zoomorfismiem iespējams tikpat aptveroši un ekspresīvi raksturot arī noteiktus psihiskus vai fiziskus stāvokļus, kādos cilvēks palaikam atrodas: *izlaidies kā telš* (Rencēnos), *nuoskaities kā ērce* (Lugažos), *acis spīd kā vilkam* (Jeros), *jūtas kā pīle uz ledus* (Vainižos), *smird kā seskis* (Valmierā), *pietempies // piesūcies kā uods* (Lugažos, Vainižos), *piesūcies kā lēle* (Valmierā), [cilvēku] *visi pazīst // pazinē kā raibu suni // mācītāja suni* (Vainižos, Valmieras apkārtnē), *treņkā kā raibu suni* (Lugažos), bet tomēr *viss kā pīlei ūdens* 'pilnīgi vienaldzīgs' (Vainižos). Vēl jāmin ekspresīvs darbību raksturojums, kā piem., *dzīvuo // tup kā kurmīs alā* (Jeros, Vainižos), *ēd kā cālis* (Ērgemē), *veļkas kā ute // krupis // gliemezis // vēzis* (Lugažos, Vainižos, Valmieras apkārtnē), vai gluži pretēji -

skrien kā traks suns 'bezmērķīgi, nevajadzīgi skraida' (Vainižos), sprīņguo kā kaza (Rencēnos), aurē kā vilks (Valmierā), zviēdz kā zirgs / zuobi vaļā kā zīrgam (Rencēnos), rukš kā sivēns / urkš kā cūka / ņurkš kā cūka aizgaldā (Lugažos), dīc // bļauj kā telš (Valmierā, Jeros), gvelž kā suns (Lugažos), bāžas virsā kā utains cūka // kā muši 'mušas' (Vainižos), lien kā cūkas kurmā (Valmierā).

Kā rāda piemēru materiāls, te iespējama vislielākā zoonīmu dažādība: no vispārinātajiem dzīvnieku apzīmējumiem zvērs (ēd kā zvērs / piekrīt pie galda kā zvēri Lugažos) un luops (nuotašķijies kā luops Sinolē, nuomūrējies kā luopīts Lugažos) līdz tik eksotiskiem, Latvijas faunā nesastopamiem dzīvniekiem kā kamielis, lauva, tīģeris: apkrāviēs kā kamielis (Lodē), nikns kā lauva (Sinolē), uzkrīt kā tīģers uz ūdeņa 'nokļūst netīkamā situācijā' (Kalncempjos) u.tml.

Eksotika nereti tiek apzināti pastiprināta, komparatīvkonstrukcijā iekļaujot arī etnonīmus, antroponīmus vai vietvārdus. Tā zoomorfisms kā žīda zirgs Sinolē lietots ietiepīgas, stūrgalvīgas, grūti vadāmas dzīvas būtnes apzīmēšanai, turpretī kā čigāna zirgs Ērgemē raksturo kādu uzkrītoši spilgti, bezgaumīgi izrotājušos cilvēku. Ja kāds Sinolē rēc kā Pliskavas ērzelis, tas nozīmē 'pārmēru skaļi, nesavaldīgi smejas', bet ja ir iztaisījies akurāt kā Mezapotāmijas lauva, tad tam ir ļoti kupla, uzkrītoša frizūra. Jāpiebilst, ka šis ir viens no saistošākajiem zoomorfismu slāņiem tieši savas asociatīvās un uzskatāmās tēlainības dēļ, turklāt tipoloģiski līdzīgas konstrukcijas sastopamas vēl daudzās valodās, piem., franču zoomorfisms *parler français comme une vache espagnole*, burtiski 'runāt franciski kā spāņu govij'² ar

² Hipotētiski arī 'spāņu policistam', ja salīdzinājums veidots no polisēmiskā franču val. vārda *vache* otras nozīmes, vai pat '... Spānijas

nozīmi 'slikti runāt franciski; runāt lauzītā franču valodā'. Taču ir arī salīdzinājumi ar samērā zemu asociāciju vispārinātības pakāpi, kad zoomorfisms uztverams tikai šaurākam klausītāju lokam, kam atpazīstama salīdzinājuma pamatā esošā konkrētā situācija, piem., *klapata kā Tuora vistai* (Sinolē) te nepieciešams situatīvais konteksts vai skaidrojums: [Tora vista nav zinājusi, kur dēt].

Par nule minētajiem vieglāk uztverami un saprotami ir salīdzinājumi ar frazeoloģisma izvērsumu un/vai situācijas skaidrojumu, piem., *dzied kā gailis bez ābeces, grāmatas - tas i pa sliktu dziedāšanu* (Rencēnos), *mīlē kā suns pātagu // ceptu sīpuolu tas ir, ka nēmaz nemīlē* (Valmieras apkārtnē), *tev tak nav jēgas tik daudz kā vistas kājā gaļas* (Lugažos), *taisās kā guovs uz mīšanu - tūļīgs, kam neveicās pat apģērbšanās* (Valmierā), *kuļas kā vista, ietinusies pakulās* (Jeros), *vēl pajauns cilvēks, bet galvvisa tik plika, ka mušas var skriet šlicavas 'slidas'* (Vainižos), *nīkst kā kunna uz nuoras* (Valmieras apkārtnē), turpretī ārpus areāla - *veļkās kā naģe pa cērpju* (Nīcā); *kā suns pie siena kaudzes - pats neēd, guovi ar klāt nelaiž* (Valmieras apkārtnē), *rej kā suns, mēnesī skatīdamies, kas kādas muļķības par citiem runā* (turpat).

Ekspresīvi un tēlaini salīdzinājumi rodas arī, komparatīvkonstrukcijā iekļaujot dzīvnieka ķermeņa daļu vai dzīvnieku kopumu apzīmējumus: *līks kā āža rags* (Vainižos), *vazājas visur līdz kā sunaste* (Vecatē), *sarkans kā gaiļa sekste* (Vainižos), *bailīgs kā jēru dvēsele, pat nuo savas ēnas bēg, nezin, kur bēgt, kur sprukt, kaut krāsni* (Valmieras apkārtnē), *ka kaut kas nesuokas, ņem tā vārīgi, kas pirkstus negrib nuosmērēt, ta saka ņem kā ar teļa*

baskam', ja salīdzinājuma pamatā ir tieši kāds no spāņu val. homonīmiem.

nagiem (Rencēnos); kruogā iet kā pa skudrpūzni (Vainižos), galvā dūc un skan kā bišstruopā (Jeros).

Ne mazāk interesanti ir izloksnēs reģistrētie salīdzinājumi ar **divu vai vairāku zoonīmu** izmantojumu, kas lielākoties pastiprina to tēlainību un kāpina ekspresiju, piem., naudas kā sunam blusu 'ārkārtīgi daudz' (Vainižos, Rencēnos), plēšās kā suni ap kaulu / rejās kā suni pie kaula (Valmieras apkārtnē), dzīvuo // dzīvā kā suns ar kaki (Jeros), turās kuopā kā dzeguse ar junģi 'dzeguzēnu' (turpat).

Nedaudzos salīdzinājumos lietoti **hipotētiski zoonīmi** vai frazeoloģismi, kuros ietilpst šādi zoonīmi; nav bijis iespējams noskaidrot attiecīgo leksēmu precīzu etimoloģiju, kā piem., tu esi tāds kā ujā putnis (Valmierā), rij kā kalmuks (Vainižos), izbadējies kā kalmuks (Valmierā). Arī šajās salīdzinājumu grupās zoomorfismu semantika lielākoties nav uzskatāma par pozitīvu, jo runātāju apziņā neparastais, svešais parasti saistās ar ko neraksturīgu, atšķirīgu, tātad - nepieņemamu, negatīvu.

Vēl jāmin atsevišķi īpatnēji salīdzinājumi ar **hiperbolu** lietojumu, kad komparatīvkonstrukcijā vai nu salīdzinātājdaljas, vai arī salīdzināmās daļas leksēmas nozīme krietni vien pārspīlēta, piem., [mīkla:] skruodels guļ uz lāvu, apalš kā rullis, sarkans kā bullis, šķēres padusē (Rencēnos). Reģistrēts arī salīdzinājums ar dubultas hiperbolu lietojumu - tā izmantota gan salīdzinātājdalā, gan salīdzināmajā daļā: sarkans kā cūka 'sārts kā sivēns' Kalncempjos.

Savdabīgu "pārejas grupu" starp komparatīvkonstrukcijām ar **negatīvu** un **pozitīvu** semantiku veido salīdzinājumi, kuros ietvertajiem zoonīmiem piemīt tendence uz enantiosēmiju gan pozitīvas, gan negatīvas semantikas vienlīdz spilgtu

izpausmi³ Tā, piem., salīdzinājumā *pieglaudīgs kā kakis* (Vainižos) realizēts zoonīma *kaķis* semantikas nosacīti pozitīvais komponents, bet salīdzinājumā *valba acis kā kakis dirsdams* 'uzkrītoši mirkšķina; šķielē' (Sinolē) relatīvi negatīvais. Semantiski atšķirīgi ir arī salīdzinājumi *gudrs kā lapsa* (Valmierā) un *viltīgs kā lapsa (kūmiņš)* (turpat) u.tml. Tomēr šādos gadījumos katrā konkrētajā salīdzinājumā ietvertās dzīvnieka īpašības izvēli un tādējādi visas komparatīvkonstrukcijas kopējo semantiku, kā arī subjektīvo vērtējumu pārsvarā nosaka ekstralingvistiski faktori - raksturojamās parādības intensitātes gradācija, tās izpausmes raksturīgākās īpatnības, reizēm arī tīri portretiska līdzība starp attiecīgo cilvēku un izvēlēto dzīvnieku u.d.c.

No materiālu vākumiem varam secināt, ka aplūkotajā areālā zoomorfismu veidošanā tikpat kā nav raksturīga **desemantizācija** zoonīmi pārsvarā lietoti to primārajās vai sekundārajās nozīmēs. Kā vienīgais reģistrētais zoomorfisms ar desemantizētu zoonīmu minams frazeoloģisms *mēluo kā zirgs* 'daudz, acīmredzami melo' (Vainižos).

Jāsecina, ka aplūkotajās latviešu valodas izloksnēs raksturīga liela zoomorfisku salīdzinājumu dažādība, taču tiem lielākoties raksturīga negatīva semantika; izņēmumi ir vienīgi dažas mazāk apjomīgas pārejas grupas. Kopumā zoomorfismi uzskatāmi par īpašu stilistisku līdzekli, kas ļauj runātājam ne vien objektīvi un vienlaikus ekspresīvi atspoguļot konkrēto novēroto situāciju, bet arī pievienot savu subjektīvo vērtējumu un asociācijas. Tādējādi bagātīgais dialektālo zoomorfismu materiāls var gan rosināt turpmākos lingvistiskos pētījumus, gan arī veicināt valodas

³ Par enantiosēmijas problēmām skat. arī I.Ermanītes pētījumu žurnālā "Lietuvių kalbotyros klausimai XXXVII", 1997, 53.-61. lpp.

kultūras attīstību (galvenokārt leksikostilistikas līmenī) un kalpot par iedvesmas avotu literāriem darbiem.

DIE MEISTCHARAKTERISTISCHEN TENDENZEN DER SEMANTIK VON ZOOMORPHISMEN IN EINIGEN MUNDARTEN DES LETTISCHEN

Zusammenfassung

Der Verfasser betrachtet die Komparativkonstruktionen aus den Mundarten Nordlivlands unter dem semantischen Aspekt, besondere Aufmerksamkeit wird den Zoomorphismen resp. den Vergleichen mit Verwendung von Zoonymika gewidmet. Nach detaillierter Untersuchung wird schlußfolgert, daß es in diesen Mundarten auffallend wenig Zoomorphismen mit positiver oder neutraler Semantik gibt, in den meisten Fällen jedoch haftet den Zoomorphismen eine negative semantische Komponente bzw. Bedeutungsnuance an; in Vergleichen sind beinahe keine desemantisierte Zoonymika aufgezeichnet. Es werden auch einige typologische Gruppen der mannigfaltigen dialektalen Vergleichskonstruktionen aufgestellt; im allgemeinen werden die Zoomorphismen als ein besonderes stilistisches Mittel zu objektiver und zugleich expressiver Reflektierung der konkreten beobachteten Lebenssituation mit Hinzufügung subjektiver Bewertung und der Assoziationen seitens des Sprechers eingeschätzt.

Jānis VALDMANIS (Rīga)
SINTAKTISKĀS KONSTRUKCIJAS
AR CITA RUNU
LATVIEŠU LITERĀRAJĀ VALODĀ

Konstrukciju interpretācijai, kurās attēlota kāda cita runa, var izmantot PROJEKCIJAS jēdzienu, kura būtība ir sekundārā vai atkarīgā komponenta projicēšana "caur" primāro vai galveno.

Projekcija jeb projicēšana ir (loģiski semantisko) attieksmju tips, kurš ietver sintaktiskos saistījumus, kuros sekundārais komponents parataktiskā attieksmē

(1) "Viņš nevar ilgāk gaidīt."

vai atkarīgais komponents hipotaktiskā attieksmē

(2) ka viņi nevarot ilgāk gaidīt

tiek rādīts caur primārā komponenta

Tu teici:

vai galvenā komponenta

Kārlis teica

"uzbūves prizmu" Projekcijā kā sekundārā vai atkarīgā teikuma projicēšanā caur primāro vai galveno notiek netieša (pretstatā ekspansijai kā tiešai) nevalodiskās īstenības reprezentācija, jeb M.A.K. Holideja vārdiem runājot, – nevis ..tieša (nelingvistiskas) pieredzes reprezentācija, bet (lingvistiskas) reprezentācijas reprezentācija"¹Kamēr projicējošais komponents

(3) Skumji pasmaidīdams, viņš novilka caur zobiem:

apzīmē parastu īstenības fragmentu, projicētais komponents

¹ Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar. – P. 227 and 228. (" not as a direct representation of (non-linguistic) experience, but as a representation of a (linguistic) representation.")

"Ir jau savā laikā dziedāts arī."

būtībā ir metaparādība, kaut kas tāds, kas pats jau ir reprezentācija. Jo jautājums nav: "Vai runāja vai nerunāja, teica vai neteica?" – bet gan: "Vai viņš teica vai neteica šos v ā r d u s?"

Šāda veida konstrukcijas kā (3) ir tipiskākais projekcijas paraugs. Projicējošais komponents tajās apzīmē verbālu procesu, bet projicētais atspoguļo to, kas ir teikts. No loģiski semantiskās uzbūves viedokļa tiešās runas konstrukcijā, kuras būtība ir citēšana (vai citēšanas imitācija), projicētajam komponentam ar projicējošo ir vienlīdzīgs statuss. Tiešās runas konstrukcija ir **parataktiska**. Turklāt starpkomponentu attieksmju loģiskā struktūra atspoguļojas gramatiskajā struktūrā, kas arī rāda, ka abi komponenti ir vienlīdzīgi statusā:

(4) Kapteinis uz to atbild: "Par to es tevi iepļaukāšu."

(5) Anita pirmā pārtrauca klusumu: "Tu gribot aizbraukt no šejienes..."

(6) Runāja Piķieris: "Ievadīts ir labi."

Taču, ja runātājs vai rakstītājs grib nevis parādīt cita v ā r d u s, bet darīt zināmu tikai galveno vai vispārīgo d o m u, tikai pašu galveno no cita teiktā, tādā gadījumā viņš izmanto t.s. netiešās runas konstrukciju, kuras būtība ir atstāstīšana, reproducēšana:

(7) Kaimiņš lielījās, ka labāku vairs nevarot atrast.

(8) Deputāts skaidroja, ka viņa rīcībā nav bijis nozieguma sastāva.

(9) Emma lūdza Kristīni, lai tā viņu līdz Alaines tiltam pavadot.

Projicējošais komponents norāda – tiks projicēti vārdi, taču projicētais faktiski ir doma, t.i., teikto vārdu atstāstījums ar citiem vārdiem, un tādējādi attieksmes starp abām daļām veidojas nevienlīdzīga. Konstrukcija ir **hipotaktiska**.

Tā kā valodu lieto ne tikai, lai attēlotu verbālo procesu un tā saturu, bet arī mentālo procesu, tad projekcijas veidā var izteikt arī kāda domāšanas procesu un to, kas ir domāts:

(10) Un tad tu nolēmi: "Viņi nevar ilgāk gaidīt."

(11) "Aizskriešu vēl līdz mežmalei, līdz lielajam bērnam, līdz avotiņam," domāja Annele.

(12) Mācītājs esot teicis, ka drīzākajā laikā to izdarīt nevarot.

(13) Meitene nosprieda, ka labāk tomēr būtu pavaicāt mātei.

Kā redzams, atšķirība starp iepriekš aplūkotajām konstrukcijām un piemēriem (10) (13) ir tā, ka projicējošais komponents izsaka mentālu (nevis verbālu) procesu un projicētais reprezentē nozīmi (nevis vārdus). Un tomēr projicētais komponents arī kā nozīme ir metaparādība. Taču, kā raksta M.A.K. Holidejs, "tā tiek prezentēta citā līmenī semantiskā, nevis leksiski gramatiskā. Kad kaut kas ir projicēts kā nozīme, to lingvistiskā sistēma jau ir apstrādājusi, bet tas ir apstrādāts tikai reizi, nevis divas reizes, kā tas ir vārdiskas izteiksmes gadījumā. Tāpēc, piemēram, tādu parādību kā ūdens tecēšanu no debesīm mentālā procesā var kodēt kā nozīmi (*viņa domāja*) *līst*, bet, kad to pašu parādību reprezentē verbālā procesā (*viņa teica*) *"līst"*, tad **nozīme** "līst" tiek atkārtoti kodēta, lai kļūtu par vārdisku izteiksmi. Vārdiskais ir, tā sakot, divreiz cepts."² Gadījumos, kad kaut kas tiek

² Turpat. — P. 230. (" it is presented at a different level —, semantic, not lexico-grammatical. When something is projected as a meaning it has already been 'processed' by the linguistic system; but processed only once, not twice as in the case of a wording. So for example the phenomenon of water falling out of the sky may be coded as a meaning, by a mental process of cognition, in (*she thought*) *it was raining*, but when the same phenomenon is represented by a verbal

projicēts kā nozīme, tas nav reprezentēts tieši vārdos, jo būtībā šeit vārdu nav.

Tas nozīmē, ka šķirami divi galvenie projekcijas, precīzāk – projekcijas procesa veidi: verbālā projekcija jeb vārdiskā projekcija un mentālā projekcija jeb nozīmes projekcija. Abi šie veidi ir raksturīgi kā hipotaksei, tā arī parataksei.

Verbālā projekcija ir attieksme, kas rodas, ja projicētais komponents ir pasniegts kā runa:

(14) Kāda bezgala mīļa balss sauca: "Oskar, vai tu tas esi?"

(15) Viņš tikai noteica: "Tam nu gan ir laime!"

(16) Blakussēdētājs apjautājās, cik tālu viņa braukšot.

(17) Pēc brīža bērns iečīkstējās, ka griboties dzert.

Verbālās projekcijas gadījumos projicējošais komponents (t.i., primārais parataktiskās konstrukcijās vai galvenais hipotaktiskās konstrukcijās) satur norādi, pirmkārt, protams, uz citēto vai atstāstīto vārdu autoru, otrkārt, uz pašu runāšanas faktu (izteiktu ar verbu vai returnis ar deverbālu lietvārdu) un, treškārt, (un tas ir būtiski) raksturo runāšanas veidu. Tieši tāpēc bieži lieto tādus darbības vārdus kā *čukstēt, draudēt, drošināt, gausties, jūsmot, kliegt, lūgt, pavēlēt, piekodināt, prātot, taisnoties, tiepties, žēloties* u.c.:

(18) "Ja tu man tos savus bēdubrāļus vēl reizi vilksi šurp!" saimniece draud.

(19) "Nav nu, nav, kad es tev saku!" Aina tiepās.

(20) "Nē, neatradīs," viņš sevi drošināja.

(21) Ejot Jurks lielījās, ka viņš pielasišot brīnum daudz ogu un aizvedīšot uz māju.

process, as in (*she said*) "*it is raining*", it is the meaning "*it is raining*" that has been recoded to become a wording. A wording is, as it were, twice cooked.")

Lieto arī runāšanas verbu, kuriem pamatnozīme modificēta ar prefiksu, tādējādi raksturojot runāšanas veidu, piemēram, *izrunāt, norunāt, parunāt, ierunāties, atsacīt, iebilst, atjokot, paskaidrot, paskubināt*:

(22) Uz to viņš atjokoja: "Par tevi vien domāšu."

(23) "Vai tev ar mani nepietiek?" viņa noprasīja.

(24) "Man allaž patikuši tādi vīrieši," aizrunājās tumšmate.

(25) Priekšsēdētājs novaicāja, vai sūdzētājs vēl negrib papildināt to, kas bija nolasīts.

Šķiet, visbiežāk tomēr darbības vārdi tiek precizēti ar kādu atribūtu, kas raksturo runāšanas veidu:

(26) Pēc tam vienkārši pateica: "Tu neklausies viņos."

(27) Labu brīdi klusējusi, saimniece stomīgi, bet laipni teica: "Kad jau nu visi un viņš pats grib – mēģināsim ar."

(28) Parādījās kāda sieviete ar bērnu uz rokas un bargi noprasīja: "Ko jūs te daudzāties?"

(29) "Ko tad pirksim, direktor?" tonis viņai tas pats – tas pats vakarējais, nepiespiestais, viegli rotaļīgais, un no sārti krāsotās mutes vārdi izveļas apaļi gludeni kā pūpoli.

(30) Dārzniece mīļi teica, lai Marčs nākot šurp.

Reizēm projicējošā komponenta galvenā slodze ir raksturot situāciju (kurā izskan minētie vārdi), ja tā uzskatīta par būtisku:

(31) Krustiņš uzlūkoja tēvu un tad māti, kas priekšauta stūrī slaucīja acis, un atbildēja nedroši: "Tikos gan."

(32) Un, apstājusies iepretim logam, aiz satraukuma un nepacieības pat drusku drebošu balsi es vaicāju: "Piedodiet, vai jūs gadījumā kaut ko sacījāt?"

(33) Steidzīgi cēlu otru pudeli galdā un šoreiz arī pats ielēju: "Vai nederētu vēl pa mazam graķītim?"

Mentālā projekcija ir attieksme, kas rodas, ja projicētais komponents ir pasniegts kā domas:

(34) "Būtu jāaiziet izpeldēties," viņš nolēma.

(35) "Vai viņai vienmēr tādas acis?" Andris piepeši iedomājās.

(36) Meiteni mocīja jautājums, kāpēc māte tā dīvaini viņu vēroja.

(37) Pēkšņi viņš atcerējās, ka nebija izslēdzis elektrību.

Tas nozīmē, ka t.s. tiešā runa ir patiešām runa vai (mentālās projekcijas gadījumos) – nozīme resp. domas, kas pasniegtas kā runa.

Mentālās projekcijas gadījumos projicējošais komponents satur norādi, pirmkārt, protams, uz citēto vai atstāstīto vārdu autoru un, otrkārt, uz domāšanas faktu; treškārt, tas raksturo domāšanas veidu. Raksturojumam parasti izmantots kāds atribūts:

(38) "Es jau paredzēju es jau nojautu viņš juceklīgi domāja.

(39) "Kontūzija, vecā mau... viņš tikai paguva nodomāt kā par dzīvu būtni, taču arī šī doma pārtrūka uz pusēm.

(40) "Ko viņa iesāktu, ja es piepeši pateiktu, ka aizeju?" negaidot iešaujas prātā Askoldam.

(41) Šajā mirklī man iešāvās prātā, ka daudz jaukāk tomēr ir sēdēt šeit, nekā bez izpletņa gāzties no desmit tūkstoš metru augstuma.

Taču reizēm projicējošā komponentā ir bijis būtiski norādīt tikai to, ka citētais vai atstāstītais ir domas:

(42) "Parastais sieviešu jautājums, saskaroties ar spiritus vini," viņš atzīmēja domās.

(43) "Aizskriešu vēl līdz mežmalei, līdz lielajam bērzam, līdz avotiņam," domāja Annele.

(44) Nekad agrāk nebiju iedomājies, ka tik sāka auguma sievietē var būt tāds nevaldāms atdeves spēks un negausīgs temperaments.

Tā tad darbības veida precizējums, raksturojums ir ietverts projicējošā komponenta verba nozīmē vai arī darbības veidu raksturo ar atribūtu. Projicējošais komponents reizēm satur izvērstāku vai mazāk izvērstu runas situācijas attēlojumu. Tas ļauj uzskatīt, ka projicējošā komponentā ietvertā informācija ir tikpat nozīmīga, cik pašas runas attēlojums (īpaši ja vēl ņem vērā, ka nereti ir gadījumi, kad nav tik svarīgi, **ko** pasaka, bet **kā** to pasaka). Tāpēc man šķiet, ka projicējošā komponenta uzskatīšana tikai par piebildi, nav atzīstama par nevainojamu. Par to liecina arī projicējošā komponenta vieta konstrukcijā, proti, šis komponents bieži vien atrodas tieši aiz citējamiem vārdiem, tā tad konstrukcijas beigu daļā. Bet, kā zināms, komunikatīvi nozīmīgāko, būtiskāko informāciju (saskaņā ar aktuālā dalījuma likumībām) novieto tieši konstrukcijas beigās.

Andrejs VEISBERGS (Rīga)

ĪSINĀTĀS VĀRDDARINĀŠANAS FORMAS LATVIEŠU VALODĀ

Valodas demokratizācijas procesi ar to pozitīvajām un negatīvajām iezīmēm, iespaido arī tādu, samērā stabilu, konservatīvu un tradicionālu valodas sistēmas daļu kā vārddarināšanu. Valodas demokratizācija visumā veicina tieši īsināšanas procesus. Zināmu iespaidu uz tiem atstāj arī kontaktvalodu ietekme (sevišķi angļu valodas pieaugošā ietekme) uz latviešu valodu. Šajā rakstā pievērsīšos trim vārddarināšanas paņēmieniem, kas pamatojas uz vārda īsināšanu abreviāciju, strupināšanu un saplūdeņu veidošanu.

Latviešu valodniecībā īsināšanas procesiem visumā pievērsts daudz mazāk uzmanības nekā tradicionālajiem vārddarināšanas paņēmieniem -- atvasināšanai un salikteņu veidošanai. To nosaka gan minēto paņēmieni absolūtais un relatīvais pārsvars valodā, gan arī visai subjektīvi ievirzīta tradīcija, kas lielā mērā noliedz īsināšanas lomu. Salīdzinot ar afiksāciju un salikteņdarināšanu maz aplūkoti pārējie vārddarināšanas paņēmieni, piemēram, abreviācija, konversija, strupināšana. Strupināšanu grāmatās parasti vispār nepiemin (MLLVG, Kalme, Freimane). Tas gan nav nekāds retums arī ārzemju filoloģiskajos pētījumos, kur līdz pat septiņdesmitajiem gadiem strupinājumus centās ignorēt, uzskatot tos nevis par valodas, bet runas parādību (Marchand). Parasti tiek ignorēti arī semantiskie vārddarināšanas paņēmieni, kas paliek ārpus morfoloģijas sfēras.

Tā I.Freimanes grāmatā “Valodas kultūra teorētiskā skatījumā” no īsinātajām vārddarināšanas formām aplūktas tikai abreviatūras, turklāt autore to lietojumā iesaka būt

atturīgiem: “Ņemot vērā to, ka latviešu valodā abreviatūras tomēr ir ļoti jauna un pasveša parādība, to lietojumu nekādā gadījumā nav ieteicams pārspīlēt labāk būt atturīgākiem..” (167.-168.lpp.). Arī Velta Rūķe-Draviņa grāmatā “Standardization of Modern Latvian” raksta, ka “..tendence saīsināt latviešu literārajā valodā ir minimāla.”(100.lpp.)

Lai arī vārddarināšanas paņēmieni ir visai stabili, valodas attīstība un ārējās ietekmes var mainīt gan to raksturu, gan ražīgumu. Pašlaik valodā vērojams samērā izteikts īsināto formu pieaugums, kas liek koriģēt iepriekšējos priekšstatus.

Abreviatūras.

20 gs. laikā abreviatūru veidošanā un lietojumā notikušas diezgan ievērojamas izmaiņas. Ja gadsimta pirmajā pusē galvenokārt tiek lietotas grafiskās abreviatūras, piemēram, *u.t.j.pr.* (*un tā jo projām*), *p.p.* (*par piemēru*), *p.pr.* (*par provi*) tad mūsdienās, saglabājoties atsevišķām to formām, piemēram, *utt.*, *u.c.*, *plkstn.*, šis abreviatūru veids un to lietojums ir stipri sarucis. Tā vietā dominē saliktaabreviatūras -- iniciāļismi un akronīmi.

Pēdējos gados abreviatūru kopumā vispār notikušas radikālas izmaiņas, kas saistītas ar sociāli politisko lūzumu Latvijas vēsturē. Tas skaidri redzams, salīdzinot šķirkļus A.Bankava saīsinājumu vārdnīcā (Rīgā, 1994.) ar pašlaik lietotajiem. Varam tikai priecāties, ka 80. gadu stāvoklis šajā jomā ir reģistrēts, un tāpēc valodniekiem un interesentiem viegli pieejams arī nākotnē.

Mūsdienu abreviatūras sastopamas vairākos veidos:

- iniciāļismi:
latviskas cilmes -- *GNP, LR, TTT*
tulkojumi -- *ASV, ES, MVU*

aizguvumi -- *BMW, SS, BBC*

- akronīmi:

latviskas cilmes -- *VEF, TEC, RAF*

tulkojumi -- *ANO, EDSO, SOK*

aizguvumi -- *AIDS, FIDE, NATO, VAZ*

- akronīmi, kas rakstāmi ar mazajiem burtiem un bieži pārvērtušies sugas vārdos:

latviskas cilmes -- *tecs, ceka, vefiņš*

aizguvumi -- *radars, lāzers, dzots, čeka, neps*

- grafiskās abreviatūras, pie kurām bez jau minētajām varētu pieskaitīt atjaunotās *k-gs, k-dze, Ls*, u.c.

Pastāv arī atsevišķas jauktas vai īpašas formas, piemēram, *dīpītis, dīdžejs, bembuks*, kā arī daži saīsinājumi sastopami vairākās formās *Kamaz, KAMaz, kamazs*.

Pēdējos gados vērojamas nopietnas izmaiņas gan saīsinājumu fondā, gan aizgūšanas mehānismā. Līdz astoņdesmito gadu beigām latviešu valodas saīsinājumu fondā dominēja krievu valodas saīsinājumi. Arī internacionālie aizguvumi tika galvenokārt pārņemti ar krievu valodas starpniecību atkarībā no aizgūvuma modeļa krievu valodā tika izvēlēta latviešu abreviācijas forma -- tulkojums vai aizgūvums (Kalnbērziņa, 1975: 82). Pašlaik dominē angļu valodas abreviāciju nepastarpināta un bieži arī netulkota aizgūšana: *GATT, EFTA*.

Saīsinājumu lietojums pieaudzis periodikā gan lietojuma biežuma ziņā, gan daudzveidībā.

Salīdzinājumam mazliet statistikas, kas pamatojas uz laikrakstu pirmās lapas analīzi, kur sastopama kā pašmāju, tā ārzemju informācija.

Laikraksts	Gads	Abreviāciju skaits	Lietojums	Vienas abreviācijas biežums
Jaunākās Ziņas	1939	1,7	4,1	2,41
Valdības Vēstnesis	1939	0,7	1,3	1,85
Tēvija	1942	1,3	4,6	3,5
Padomju Jaunatne	1974	9	40,2	4,47
Diena	1994	15	35,3	2,33

Kā redzams, pieaugums ir gan kvalitatīvs (1994. gada "Dienas" pirmā lappusē lietoti vidēji 15 dažādi saīsinājumi), gan kvantitatīvs kopējais abreviāciju lietojuma skaits ir strauji pieaudzis. Netika uzskaitīti grafiskie saīsinājumi (*vltn., sept. pl., dep-ts, pr-ks, b-ba*), kuru skaits agrāko gadu laikrakstos bija visai iespaidīgs -- mūsdienās apmēram 15 reizes mazāks. Vidējais vienas abreviācijas lietojumu skaits nav radikāli mainījies. Šī rādītāja augstais līmenis "Padomju Jaunatnē" saistīts ar tā laika tekstu specifiku -- bezgalīgo *PSKP, VĻKJS, LKP, CK* lietojumu.

Domājams, ka abreviāciju lietojums tradicionālajās jomās (mēdiji, zinātne) strauji pieaugs.

Strupinājumi.

Vēsturiskā strupināšana latviešu valodā ir visai ierobežota. Taču pastāv dažas vārdšķiras, kurās strupināšanai ir bijusi visai ievērojama nozīme.

Izsauksmes vārdi:

re, redz, edz < redzi, reče < redzi še, klau < klausies, paklau < paklausies, skat < skaties, paskat < paskaties, pag < pagaidi, dzi < dzirdi, vadzi < vai dzirdi, lūk < palūko, rau, raug < paraugies.

Partikulas:

kazi < kas zin, tik < tikai, ar < arī, diez, diezin < dievs zin, diemžēl < dievam žēl, diezgan < dievs zin gan, diezkā < dievs zin kā, diezkas < dievs zin kas.

Arī atsevišķos vārdos **paldies** no **palīdz dievs**. Tiek radīti arī īsāki vārdi, aizstājot nevēlamus vai garākus, piemēram, Alunāna radītā eja (no iet), likvidējot aizgaņģis.

Arī pagātnē vērojami mēģinājumi veidot valodu labskanīgāku un efektīvāku ar strupinājumu palīdzību. Tā Rainis veicināja strupināšanas tendences gan teorētiski (Rainis: 90), gan praktiski, veidojot īsākus vārdus. Strupinājumi viemēr eksistējuši sarunvalodā un žargonā. Tās tendences izpaužas arī adjektīvu noteikto galotņu strupināšanā.

Strupināšana mūsdienās izteikti skar divas sfēras -- sarunvalodu un literāro valodu. Pēdējie, saukti arī par strupinājumsalikteņiem (Skujiņa: 96), galvenokārt parādās zinātniskā un populārzinātniskajā valodā, terminoloģiskas dabas veidojumos. Tā parasti ir fināles strupināšana kopā ar salikteņa veidošanu **spekurss, specskola, politinformācija, fizikultūra, hidroenerģija, hidroelektrostacija, kompartija, komjaunatne, ģeofizika, ģeoķīmija, biofizika, bioķīmija, Eiroparlaments, eirotunelis, interpressfoto, aerofotouzņēmums, orgkomiteja, fizikultūra, velotūrisms, santehnika, šokopasta**. Pastāv arī salikteņi, kas sastāv no diviem vai vairākiem fināles strupinājumiem: no krievu valodas pārņemtie **partorgs, proforgs, Latvenergo, Kuzbass, Donbass, kolhozs, sovhozs**; internacionālie **Beneluks / Beniluks (Belgium, Netherlands, Luxemburg)** vai latviskais elements **Nīderlande, mopēds (motor pedal)**,

Gestapo (Geheime Staats Polizei). Parasti šie veidojumi radušies krievu valodas ietekmē (daļa no tiem zūd no aktuālās leksikas sociālo pārmaiņu dēļ), tie var būt kalki. Komponenti parasti ir aizguvumi vai veidoti no internacionāliem elementiem pēc analogijas principa. Bet ir arī jau sen nostiprinājušies salikteni: *šujmašīna, degviela, dzenskrūve, bīdmērs.*

Strupinātie elementi, kas atkārtojas daudzos saliktenos reizēm robežojas ar semiafiksū: *speckurss, specdienests, specvienība, specskola, vai eironauda, eirocenas, eirokooperācija, eiroiznīcinātājs, eirotunnelis.*

Īstie strupinājumi vairāk raksturīgi sarunvalodai. Ar atsevišķiem izņēmumiem praktiski visi tie ir fināles strupinājumi. Izmaiņas saknē ir visai sistēmiskas un strupinājumiem pievienojamās galotnes arī atkārtojas.

Fināles strupinājumi:

-ene

disene (diskotēka)

litene (literatūra)

dzimene (dzimšanas diena)
filma)

učene (krievu *uchitelnitsa*)

plaķenes (plakanknaibles)

biblene (bibliotēka)

latene (latviešu valoda)

multene(multiplikācijas

futene (futbols)

-is

faķis (fakultāte)

maģis (magnetofons)

eksis (eksāmens)

tīnis (tīneidžers)

ķinis (kino)

flomis (flomasters)

veicis (veikals)

mēģis (mēģinājums)

fuķis (futbols)

-ūzis

kafūzis (kafejnīca)

ēdūzis (ēdnīca)

restūzis (restorāns)

-ītis,

unītis (universālveikals)

dīpītis (deportētā persona)

eķītis (ekonomiskais veikals)

-iņš

dipiņš (diapozitīvs)

zapiņš (zaporožecs)

letiņš (latvietis)

šiziņš (šizofrēniķis)

-uks

teļjuks (televizors)

fočuks (fotoaparāts)

učuks (krievu *uchitel*)

ričuks ((div)ritenis)

dažādi

stīpa (stipendija)

baskets (basketbols)

auto (automašīna)

viģiks (videofilma).

Sācumstrupinājumi ir retāk izplatīti:

mašīna (automašīna)

busiņš (autobuss)

ritenis (divritenis)

Strupināšanas bieži noris reizē ar elipsi:

latene -- latviešu valoda

multene -- multiplikācijas filma

eķītis -- ekonomiskais veikals.

Bieži strupināšana notiek vārdu savienojumā kopā ar elipsi un vārdu savienojuma kopnozīmi parasti pārņem

jaunatnes žargona statuss, bet daudzi tiek plaši lietoti sarunvalodā, un tiem ir vispārzināms raksturs -- **plaķenes, maģis, kafūzis, letiņš, auto, baskets, unītis, zapiņš.**

Fināles strupinājumiem kā redzams ir liels deminutīvo galotņu īpatsvars. Interesanta ir arī dzimtes izmaiņa strupinājumos, piemēram, **fakis, kafūzis, ēdūzis, auto;** praktiski vienmēr notiek pāreja no sieviešu uz vīriešu dzimti, kas atbilst latviešu valodai raksturīgajai maskulinizācijas tendencei.

Strupināšana izpaužas arī jau diezgan sen pastāvošajā tendencē īsināt galotnes literārajā un poētiskajā valodā, piemēram, **mīlestība – mīla, ilgošanās – ilgas,** daļēji arī piedēklgalotnes **-e** pieaugošajā lietojumā terminoloģijā: **atkāpe, rite, slīde.**

Bez tam vērojami arī okazionāli strupinājumi, piemēram, **trams tramvaja** vietā:

*Svaigs ir tikai tā krāsojums, kas rotā **tramū,** šo pilsētas vilcienu. ..**tramam** pat izdomāja krustmāti.. (Diena, 25.11.1994).* Okazionālismi literāros tekstos liecina par sarunvalodas ietekmi uz literāro valodu.

Saplūdeņi.

Saplūdeņi, saukti arī par portmanto vārdiem, teleskopismiem, blendiem. Saplūdināšana kā vārddarināšanas veids ir visai jauns latviešu valodā. Šķirami īstie saplūdeņi un daļējie saplūdeņi, kas reizēm saukti par zilbju abreviatūrām (Freimane: 165) vai zilbju salikteņiem. Faktiski pēdējie ir jau iepriekš aplūkotie salikteņi ar strupinājumu kā pirmo komponentu, un to latviešu valodā ir visai daudz.

Taču īstajiem saplūdeņiem raksturīgs teleskopisma efekts, t. i. tos veido pirmā komponenta sākumzilbes, ka tieši pāriet otrā komponenta beigū zilbēs, tātad saplūdenis ir

divu strupinājumu saliktenis, kas veidojas strupinājumiem it kā ieslīdot vienam otrā. Saplūdeņu latviešu valodā praktiski nebija, kā izņēmumu varētu minēt pirmskara degvielas apzīmējumu **latols**, kas veidots saplūdinot strupinājumu Latvija un spirta apzīmējumu **-ols**.

Saplūdeņi ir īpaši raksturīgi angļu valodai, taču aizgūtie angļu vārdi tiek pārņemti nemotivētā formā – **smogs** (**smog** = **smoke** + **fog**), **tranzistors** (**transistor** = **transfer** + **resistor**), **motelis** (**motel** = **motor** + **hotel**), **bits** (**bit** = **binary** + **digit**). Nemotivētā formā aizgūti arī krievu valodas saplūdeņi **sambo** (**samozaschita** + **bez** + **oruzhiya**), **radist-s** (**radio** + **telegrafist**).

Latviešu valodā šī parādība ir vērojama tikai pašā attīstības sākumā. Par daudz maz stabiliem var uzskatīt sekojošos saplūdeņus: **taksobuss** (**taksometrs** + **autobuss**), **bibliobuss** (**bibliotēka** + **autobuss**), **ļenineklis** (**Leņins** + **piemineklis**), medikamentu pamācībās aktīvi ieviešas **kaplete** (**kapsula** + **tablete**). Ir arī jaunie aizgūvumi no angļu valodas: **stagflācija** (**stagnācija** + **inflācija**), **privilēnce** (**privilēģētā** + **inteligence**). Taču par šī vārddarināšanas paņēmiena potencēm liecina ne tik daudz aizgūvumi kā daudzie okazionālismi, piemēram, **ceļarāma**, **vidiots**, **politikantrops**, **reanimobilis**, **sūdens**, **Latvegasa**, **satīstība**:

*Aspazija.. nostaigājusi garu attīstības ceļu, ko varētu saukt arī par **satīstības** ceļu.. (A. Upīts. Latviešu literatūra. 1. daļa. Rīga 1951. 176. lpp)*

Pati Rīga sūdenī. (Diena, 18.12.1992.)

*Visa pamatā ir informācijas izvēle, un TV **Ceļarāma** to izvēlas tā, lai caurmēra skatītājam kļūtu nepārprotami skaidrs, ka vienīgais pareizais ceļš ir Latvijas ceļš. (Rīgas Balss, 23.03.1994.)*

--Pie kura sevis pieskaiti? Hm... pie *vidiotiem* (Rīgas balss 2.11.1994.)

Okazionālismi liecina, ka šis vārddarināšanas paņēmiens kļūst aizvien izplatītāks un pieņemamāks. Sevišķi perspektīva, šķiet, būs saplūdeņu darināšana reklāmu tekstos. Saplūdeņu visai straujā parādīšanās un izplatība liecina par angļu valodas iespaidu uz dziļajām valodas struktūrām.

Dažādu vārddarināšanas formu aktualizācija un jaunu formu parādīšanās vairo valodas potenci realizāciju un atbrīvotības ziņā latviešu valodai vēl ir plašas iespējas. No otras puses, kombināciju brīvību ierobežo latviešu valodas fleksīvais raksturs un mazai tautai objektīvi piemītošais paš aizsardzības konservatīvisms.

Literatūra un avoti

Bankavs A. Saīsinājumi. Rīga: Avots, 1994.

Freimane I. Valodas kultūra teorētiskā skatījumā. Rīga: Zvaigzne, 1993.

Kalme V. Smiltiece G. Mūsdienu latviešu valodas morfoloģija. Deklinējamās vārdšķiras. Rīga: LVU, 1989.

Kalnbērziņa R. Abreviatūru struktūra un to lietošana latviešu valodā. // Latviešu valodas kultūras jautājumi. Rīga: Liesma, 1975., 74.-88. Lpp.

Marchand H. The categories and types of Present-day English Word-Formation. München, 1969.

Mūsdienu literārās latviešu valodas gramatika. Rīga: LPSR ZA, 1959.

Rūķe-Draviņa V. The Standardization Process in Latvian. Stockholm: Almquist & Wiksell International, 1977.

Skujiņa V. Latviešu terminoloģijas izstrādes principi. Rīga: Zinātne, 1993.

Summary

Latvian word-formation studies prefer devoting most of the attention to composition and affixation (which are the predominant word-formation types), much less attention is paid to conversion and abbreviation, clipping is generally ignored. The article deals with the three word-formation patterns based on shortening.

Abbreviations in Latvian comprise graphical abbreviations (**utt.**, **plkstn.**) (popular in the first part of the century but a declining feature today), initialisms (**GNP**, **ASV**, **BMW**) and acronyms (**VEF**, **ANO**, **AIDS**, **tecs**, **čeka**) which can be of native origin, borrowed or translated. The two latter types are on the increase. There are also several mixed forms (**dīpītis**, **bembuks**).

Clipping is widespread in two forms colloquial backclipping supplied with Latvian endings from a limited stock (**disene**, **maģis**, **kafūzis**, **unītis**, **dipiņš**, **teļluks**, **baskets**), – and backclipping of the first component in compounds of terminological meaning (**eirotnelis**, **fizkultūra**, **santehnika**, **specdienests**). The latter are usually borrowed compounds or compounds comprising borrowed elements. Frontclipping is not widespread (**auto**, **busiņš**, **ritenis**).

Blending is as yet rare in Latvian and seems to be an imported word-formation pattern. Apart from a few blends (**taksobuss**, **bibliobus**, **ļeņineklis**, **kaplete**) which have gained ground in the language, there are relatively many occasional blends which testify to the gradual growth of importance of this word-formation pattern.

Anna VULĀNE (Rīga)

INTERFIKSS MŪSDIENU LATVIEŠU VALODĀ

Latviešu valodas vārddarināšanā vērojami gadījumi, kad derivatīvo piedēkli motivētājcelmam pievieno nevis tieši, bet gan ar kādas funkcionāli un semantiski nemotivētas skaņas vai skaņu kopas starpniecību, piem., *degun+(t)+el-is*, *liel+(est)+īb-a*. Pētījuma mērķis - apzināt šīs valodas struktūrvienības un raksturot to lomu mūsdienu vārddarināšanas procesos, nepretendējot uz vēsturisko analīzi.

Vārddarināšanas sistēmā, tāpat kā valodā kopumā, koeksistē formas, kas mantotas no iepriekšējā attīstības perioda un vairs nav raksturīgas mūsdienu derivatīvajiem procesiem, piem., *vīr+(est)+īb-a*, ar tādām, kas iezīmē turpmākās perspektīvas un vēl nav pilnībā piemērojušās pašreizējai valodas situācijai, piem., *div+o-j+um-s*, *smadz+inā+šana*. Valodas attīstības gaitā mainās atsevišķu morfēmu funkcijas un statuss, tām īsinoties, saplūstot, zūdot vai arī mainoties to sākotnējai nozīmei. Līdz ar to šajā pārveidošanās posmā parādās morfēmas, kuras vēl nav pilnībā kļuvušas par diahronās derivatoloģijas objektu, bet nav arī sinhronās vārddarināšanas afiksu aktīva daļa. Piem., vārdā *pried-ul-āj-s* morfēmai *-ul-* sinhronā aspektā nav derivatīvi semantiskās slodzes, jo motivētājavārds *pried-ul-a* mūsdienu valodā nefunkcionē. Bet mēs nevaram ignorēt šo morfēmu kā vārda struktūrvienību, uzskatīt to par vēsturisko piedēkli un līdz ar to par diahronās izpētes objektu (kā tas ir, piem., ar piedēkli *-n-* vārdā *kal-n-s*, ar *-ak-* vārdā *as-ak-a* u.tml.). Vēl spilgtāk tas vērojams atvasinājumā *siv-ēn-t-el-is* (<*sivēns*), kur *-t-* atrodas starp diviem semantiski tuviem piedēkļiem, kurus

mūsdienās izmanto jaunu vārdu darināšanā. Pie tam derivatīvais modelis **S-ēn+(t)+el-is** (S-substantīvs) ietver šādu derivātu veidošanas potences. Piem., varētu darināt vārdus *kaķ-ēn+(t)+el-is*, *zaķ-ēn+(t)+el-is*, lai motivētālvārda derivatīvo nozīmi 'dzīvnieka mazulis', kas izteikta ar *-ēn-*, papildinātu ar zināmu mīlinājuma nokrāsu, ko izsaka ar piedēkli *-el-*. Morfēma *-t-*, nebūdama nedz motivētālvārda sastāvdaļa, nedz derivatīvā līdzekļa komponents, ir semantiski indifferenta, veic tikai savienotājfunkciju. Šādas morfēmas parasti minimāli iesaistās mūsdienu derivatīvajos procesos un kļūst aktuālas tad, kad nepieciešams raksturot attiecīgo vārdu vai formu morfēmisko vai derivatīvi semantisko struktūru. Tās ir cieši saistītas ar valodas sistēmas attīstības vēsturi. Funkcionāli semantiskā aspektā šīm morfēmām nav izteiktas derivatīvās vai formveidošanas nozīmes, tās parasti veic saknes un piedēkļa vai divu celmu savienošanas funkcijas tād ir **starpmorfēmas** jeb **interfiksi**. Pie šīs grupas pieder: *-ast-*, *-d-*, *-e-*, *-el-*, *-en-*, *-est-*, *-i-*, *-ī-*, *-l-*, *-ļ-*, *-n-*, *-sn-*, *-st-*, *-šļ-*, *-šņ-*, *-t-*, *-ul-*, kā arī salikteņu pirmā komponenta galotne. Situāciju sarežģī tas, ka daļai šo morfēmu, piem., *-ast-*, *-est-*, *-el-*, *-ul-*, *-sn-*, *-st-*, *-t-* atbilst mūsdienu valodā funkcionējoši aktīvi vai mazaktīvi derivatīvie vai formveidotāji piedēkļi, bet dažas morfēmas, piem., *-d-*, *-ļ-*, *st-*, *-šļ-*, *-šņ-*, nav pilnīgi asemantiskas.

Tā kā latviešu teorētiskajā literatūrā nav vienota uzskata par šo struktūrvienību nozīmi derivācijā, vietu afiksu sistēmā, tās nav definētas un plašāk pētītas, tad dažkārt rodas problēmas morfēmu robežu un funkciju noteikšanā. Nav konsekvences arī apzīmējumu lietojumā -- iepriekšminētās struktūrvienības dēvē gan par piedēkli, gan iespraustu patskani, līdzskani, slīdskani, skaņu kopu, retumis, lielākoties salikteņu derivatīvajā raksturojumā, pavīd jēdziens 'savienotājmorfēma'. "Mūsdienu latviešu

literārās valodas gramatikas” autori dažas morfēmas apvieno ar derivatīvo piedēkli un šo formantu sauc par paplašināto izskaņu, piem., *-astība, -estība, -sniņa*. [5., 129., 119. lpp.]

Savienotājpatkskaņu izmantojumam latviešu valodas vārddarināšanā ir sena vēsture. Darinot lietvārdus no primāru verbu celmiem, starp celma beigu līdzskani un konsonantisko piedēkli (*-kl-* u.c.) tika iesprausts patskanis *-e* [2., 350.-354.lpp.]. Kā norāda K.Pokrotniece manuskriptā “Lietvārdu darināšana ar konsonantiskajiem piedēkļiem”, viens no pirmajiem uz šo īpatnību ir norādījis Harders, rakstot par Stendera gramatiku. Rozenbergers ir uzskatījis *-i-* par savienotājpatkskani vārdā *lac-i-kl-is* (< *lakt*). Arī Bīlenšteins atzina patskaņus *a, i* par savienotājpatkskaņiem. Darinot atvasinājumus no sekundāru verbu celmiem, laika gaitā notikusi morfēmu pārbīde, un, celma beigu patskanim vai divskanīam saaugot ar konsonantisko piedēkli, izveidojušies paplašinātie piedēkļi *-ēkl-, -īkl-, -okl-*, kuriem tiek pielīdzināts arī *-ekl-*.

Jēdziena ‘**interfikss**’ rašanās vēsturi plašāk aprakstījusi J. Zemša [11., 113.-136.lpp.], V.Urbutis [10., 237.-245.lpp.]. Krievu derivatoloģijā ar terminu ‘interfikss’ saprot tādas divu vārda struktūrvienību savienotājelementus, kuriem nav nedz derivatīvās, nedz formveidošanas nozīmes [12., 59. lpp.]. Savukārt lietuviešu vārddarināšanas teorijā tiek nošķirts tikai salikteņu savienotājpatkskanis. “*Iš visų jungiamųjų elementų, pasireiškiančių lietuvių kalbos žodžių daryboje, ipraščiausi ir svarbiausi, be abejo, yra dūrinių jungiamieji balsiai.*” [10., 245. lpp.]

Latviešu valodas vārddarināšanas teorijā būtu ieteicams lietot jēdzienu ‘**interfikss**’ (jeb ‘savienotājmorfēma’), apzīmējot ar to līdzekļus, ar kuru palīdzību savieno:

1) motivētājcelmu un derivatīvo piedēkli, piem., *pār+(est)+īb-a, sald+(e)+niek-s, ķer+(st)+ī-t*;

2) formveidotāju celmu un formveidotāju līdzekli, piem., *nes-(ī)-š-u, lauz-(ī)-s-i*;

3) salikteņa komponentus, piem., *mās-(as)+meit-a, sēt-(s)+vid-us, morf-(o)-lóg-ij-a*.

Tā kā ģenētiski interfikss vairumā gadījumu ir saistīts ar kādu morfēmu, tad to varētu pielīdzināt morfēmai. Apvienot interfiksu un derivatīvo sufiksu paplašinātā derivatīvā formantā nebūtu lietderīgi, jo

1) tas traucētu izprast vārda derivatīvo struktūru;

2) blakus ir semantiski adekvāti vārdi, kuri darināti bez interfiksa, piem., *zos+(l)+ēn-s* un *pīl+ēn-s*;

3) derivatīvās vai gramatiskās nozīmes izteicējs parasti ir attiecīgais sufikss, nevis viss postfikss, ko pievieno motivētājcelmam. Tā vārdos *og+(ul)+āj-s* un *sūn+āj-s* piedēklis *-āj-* izsaka nozīmi 'vieta, kur vairumā atrodami ar motivētājevārdu nosauktie augi' vai 'ar motivētājevārdu nosaukto augu kopa' Savukārt vārdformās *ved-(ī)-š-u* un *aug-š-u* nākotnes nozīmes izteicējs ir formveidotājs sufikss *-s- (-š-)*.

Tātad **interfikss** ir morfēma, kurai nav savas patstāvīgas derivatīvās vai formveidošanas nozīmes un kuru izmanto citu morfēmu savienošanai.

Pēc cilmes interfiksi ir:

1) primāri, t. i., tādi, kuri valodā nav lietoti piedēkļa vai galotnes funkcijā, piem., *-e- (skrund+(e)+niek-s, lauc+(i)+niek-s)*;

2) sekundāri, t.i. tādi, kas sākotnēji veikuši galotnes vai piedēkļa funkcijas un ar laiku, mainoties atsevišķu morfēmu lomai vārdā vai zūdot attiecīgajam atvasinājumam no aktīvās leksikas, zaudējuši savu derivatīvo un funkcionālo nozīmi, piem., *nam-(a)+māt-e, kār+(est)+īb-a* (:

kār-est-e), *pried+(ul)+āj-s* (: *pried-ul-a*). Pie šīs grupas pieder arī interfiksi, kuru cilme ir neskaidra vai kuri varētu tikt atvedināti no dažādiem piedēkļiem, piem., *šū+(d)+inā-t*, *sūr+(st)+ē-t*.

Salikteņu pirmā komponenta pilnā vai reducētā galotne latviešu valodas vai gala morfēma citvalodu cilmes vārdos vienmēr ir gramatiski neitrāla, tā zaudējusi galotnes nozīmi un kalpo par divu dažādu sakņu vai celmu savienotājmorfēmu, piem., *sird-(s)+ap-zīņ-a*, *fon-(o)-metr-ij-a*. Vienīgi lietvārdos *vec-ais+tēv-s*, *vec-ā+māt-e* galotnei saglabājušās tās gramatiskās funkcijas -- vārdus lokot mainās abi komponenti.

Funkcionāli interfiksus var iedalīt:

1) vārdveidošanas jeb derivatīvie interfiksi. Tos izmanto, atvasinot vārdus ar piedēkļiem *-al-*, *-ā-*, *-āj-*, *-el-*, *-elē-*, *-ē-*, *-ēn-*, *-inā-*, *-iņ-*, *-isk-*, *-ī-*, *-īb-*, *-īg-*, *-niek-*, *-o-*, lai savienotu derivatīvo bāzi ar derivatīvo līdzekli, piem., *drum+(st)+al-as*;

2) formveidošanas -- interfikss, ko izmanto nākotnes formu veidošanā no 1. konjugācijas verbiem, kuru celma beigu līdzskanis ir *d*, *s*, *t*, *z*, lai novērstu nevēlamu asimilāciju, piem., *grūd-(ī)-š-u*, *nes-(ī)-š-u*, *plet-(ī)-s-i*, *grauz-(ī)-s-i*.

Interfiksi, ko izmanto lietvārdu un īpašības vārdu derivatīvajos modeļos, lielākoties ir asemantiski, piem., *vard+(ul)+ēn-s*, *kuc+(el)+ēn-s*, *nak+(sn)+iņ-a*, *kut+(el)+īg-s*, *velt+(en)+isk-s*. Sarežģītāka situācija veidojas ar darbības vārdu interfiksiem tie parasti semantiski papildina, konkretizē piedēkļa derivatīvo nozīmi, piem., *gul+(d)+ī-t*, *kal+(d)+inā-t*, *sal+(d)+ē-t*, *kār+(st)+ī-t*, un atrodami kauzatīvos un iteratīvos verbos.

Tālāk apskatīsim dažu tipiskāko interfiksu izmantojumu latviešu valodas derivatīvajā sistēmā.

-ast-, -est-

Šīm morfēmām mūsdienu latviešu valodā ir divējāds raksturs. Pirmkārt, tas ir produktīvs piedēklis¹, ar kuru atvasināti daži verbu motivēti substantīvi, piem., *cien+ast-s*, *miel+ast-s*, *zvēr+est-s*, *rūp+est-i*. Šādu atvasinājumu valodā ir bijis vairāk, bet laika gaitā tie zuduši no aktīvās leksikas vai paglābušies vēl izloksnēs. Motivētālvārda funkcijas ir veikuši arī lietvārdi un īpašības vārdi, piem., *brāļ+ast-e*, *brāl+est-e*, *god+ast-s*, *glab+ast-s*, *ātr+ast-e* // *mudr+ast-e* 'steiga', *dīk+ast-s* 'brokastis', *saim+est-e* [2. 375. lpp.]. Daļa šo vārdu ir pamatā vēlākajiem atvasinājumiem ar *-ība*, piem., *err-(ast)+īb-a*, *kār-(est)+īb-a*, *zvēr-(est)+īb-a*, *žēl-(ast)+īb-a* u.c. Šajos derivātos morfēmas *-ast-* un *-est-* ir desemantizējušās zūdot no runātāju apziņas motivētālvārdam, tās vairs netiek saistītas ar abstrakta jēdziena nozīmes izteikšanu, līdz ar to pielīdzinās interfiksam. Bez tam valodā funkcionē vairāki vārdi, kuri darināti pēc šī senā derivatīvā modeļa parauga, izmantojot *-est-* vai *-ast-* par savienotājmorfēmu, piem., *burv+(est)+īb-a*, *brīv+(est)+īb-a*, *lab+(est)+īb-a*, *lab+(est)+īg-s*, *līdz+(est)+īb-a*, *ļauņ+(est)+īb-a*, *mīl+(est)+īb-a*, *māt+(est)+īb-a*, *pār+(est)+īb-a*, *pret+(est)+īb-a*, *piln+(est)+īb-a*, *piln+(est)+īg-s*. J.Janševska darbā "Dzimtene" izmantoti derivāti *bail+(est)+īb-a*, *liel+(est)+īb-a* 'lielība', *šmuc+(est)+īb-a* 'nepatīkams notikums' Tātad latviešu valodā jāšķir divu veidu morfēmas *-ast-* un *-est-*:

¹ J. Endzelīns norāda: "Piedēkļi ar *-est-* *-ast-* (vecu *es-* celmu paplašinājumi; to starpā arī vēli jauninājumi pēc veciem paraugiem). [2., 375. lpp.].

1) piedēklis, kas atrodas starp motivētājcelmu un galotni un izmantots abstraktu jēdzienu darināšanā;

2) interfikss, kas izmantots kā motivētājcelma un derivatīvā formanta *-ība* vai *-īgs savienotājmorfēma* un ir semantiski neitrāls.

-e-, -i-

J.Endzelīns *-e-* un *-i-* atrašanos pirms *-niek-* ģenētiski saista ar senāku *-en-* un *-in-* [2. 361. lpp.]. Mūsdienu valodas praksē *-e-* un *-i-* ir asemantiski interfiksi, kuru lietojumu blakus piedēklim *-niek-* nosaka vienīgi valodas pragmatisms - izrunas ērtums un labskanība. Šo morfēmu uzdevums ir novērst šķaņu kopu *bn, cn, dzn, ln* u.tml. izrunas grūtības, piem., *darb+(i)+niek-s, sec+(e)+niek-s, rīdz+(i)+niek-s, gudr+(i)+niek-s, māksl+(i)+niek-s, bikst+(e)+niek-s*.

Ievērības vērts ir T.Fennela uzskats, ka *-e-*, *-i-* izmantojums pirms *-niek-* būtu saistāms ar iepriekšējā patskaņa dabu, pie tam īpaša uzmanība pievēršama garajiem patskaņiem, arī divskaņiem un vārda garumam, uzsvaram. [3., 13. lpp.]

Parasti derivatīvo morfēmu aprakstos runā par paplašināto piedēkli *-eniek-*, *-iniek-*, kaut gan lietvārdu darināšanā izmantots interfikss *-e-* vai *-i-* un derivatīvais piedēklis *-niek-*, ar kura palīdzību atvasina personu nosaukumus pēc to dzīves, dzimtās vietas, nodarbošanās, sociālā stāvokļa, savstarpējās attiecības [6., 143.-146. lpp.].

-ul-, -l-

Morfēmai *-ul-* latviešu valodā ir divējādas funkcijas:

1) sufiksa -- ar to parasti darina personu nosaukumus

(darītārvārdus) un priekšmetu nosaukumus ar nievājuma nokrāsu vai bez tās, kā arī dažus deminutīvus, piem., *čīkst+ul-is*, *šūp+ul-is*, *maz+ul-is*, *mām+u|-a*. Derivatīvais līdzeklis tiek pievienots verbu, adjektīvu un dažiem substantīvu celmiem. Vēsturiski piedēklis *-ul-* bijis daudz plašāk izmantots deminutīvu darināšanā [2., 347.lpp.];

2) interfiksa *-ul-* un tā reducējums *-l-* funkcionē kā asemantiska savienotājmorfēma vairākos atvasinājumos ar piedēkli *-ēn-* un *-āj-*, piem., *čūsk+(ul)+ēn-s*, *kaz+(l)+ēn-s*, *pried+(ul)+āj-s*, *og+(ul)+āj-s*.

Kā liecina J. Endzelīna veiktie pētījumi [2., 303.; 347. lpp.], latviešu valodā ir bijusi vesela virkne atvasinājumu ar piedēkli *-ul-*. Zūdot šim derivatīvajam tipam, zuda arī tā semantika un radās nepieciešamība pēc cita līdzekļa, ar kura palīdzību izteikt deminutīvnozīmi, nosaukt dzīvnieku mazuļus. Šādā nolūkā valodā tika izmantots piedēklis *-ēn-*, kurš tad arī pārņēma piedēkļa *-ul-* funkcijas vairākos derivātos, bet morfēma *-ul-* veica tikai savienotājfunkciju, kļūdamā semantiski indifferenta. Grūti pateikt, kāpēc tā vispār tika saglabāta varbūt labskanības dēļ, bet varbūt pēc analogijas ar atvasinājumiem *serm-ul-ēn-s*, *zvirb-ul-ēn-s* u.tml., kuru primārie motivētārvārdi valodā bija zuduši.

Acīmredzot līdzīgs process noticis arī ar jau iepriekš minētajiem nedaudzajiem atvasinājumiem, kuros *-āj-* seko aiz mūsdienās nemotivēta *-ul-*, jo augu kopu vai to augšanas vietas nosaukšanai latviešu valodai tipisks ir piedēkļa *-āj-* izmantojums.

Plašu atvasinājumu grupu veido **v e r b i**, kuru darināšanā izmantots sufikss un interfikss. Darbības vārdu derivatīvā semantika veidojas savdabīgi, citādi nekā nomeniem. Ja lietvārdu un īpašības vārdu derivatīvo sufiksu pamatnozīme lielākoties ir pietiekami konkrēta, lai valodas pratējs to varētu uztvert arī ārpus derivatīvā konteksta, tad

verbu piedēkļu *-ā-*, *-ē-*, *-ī-*, *-o-* nozīme ir ļoti vispārināta, abstrakta un ciešā atkarībā no derivatīvās bāzes semantikas. Konkrētāki, semantiski spilgtāki ir t. s. paplašinātie piedēkļi *-aļā-*, *-alē-*, *-elē-*, *-uļo-*, kā arī piedēklis *-inā-*, kuri parasti tiek izmantoti kauzatīvas vai iteratīvas nozīmes izteikšanai. Blakus šīm derivātu grupām funkcionē pirmās konjugācijas verbu motivēti atvasinājumi ar *-ā-*, *-ē-*, *-inā-*, *-ī-*, kuru derivatīvās nozīmes veidošanā iesaistās vēl viena struktūrvienība interfikss *-d-*, *-ļ-*, *-ņ-*, *-šņ-* vai *-st-*, piem., *klie+(d)+ē-t*, *klī+(d)+inā-t*, *klai+(ņ)+ā-t*, *bār+(st)+ī-t*. Veidojas vairāki derivatīvie tipi, kuros blakus funkcionē *-d-* un *-ē-*, *-inā-*, *-ī-*, piem., *pū+(d)+ē-t*, *lie+(d)+ē-t*, *del+(d)+ē-t*; *šū+(d)+inā-t*, *dzir+(d)+inā-t*, *lie+(d)+inā-t*; *skal+(d)+ī-t*, *mī+(d)+ī-t*, *dzir+(d)+ī-t*. Retumis *-d-* tiek izmantots kopā ar *-elē-*, piem. *skrai+(d)+elē-t*. Interfikss *-st-* parasti saistās ar sufiksu *-ī-*, piem., *vār+(st)+ī-t*, *sai+(st)+ī-t*, bet *-ļ-*, *-ņ-*, *-šņ-* funkcionē pārī ar *-ā-*, piem., *koš+(ļ)+ā-t*, *rak+(ņ)+ā-t*, *gul+(šņ)+ā-t*.

Valodnieciskajā literatūrā ir izteikti dažādi viedokļi par *d* cilmi. Dominē apzīmējums "iesprausta skaņa, skaņu kopa" [6., 335.; 10., 9. lpp.]. Arī J.Endzelīns runā par skaņu iespraudumu vai ģenētiski saista *-d-* ar seno tagadnes celmu *-d(h)o-* [2., 831., 839., 927. lpp.], bet *-st-* ar *-sto-* celmu [2., 799. lpp.]. Atvasinājumi ar *-ņ-* pirms derivatīvā piedēkļa *-ā-*, pēc J.Endzelīna domām, ir darināti no seniem vai iedomājamiem *niā*-celmiem (piem., *ložņ-ā-t* *ložņ-a*) vai arī uzskatāmi par jaundarinājumiem (piem., *gaiņ-ā-t*) [2., 817. lpp.].

No mūsdienu valodas viedokļa morfēmas *-d-*, *-ļ-*, *-ņ-*, *-šņ-*, *-st-* tomēr varētu uzskatīt par interfiksiem, jo 1) šīs morfēmas nefunkcionē kā patstāvīgs derivatīvais līdzeklis, kaut arī tām ir zināma kauzatīvas vai iteratīvas nozīmes nokrāsa;

2) latviešu valodā jaunu vārdu darināšanā parasti nemēdz izmantot divas viena tipa morfēmas (šajā gadījumā tie būtu sufiksi) vienlaicīgi;

3) ārpus konkrēto verbu derivatīvā konteksta šīm morfēmām nav vārddarināšanas nozīmes, bet *-st-* saistās ar tagadnes piedēkļa gramatisko nozīmi.

Nobeigumā varam secināt, ka latviešu valodas vārddarināšanas un formveidošanas sistēmā būtu lietderīgi nošķirt **interfiks**u jeb **savienotājmorfēmu**, kurai raksturīgas šādas pazīmes:

pilnīgs derivatīvā un formveidošanas patstāvīguma trūkums,

asemantiskums vai vāja kādas derivatīvās nozīmes nokrāsa, kura parādās tikai saistījumā ar dažiem atsevišķiem derivatīvajiem sufiksiem,

partnerība ar kādu stabilu piedēkli, piesaiste noteiktas vārdšķiras motivētājam,

-- novietojums starp motivētājcelmu un derivatīvo piedēkli, kas ir derivatīvās nozīmes izteicējs; atrašanās salikteņa pirmā komponenta beigās, pilnībā zaudējot gramatisko nozīmi,

ierobežots derivātu skaits, kuru atvasināšanā izmantots interfikss un sufikss,

-- pragmatisms - lietojums labskanības vai vieglākas izrunas labad.

Interfikss, kurš sakrīt ar kādu sufiksu formāli vai saistīts ar to ģenētiski, atšķirams no tā pēc šādām pamatpazīmēm:

trūkst sufiksam raksturīgās semantikas,

kļuvis funkcionāli nemotivēts, zūdot no aktīvās leksikas atbilstošam derivātam,

patstāvīgi neveido derivatīvo modeli.

Izmantotā literatūra

1. Endzelīns J., Hauzenberga E. Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. I II sēj. R., 1934 - 1946.
2. Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. - R.: LVI, 1951. - 1100 lpp.
3. Fennels T. Par piedēkli *-nieks*. // Lingua Lettica. Raksti latviešu lingvistikā. - Melburnā, 1995. - 11. - 13. lpp.
4. Latviešu literārās valodas vārdnīca. I VII₂ R Zinātne, 1972 -1991.
5. Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I - IV sēj. - R. 1923 - 1932.
6. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. Fonētika un morfoloģija. - R.: ZAI, 1959. - 1. sēj.- 830 lpp.
7. Paulauskienė A. Lietuvių kalbos morfoloģija. Vilnius: MEL, 1994. - psl. 430.
8. Rudzīte M. Latviešu valodas vēsturiskā fonētika. R.: Zvaigzne, 1993.- 381 lpp.
9. Rūķe Draviņa V. Diminutive im Lettischen. Lund, 1959.- S.408.
10. Smiltiece G. Darbības vārds mūsdienu latviešu literārajā valodā.- R.: LVU, 1987.- 71 lpp.
11. Urbutis V. Žodžių darybos teorija. Vilnius Mokslas, 1978.- psl. 337.
12. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. - М.: Просвещение, 1973. -303 с.
13. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: СЭ, 1990. - 682 с.

Ieva ZAUBERGA (Rīga)
POSITION OF TRANSLATED LITERATURE
WITHIN LATVIAN LITERARY
POLYSYSTEM

Though translations have been generally accepted as an indispensable part of modern civilisation, they have likewise been regarded as undeniable inferiors to their source texts. The original is eternal, the translation dates. The original is a form of self-expression, translation a copy. In the last decades noteworthy attempts have been made to redefine the role of translations in contemporary cultural situations. In simple terms it can be said that the original has been pushed off its throne. The opposition between the source and target text as well as the integrity of the source text itself is being questioned. If traditionally the value of the translation has been seen in self-effacement, a vanishing act, then today poststructuralists, for example, argue that a translation is growth of the original which completes itself in enlarging itself...and if the original calls for a complement, it is because the original is not without fault, full, complete, total, identical to itself (Derrida, 1985, quoted from Venuti:7). Deconstructionists put forward many provocative questions: What if one suggested that without translation the original text ceased to exist, that the very survival of the original depends not on any particular quality it contains, but upon those qualities that its translations contain? (Gentzler, 1993:145) Indeed, doesn't the reception and appreciation of literary works hinge on a series of interrelated factors ranging from poetics to economics, from prestige to profit, rather than the inherent qualitative inferiority or superiority? Andre Lefevere in his book "Translation, Rewriting and Manipulation of Literary

Fame" (1992) reminds of what is sometimes being overlooked: the modern reader increasingly does not read literature as written by writers but as written by its rewriters, i.e. translators (4). It becomes essential to recognise that translation in its many aspects from the selection of foreign texts to implementation of translation strategies - plays an enormous role in the construction of national identities and hence can play an important geopolitical role.

In the present paper I will argue that in Latvian case the importance of translations throughout the course of history has been overwhelming. I will further analyse the relationship between translations and national literature, as well as the impact of the strong position translated literature holds in literary polysystem on translation strategies, consequently on the Latvian language development and furthermore on cultural evolution.

Theoretical framework

The theoretical framework for the present study is provided by Itamar Even-Zohar's polysystem theory (1978). Even-Zohar argues that translated literature is not to be perceived as a system in its own right but as an integral part of the whole literary polysystem of the receptive culture. Depending upon the specific circumstances operating in the polysystem, translated literature may take a secondary position, which is "normal", but it can also take a primary position which means it participates actively in modelling the centre of the polysystem. Thorough the foreign work features are introduced in the home literature which did not exist before. It may happen when a literature is "young", in the process of being established, or when literature is "weak" and there are crises or literary vacuums in a

literature. The position translated literature takes in the polysystem inevitably affects translation norms and policies. If translated literature assumes the primary position, the translator does not look for ready-made models in his home stock. Instead, he is prepared to violate the home conventions. Under such circumstances the chances that a translation will be closer to the original in terms of adequacy are greater than otherwise. When translated literature occupies a secondary position, the translator's main effort is to find the best ready-made models for the foreign text and the result often turns out to be a free rewrite.

The Latvian Case

My contention is that in Latvian literary polysystem due to historical circumstances most of the time translated literature has held the dominant position.

- Early days of national language and literary system

When modern standard Latvian assumed shape in the middle of the 19th century, it drew heavily on "Old Latvian Writing" (veclatviešu raksti), i.e. first written evidences in the Latvian language, which happen to be translations done by the German clergy of The Catholic Catechism (1585), Lutheran Catechism (1586) and later, in 1689, the Bible. The first sample of Latvian national literature "Little Songs" (Dziesmiņas) in 1856, comprises 37 poems only one of which is original creation by Juris Alunans. Many other translations followed. Latvian culture witnessed a most extensive Shakespeare translation, "The Merchant of Venice" in 1884 being the first. Important

authors like Milton, Byron, Dickens, Kipling, H.B.Stowe were translated. Even though the artistic quality of these translations often suffered under the strife of necessity to word uncustomary ideas, the language benefited as translations forced it to expand. Translated literature fulfilled the needs of a young literature to put into use its newly founded language for as many literary types as possible in order to make it functionable as a literary language. Since a young literature cannot create major texts in all genres and types immediately, it benefits from the experience of other literatures. Translated literature becomes in such a way one of its most important systems.

- Flourishing of national literature in the first decades of the 20th century

Already the 90ies of the previous century could be regarded the period when Latvian national literary system got established: it is the hey-day of Blaumanis realism, Aspazija's romantic poetry, Poruk's philosophical writing. The beginning of the 20th century is marked by Rainis poetry alongside with a variety of other very good authors: naturalistic novels of Andrejs Upīts, impressionistic prose of Jānis Jaunsudrabiņš, modern expressionistic poetry by Jānis Sudrabkalns, romantic fairy-tales of Kārlis Skalbe, fairy-tale plays by Anna Brigadere, ballads by Vilis Plūdons. Latvian literature of this period reflects a colourful picture leaving space also for translations.

There is a large number of translations of French poetry and prose. The first Latvian translation of "Don Quixote" and "Divina Comedia" are made. There are translations of ancient Greek literature, there is also the wish to establish contacts with the Orient: a selection of translated Japanese

Lyrics makes its appearance, the “Thousand and One Night” are translated into Latvian, by way of Tagore Latvian readers seek to become acquainted with India. Owing to this variety, extensive, rewarding adoptions of foreign materials, models and inspirations, Latvian literature remains for quite a time in state of ferment and exploration. For once, literary polysystem is in a healthy state with a confident national literature in the central position. Hopefully it is not the case of the first and last time, as starting from 1940 onwards, including the present situation, chances for a well-balanced literary polysystem have been slim.

- Restrictions and prescriptions of the Soviet period

The Soviet period imposed unconditional compliance with Communist ideology as well as censorship and unification. Statements of denial of the existence of Latvian literature at this period (Andrups, Kalve, 1953:193) seem exaggerated. However, literary polysystem was radically transformed. Some writers were deported (Aleksandrs Grīns), some emigrated (Anšlavs Eglītis, Mārtiņš Zīverts, Kārlis Skalbe). Some were not able to write under the new ideological constraints. Many still went on writing, some complying unconditionally (Vilis Lācis), some balancing between the imposed standard and their own conscience, creating inconsistent, mediocre works (Jānis Sudrabkalns, Aleksandrs Čaks). Generally the literary scene can be qualified as defective.

Prescriptions applied also to translations, but translated literature traded considerably better. As a rule conventional, uncontroversial literature (Jack London, John Galsworthy) as well as writers speaking about the injustice in the

capitalist society (Theodore Dreiser, Archibald Cronin) were canonised. Contemporary writers were treated with caution as their writing as well as public statements were difficult to predict. But in-between there were also translations of works by Ernest Hemingway, Jerome Salinger, John Fowles which were accepted by the Latvian readership much more enthusiastically than samples of confused national literature. Again translated literature became the channel through which fresh ideas were brought home. As pointed out by Jose Lambert, there is no better way of struggling against home conventions than the sudden use of exotic habits and conventions (1991:5).

- Post-Soviet liberalisation

The removal of political restrictions unfortunately did not save national literature. After fifty years of meandering poetics, the ground was knocked from under its feet. The techniques of writing, painstakingly elaborated under the totalitarian regime subtext, understatement, implication, metaphor - had to be discarded with the advent of the era of openness. Modern writers seem to have taken a temporising stand, like everybody else, trying to adjust to the new conditions. I dare move a sad conclusion that Latvia in the last decade of the 20th century again finds itself with a weak national literature. One can just speak in this case about the shift of patronage, to use the term of Andre Lefevere (1992:15). Patronage or power that can further or hinder the reading and writing of literature may be ideology based, but today it is rather based on economic components, the profit drive for which the Latvian writers are not prepared.

Translated literature, in its turn, can flourish in the new conditions. (If we ignore the fact that our common culture is less and less a book culture and more and more a culture of cinema, television and popular music.) Today the market is flooded with numerous commercial translations of Western mass culture (Jackie Collins, James Hadly Chase, soap operas like "Saved by the Bell" just to mention the best). The tendency is to translate the so far undesirable contemporary writers amongst which there are also some socially and artistically poignant authors like John Fowles, Kurt Vonnegut, Anthony Burgess. Many of them deal with topical problems in stylistically and linguistically unorthodox ways which makes the Latvian translators stretch home conventions.

Position in the polysystem and translation strategy

According to the modern functionalist approach, it is the receiving literature that determines the translation method and its function. Since the receiving culture in Latvian case is with a relatively low self-image (compare to French, English, German), its attitude to the source text is respectful and consequently translations are on the literal side: semantic (Newmark), documentary (Nord), conservative (Popovic), i.e. loyal to the source text and its author or as close as possible and as free as necessary. "Strangeness" of the target text does not break the expectancy norm as the recipient is content with "observing" a communicative situation of which he is not a part. My contention is that this is typical of the readership of "closed countries" for who translated literature is one of the very few channels of learning of the life "on the other side" The research done by Finnish scholars confirms this assumption. When the

Soviet tourists were questioned about their reaction to Finnish tourist brochures translated into Russian, which the Finns themselves regarded with concern as unprofessional direct transfers, they pronounced the “exotic” appearance fully acceptable (Marja Janis & Timo Priiki, 1994:51).

Latvian translators seem to be little affected by the general switch to the target orientation when translators go for free rewrites abiding by the skopos theory postulate that it is the intended purpose of the target text that determines translation strategy and not the function of the source text (Reiss & Vermeer, 1984). On the one hand, the new approach can be interpreted as giving concessions to the end of the 20th century consumer world which is less and less dependent on the book culture and tends to look at translation as a service that should be rendered efficiently, also the gradual evolution of culture without special boundaries as a consequence of global political developments. On the other hand, it might be enhanced by the spread of translation of non-canonised literature and extended range of text types which simply cannot be effectively translated by using the same strategy. Good is that translation which is read or as it is at times admitted these days - good is that translation which can be sold.

Faithfulness is just one translation strategy that can be inspired by the collocation of a certain ideology with a certain poetics. To exalt it as the only strategy possible, or even allowable, is as utopian as it is futile (Lefevere, 1992:51). To which Peter Newmark responds: “It (target orientation) is an interesting approach but actually it denies the importance of accuracy and the truth in translation: all that matters is the function of the translation in the “new setting” In spite of its abstraction, this is the crudest statement that I know of the view that once one knows why

(purpose), both the what (content) and how (form) become irrelevant” (1991:54) He comes out with a compromise: the more important the language of a text, the more closely it should be translated; the less important the language of a text, the less closely it needs to be translated.

Further I will address the reasons for the consistent adherence to source-orientation in Latvian translations:

- Dominance of translated literature within literary polysystem and low self-image

For low self-image and distinct source-orientation see the following translations of two advertisements:

Jurmala is famous for its clean air, moderate climate, unique pine woods and medical mud. Unfortunately, the sea is too cold to make you wish to have a swim too often, water temperature seldom exceeds 20 degrees centigrade.

A walk in the streets of the old town would be quite pleasant but you should better have a reliable companion or postpone all romantic impressions until daytime.

(“Riga This Week”, summer 1993)

- Mentality of minor nations

As pointed out by Andre Lefevere, central cultures are not very interested in the “otherness”, they take their patterns as the best whereas minor cultures look around for possible patterns for further success. Considering the contemporary post-colonial theories of translation (e.g. Susan Bassnett), cultural attitudes of minor nations can be said to be free from colonising drives.

Czech writer Milan Kundera, who has spent much time fighting for appropriate presentation of his works in different translations, points out that translations into minor languages are always better. He is appalled by the cultural hegemony his writing has been exposed to: "In 1968 and 1969, "The Joke" was translated into all the Western languages. In France, the translator rewrote the novel by ornamenting my style. In England, the publisher cut out all the reflective passages, eliminating the musicological chapter, changed the order of parts, recomposed the novel" (1988, quoted from Gentzler:38). A typical phenomenon which has been described in terms of "appropriation" which in sphere of culture steps from distorted economic and social relations (Kuhiwczak, 1990:118), or "colonization" which is based on a master - servant or coloniser - colonised relationship (Sengupta, 1990:58). To achieve acceptance the source text is to be rewritten to suit the ideology of the dominant culture.

The train of thought naturally is reverse from the side of the colonised. "And yet for a translation to be good it takes so little: to be faithful, to want to be faithful" (Kundera again, 1987, quoted from Kuhiwczak, 1991:135).

- Historical impact of German tradition on Latvian translators

German tradition can be characterised as an approach to translation the main requirement of which is the devotion to the original combined with a natural flow of the target language. Some of the early Latvian professional translators, Fricis Adamovičs, for example, drew on German theoretical sources. Latvian translations from the very first day up to the present moment or, perhaps, till a

couple of years ago, serve the same function German translations had to fulfil in the 17th century when Luther translated the bible: exercise, expand, improve the target language and literary polysystem. Since Latvian has often been pointed to as an inferior language (first by Germans, then by Russians), the first translators set themselves a task of proving that in Latvian all the same things can be expressed as in the so-called major languages. Statements of German scholars were found supportive, e.g. Humbolt's idea that everything "the highest and the deepest, the strongest and the most tender can be expressed in every language. It is just that these tones slumber as in an instrument that is not played until the nation knows how to elicit them" (quoted from Lefevere, 1977:41).

Recent Translation Practices and Cultural Evolution

The removal of political and societal constraints has found a prompt reflection in recent Latvian translations. I will return to the concept of changed patronage: communist ideology has been replaced by acceptance of western mass culture. The acceptance is unconditional psychologically because of its novelty and politically because of its non-Soviet orientation. The practical consequence is the wish to imitate. The high status of Western culture in Latvia today entails an increased tolerance for its interference.

In translations the eye is caught by a conspicuous number of foreign (basically English) words. Because of the ongoing battle between purism and foreign loans in Latvian linguistics, again for historical reasons, the language of translations so far has been rather cautious about prompt borrowing. For a long time the Latvian language has been under an external threat of elimination. Consequently an

effort has been made by linguists, writers, rewriters, teachers to keep the integrity of the national language. Today the outer danger has relented, as it were, and foreign elements have literally possessed the literary language which can be characterised as a “ketchup effect”, i.e. previously proscribed they had accumulated in an undesirable cluster which, with the barrier removed, is now dissolving in the language. Or “catch-up effect”, i.e. the aspiration of the Latvian culture to attain the Western standards at all cost. An objective reason for an increasing application of transcription instead of the formerly favoured explanatory translation in the process of rewriting is the broadening of the background knowledge of the Latvian readership. At the same time there seems to be a considerable amount of unconscious borrowing taking place. Multiple translations of the same source text reflect it convincingly. Just one example:

Ramonas’s eyes, behind thick, counter-myopia lenses, did not reflect even the smallest part of Mary-Jane’s enthusiasm. (Salinger, “Nine Stories”:44)

Ramonas acīs aiz biezajiem brīļu stikliem nebija ne vēsts no Mērijas Džeinas sajūsmas. (1969:328)

Ramonas acīs aiz amiopiskajam lēcām nebija ne vēsts no Mērijas Džeinas entuziasma. (1991:25)

Amazingly, the modern language of translations occasionally starts reflecting even the formerly unconditionally barred German barbarisms:

Pagaidi bišķin! (1991:24) for Wait a second! (Salinger, “Nine Stories”:42)

Nu i štrunts! (1991:28) for Nuts to you! (Salinger, “Nine Stories”:46)

Ja tu akurāt gribi kļūt par mūķeni... (1991: 29) for If you gonna be a nun or something... (Salinger, “Nine Stories”:47)

Normunds Naumanis, a Latvian theatre critic, as always pointedly, characterizes the present situation in the following way:

“Ēdam (we eat) anklbenus, kornfleikus, bigmekus, šrimpus, čikenus (accusative case endings) ar vai bez (with or without) čilijiem un karijiem, košļājam (we chew) spermintus un izspļaujam (and spit out) šitus bez skābes rītos un vakaros (without acid in the morning and evening)”

The discontent of purists is subdued as there is no power behind them, i.e. Latvian linguistic research does not get proper funding - patronage at work again.

Meanwhile linguists talk about “polilingvistiskajām idiotijām, ko izraisījusi (caused by) civilizācijas internacionalizēšanās”. (Latvian daily paper “Diena”, February 18, 1995)

Another sphere where extensive borrowing has taken place is the translation of taboos. Here not the word itself is borrowed but its usage pattern. In Latvian writing taboos used to be perceived as strongly connotatively marked

whereas in English four-letter words are used with such monotonous regularity that they have lost their disturbing undercurrents. Accordingly, to attain similar response, they were softened or neutralised. Today, actually starting from the Latvian translation of Kurt Vonnegut's novels in 1987, every self-respecting translator makes it a point of honour to transfer them directly. Depending on the function of the source text, this strategy may either succeed (like in Vonnegut's case) or fail (like in Erick Segal's "Love Story"). Vonnegut's artistic purpose is to shock the reader and the translation of Up your ass with Mobil Gas (1974:84) as Dirsu gaisā, galvu maisā! viņš izsaucās. (1987:364) is acceptable, whereas Segal's is a sentimental story and the direct transfer of At a heated juncture, I made the unfortunate error of referring to their center as a "fucking Canuck". (1971:25) as Visai saspīlētos apstākļos es pieļāvu liktenīgo kļūdu, jo vērsos pie pretinieka centra uzbrucēja, godinādams viņu par "apdirsto Kanuku". (1993:14) is completely out of place. Approximation between written and spoken Latvian is certainly taking place, but translation convention changes seem to have by far overtaken the processes of natural language development. In Latvian linguistics there has always been the emphasis laid on the role of translation in processes of expanding of the target language. Today, however, there is an uneasy feeling at times whether translations do not rather lead to the qualitative shrinking of Latvian and atrophy of native elements as a result of insufficient exercise. It seems that these innovations alter not only traditional forms of expression but also traditional social conventions, e.g. today Latvians are much more easy about using swear words in their daily communication to say nothing of the language of literature where a taboo is a sign of modern style.

In conclusion it can be said that the language of Latvian translations today, similarly to all other spheres of life, is free from prescriptions of any kind and, again similarly to all other spheres of our life, furthers the internationalisation and liberalisation of environment. In the very end let me once again return to Andre Lefevere: "I simply want to make the point that, contrary to the traditional opinion, translation is not primarily "about" the language. Rather language as the expression of a culture is one element in the cultural transfer known as translation." (1992:57)

References

1. Andrup, J. Kalve, V (1953) Latvian Literature. Stockholm.
2. Bassnett, S. (1991) Translation and Ideology. Kluwer, 1:2, p.7
3. Even-Zohar, I. (1978) "The Position Of Translated Literature Within The Literary Polysystem". In: Literature And Translation. 117-127, ACCO, Belgium.
4. Gentzler, E. (1993) Contemporary Translation Theories. Routledge.
5. Janis, M. & Priiki, T. (1994) "User Satisfaction With Translated Tourist Brochures: The Response Of Tourists From The Soviet Union To Russian Translations Of Finnish Tourist Brochures". In: Translation and The (Re)production Of Culture. (Ed.) Robyns, C. 49-56. Leuven.
6. Korzeniowska, A. & Kuhiwczak, P. (1991) Successful Polish - English Translation. Warszawa.
7. Kuhiwczak, P. (1990) Translation As Appropriation: The Case Of Milan Kundera's "Joke" In: Translation, History, Culture. Ed. Bassnett, S. & Lefevere, A. 118-131. Pinter Publishers.

8. Lambert, J.(1991) Literature, Translation and (De)Colonization. Paper delivered in the XIIIth International Congress of the International Comperative Literature Association. Tokyo.

9. Lefevere, A. (1977) Translating Literature:The German Tradition (From Luther To Rosenzweig) Van Gorcum, Assen, Amsterdam, the Netherlands.

10. Lefevere, A. (1992) Translation, Rewriting And Manipulation Of Literary Fame. Routledge.

11. Newmark, P. (1990) A Textbook Of Translation. Prentice Hall.

12. Newmark, P. (1991) About Translation. Clevedon-Philadelphia- Adelaide.

13. Nord, C. (1991) Text Analysis In Translation. Amstrdam-Atlanta.

14. Sengupta, M.(1990) "Translation, Colonialism And Poetics: Rabindranadt Tagore In Two Worlds" In: Translation, History And Culture. (Eds.) Bassnett, S.& Lefevere, A. 56-63. Pinter Publishers.

15. Rethinking Translation. (1992) (Ed.) Venuti, L. Routledge.

Books Analysed

1. Salinger, J. (1982) Nine Stories. Moscow.

2. Selindzers, Dz. (1969) Stāsti .Riga.

3. Selindzers, Dz. (1992) Jaunī cilvēki. Riga.

4. Segal, E. (1971) Love Story. Hodder Paperbacks.

5. Sigals, E. (1993) Mīlas stāsts. Riga.

6. Vonnegut, K. (1974) Breakfast Of Champions. Panther Granada Publishing.

7. Vonneguts, K. (1987) Čempionu brokastis. Riga.

Ieva ZUICENA (Rīga)

CEĻŠ UZ VALSTS VALODU

“Es pieprasu, lai manā zemē latviešu valodu uzskatītu par valsts valodu!” “Latviešu valodai Latvijā jābūt valsts valodai!” “Pēdējais laiks Latvijā par valsts valodu pasludināt latviešu valodu!” “Mēs esam par to, ka Latvijā latviešu valodai jābūt valsts valodai!” “Mēs prasām, lai latviešu valodai tiktu piešķirts valsts valodas statuss!”

Tā rakstīja Latvijas tauta 1988. gadā, savas trešās Atmodas laikā. Toreiz 354 000 Latvijas iedzīvotāju ar saviem parakstiem panāca, ka latviešu valodai konstitucionāli tika piešķirts valsts valodas statuss un 1989. gadā tika pieņemts Valodu likums. Bija sākusies cīņa pret rusifikāciju. Grūta, smaga cīņa, kas nebūt vēl nav beigusies.

Rusifikācijas mehānismu Padomju Savienība bija mantojusi no cariskās Krievijas. Laika gaitā pārkrievošanas paņēmieni kļuva rafinētāki un iedarbīgāki. Ja pagājušā gadsimta beigās mēģinājumiem rusificēt Baltijas iedzīvotājus nebija īpašu panākumu, tad Padomju Savienībai tas izdevās daudz “veiksmīgāk”

Vispirms notika baiga vietējo iedzīvotāju fiziska iznīcināšana vai izsūtīšana uz Sibīriju, aiz Polārā loka, uz Kazahstānas stepēm, kur tāpat viņi bija lemti lēnai, mokošai nāvei, nāvei no bada, aukstuma, slimībām.

Sibīrijā nonākušajam latviešu zemniekam bija jāparakstās par to, ka viņš ir ar mieru uz mūžu tur dzīvot, ka viņš nemēģinās atgriezties Latvijā.

Bet pa to laiku dzimtenē plānveidīgi, arvien lielākā skaitā tika iepludināti iebraucēji no visas Padomju Savienības. Daudzajiem tūkstošiem pārceļotāju tika sagatavotas darba vietas speciāli uzceltajās lielajās rūpnīcās. Stratēģiski svarīgās nozares – aviācija, sakari, dzelzceļš,

jūrniecība, tāpat represīvās struktūras (milicija) – nonāca pilnīgā krievvalodīgo iedzīvotāju pārziņā. Latviešus atbildīgos amatos tur neuzņēma, jo bija politiski neuzticami, arī speciālo izglītību tieši šajās nozarēs varēja iegūt tikai krievu valodā, bieži ārpus Latvijas.

Iebraucējiem tika piešķirtas privilēģijas dzīvokļu saņemšanā, bet vietējie iedzīvotāji, sevišķi Rīgā, dzīvokļus gaidīja 18 – 20 gadus.

Tādējādi 1989. gadā latviešu vairs bija tikai puse no Latvijas iedzīvotāju kopskaita, un visās lielākajās Latvijas pilsētās latvieši bija un vēl joprojām ir mazākumā. Īpaši satraucoša demogrāfiskā situācija izveidojusies Daugavpilī, otrā lielākajā Latvijas pilsētā, kur tikai katrs desmitais iedzīvotājs ir latvietis. Šī pilsēta steidzīgi prasa enerģisku valdības rīcību, lai no tās nepanesamā psiholoģiskā klimata dēļ neaizbrauktu projām vēl tur palikušie latvieši.

Viena no rusifikācijas mehānisma sastāvdaļām ir prasmīga un pastiprināta krievu valodas mācīšana. Latviešu skolās krievu valodas skolotājiem tika maksātas piemaksas, un krievu valodai tika atvēlēts lielāks stundu skaits nekā dzimtajai valodai. Mācot krievu valodu, tika izmantotas jaunākās mācību metodes, tādēļ rezultāti bija labi.

Pilnīgi pretēja attieksme bija pret latviešu valodas mācīšanu krievu plūsmas skolās. Latviešu valoda bija fakultatīvs priekšmets, nopietnu mācību procesu neiespējamu padarīja nemitīgās audzēkņu maiņas un negatīvā skolēnu attieksme pret latviešu valodu. Trūka motivācijas mācīties Latvijā varēja gan dzīvot, gan strādāt, neprotot neviena vārda latviski. Un tomēr arī šādos apstākļos bija pedagogi, kas spēja un prata saviem audzēkņiem labi iemācīt latviešu valodu: Antoņina Ječa, Kornēlija Ikauniece, Eugēnija Lauriņa, Pāvils Liepiņš u.c.

Pēc tam kad 1988. gada 6. oktobrī toreizējā Augstākā Padome papildināja LPSR konstitūciju ar pantu,

kas noteica, ka Latvijā valsts valoda ir latviešu valoda, sākās politiķu un valodnieku darbs pie valsts valodas likuma. Likums tapa grūti un smagi. Dažs labs valodnieks toreiz pat nenojauta, cik politiski svarīgam jautājumam bijām pieķērušies. Likums iznāca samocīts, tas atstāja vēl visai plašas tiesības arī krievu valodai. Likuma būtību atsedza jau tā virsraksts – Valodu likums. Tomēr tam bija liela nozīme latviešu tautas dzīvē, jo šis likums juridiski apstiprināja un noteica latviešu valodas tiesības būt valsts valodai. Pamazām sākās Valodu likuma īstenošana: pakāpeniska pāreja uz lietvedību latviešu valodā, bezmaksas latviešu valodas kursu organizēšana darba vietās.

Tā kā Latvijas politiskais stāvoklis tai laikā bija vēl nestabils, lielākajai daļai krievvalodīgo Latvijas iedzīvotāju šķita, ka viss paliks pa vecam, tāpēc arī latviešu valodu mācījās nelabprāt. Sevišķi pirms PSRS specdienestu rīkotajām provokācijām 1990. un 1991. gadā latviešu valodas nodarbības praktiski neviens vairs neapmeklēja.

Valodu likuma īstenošana aktivizējās pēc Latvijas neatkarības atzīšanas. 1992. gada sākumā nodibināja Valsts valodas centru (vadītāja Dzintra Hirša). Sākotnēji Centrs bija tiešā Ministru Padomes pakļautībā, tas ļoti sekmēja visu ar valodu saistīto likumdošanas aktu izpildi.

Viens no pirmajiem Valsts valodas Centra darbiem bija valsts valodas prasmes pārbaudes jeb atestācijas organizēšana. Augstākās Padomes Prezidija Valsts valodas komisija izstrādāja nolikumu par kārtību, kādā veicama atestācija, bet Izglītības ministrijas speciālisti izveidoja pārbaudes biļešu paraugkomplektus.

Bija paredzēts līdz 1992. gada 31. decembrim veikt vispārēju latviešu valodas prasmes pārbaudi tiem darbiniekiem, kuru profesionālajos pienākumos ietilpa uzņēmumu vadīšana, iedzīvotāju apkalpošana vai

lietvedības kārtošana.

Visiem darbiniekiem, kuri nebija ieguvuši izglītību latviešu valodā, bija jākārt atestācija, tomēr pēdējā brīdī neizprotamā veidā Nolikumā parādījās atruna, ka privātu uzņēmēji var izmantot tulka pakalpojumus. Šī mazā iebilde bija diezgan ievērojams traucēklis atestācijas gaitā un vēl joprojām traucē valsts valodas inspektoru darbu, jo šis 1992. gada 25. maijā apstiprinātais Nolikums ir vēl spēkā.

Nolikumā bija noteiktas trīs valsts valodas prasmes pakāpes, atbilstoši ieņemamajam amatam un profesijai. Saskaņā ar to visas ministrijas, kā arī lielo pilsētu un rajonu pašvaldības veidoja atestācijai pakļaujamo amatu un profesiju sarakstus ar sadalījumu valsts valodas prasmes pakāpēs. Savukārt katra uzņēmuma vai iestādes vadītājs, vadoties pēc savas ministrijas pavēles vai pašvaldības lēmuma, veidoja atestējamo darbinieku sarakstus savā uzņēmumā vai iestādē. Ministrija, kurai būtu bijis visvairāk jā rūpējas par atestācijas pareizu norisi, savas nozares darbiniekiem noteica nepamatoti zemas valsts valodas prasmes pakāpes. Toreizējais izglītības ministrs A. Piebalgs parakstīja pavēli par to, ka augstskolu docentiem un profesoriem valsts valodas prasmes atestācija jākārt tikai vidējā pakāpē. Pēc pāris mēnešiem pavēle tika labota, taču augstskolu pasniedzēju atestācijā jau bija radušies dažādi pārrautumi.

Atestācijas mehānisms bija diezgan sarežģīts. Ministru Padome apstiprināja Galveno valsts valodas atestācijas komisiju 9 cilvēku sastāvā, ministri un pašvaldību vadītāji izveidoja ministriju un pašvaldību atestācijas komisijas 7 cilvēku sastāvā. Uzņēmumu, iestāžu atestācijas komisijas sastāvēja no 5 cilvēkiem, vienam komisijas loceklim bija jābūt attiecīgās pašvaldības pārstāvim. Šim cilvēkam bija uzticētas kontroles funkcijas,

jo uzņēmumu, iestāžu atestācijas komisijās kolēģi, darba biedri eksaminēja viens otru.

Tomēr praksē izrādījās, ka atestācijas norisi, tās objektivitāti noteica nevis pilnvarotā persona, bet gan konkrētā uzņēmuma vai iestādes vadītājs. Bija darba vietas, kur valsts valodas prasme tika pārbaudīta godīgi, korekti, nevainojami, taču ne mazums bija tādu iestāžu, kur pie klāta galda vienkārši aizpildīja protokola lapu ar vajadzīgajām valodas prasmes pakāpēm.

Tādējādi sabiedriskā kārtā, vienlaicīgi darbojoties simtiem komisiju, valsts valodas prasme tika pārbaudīta 134 000 cilvēku. Atestāciju sekmīgi nokārtoja tikai 67 %, t.i., apmēram 90 000. Vēlāk, 1993. gadā, kad izdevās izcīnīt atestācijas termiņa pagarinājumu vairākiem lielajiem uzņēmumiem, kuri tikai nesen bija pārgājuši Latvijas jurisdikcijā, kā arī Iekšlietu ministrijas struktūrvienībām, atestāciju sekmīgi nokārtojušo skaits ievērojami pieauga un kopumā atestācijas pirmajā posmā 1992.–1993. gadā valsts valodas prasmes pārbaudi bija nokārtojuši 154 000 cilvēku.

Sākotnēji no cittautiešu puses bija ārkārtīgi negatīva attieksme pret atestāciju. Krievu prese nesaudzīgi atspoguļoja visas šī procesa vājās puses un trūkumus. Tomēr pakāpeniski cittautieši samierinājās ar domu, ka dzīvojot Latvijā, latviešu valoda ir jāprot. Valsts valodas apguvei bija radusies motivācija valoda jāmacās, lai nokārtotu atestāciju.

Tādā brīdī būtu bijis bezatbildīgi valsts valodas prasmes pārbaudes procesu izbeigt, tāpēc Valsts valodas centra darbinieki sagatavoja jaunu atestācijas nolikuma projektu, kurā valodas prasmes pārbaudi uzticēja pašvaldību izveidotajām atestācijas komisijām. Šo projektu negribēja akceptēt Ministru Padomes juridiskais dienests. Tikai pateicoties toreizējā Ministru Padomes priekšsēdētāja Ivara Godmaņa personiskai iniciatīvai, šis Nolikums tika

pieņemts valdības sēdē 1993. gada 14. aprīlī. Tā sākās valsts valodas prasmes atestācijas otrais posms, kuram nenoteica kādu konkrētu pārbaudes beigu termiņu.

Līdz ar jauna tipa atestācijas komisiju izveidi pašvaldībās tika modernizēta arī valodas prasmes pārbaudes metodika. Pierasto pārbaudes biļešu vietā tika ieviesta t.s. intervijas metode. Runas prasmes pakāpi konstatēja brīvā sarunā ar intervētāju. Rakstu prasmes pārbaudei sāka izmantot radoša rakstu darba metodi.

Šāds pārbaudes veids ir īpaši piemērots gadījumos, kad jānosaka, vai pārbaudāmās personas valodas prasme ir atbilstoša profesionālo pienākumu veikšanai. Kā zināms, profesiju ir tūkstošiem, katrai profesijai sagatavot atsevišķas pārbaudes biļetes vai testus nav iespējams. Tāpēc brīvā saruna, kur dabiskā un nepiespiestā veidā tiek lietota profesionālā leksika, ir vispiemērotākā metode valodas prasmes pārbaudei profesionālām vajadzībām.

Tā kā atestāciju kārtu pārsvarā pieaugušie, kuri latviešu valodu apguvuši pašmācības ceļā, par valodas prasmes pamatkritēriju ir noteikta spēja sazināties latviešu valodā, t.i., spēja saprast latviski teikto un prasme loģiski, visiem saprotami izteikt savu domu. Pārējiem kritērijiem (gramatisko formu pareizībai, skaņu precīzai izrunai u.tml.) nav tik būtiska nozīme, lai gan ir atsevišķas profesijas, piemēram, skolotāji, kurās ir ļoti nepieciešama prasme **pareizi** runāt un rakstīt.

Kad es dzirdu dažus valodniekus izsakāmies, ka cittautiešu kļūdainā runa negatīvi iespaido mūsu, latviešu, valodu, man kļūst skumji par mūsu īso atmiņu. Tas nebija nemaz tik sen, kad cittautieši vispār nerunāja latviski. Cittautieši runās pareizā latviešu valodā tad, kad mēs paši runāsim pareizi latviski, kad būsīm sakārtojuši latviešu valodas mācīšanas sistēmu gan latviešu, gan cittautu skolās.

Izglītības ministrijas Mācību satura un

eksaminācijas centrs daudz dara, lai skolās uzlabotu latviešu valodas mācīšanas kvalitāti. Diemžēl liela daļa latviešu valodas skolotāju nav vēl gatavi valodu mācīt ar jaunām, modernām metodēm. Jau otro gadu latviešu valodas eksāmenam cittautu skolās ir īpašs statuss, tas vairs nenotiek pēc bijēju sistēmas. Visām Latvijas skolām ir izvirzītas vienotas prasības. Skolēnu attieksme pret latviešu valodu ir kļuvusi daudz apzinīgāka un, kā rāda eksāmenu rezultātu analīze, latviešu valodas prasme cittautu skolu audzēkņiem lēnām uzlabojas.

Domāju, ka pēc pāris gadiem latviešu valoda Latvijā spēs funkcionēt kā īsta valsts valoda, ja vien mēs paši, latvieši, savu dzimto valodu mīlēsim un cienīsim.

SAĶTURA RĀDĪTĀJS

Priekšvārdi	3
A. BANKAVS (Rīga).....	7
Abreviatūras 90.gadu leksikā	
Dz.BOND (Athens OH USA)	14
Some fundamental frequency patterns of Latvian sentences	
M. BRĒDE (Rīga)	27
Pragmatisko izteicienu funkcionālā slodze latviešu valodā	
B.BUŠMANE (Rīga)	34
Piena produktu nosaukumu darināšana latgaliskajās izloksnēs	
I.ĒDELMANE (Rīga)	53
Latviešu valodas augu nosaukumu leksiskā motivācija	
V.ERNSTSONE (Rīga)	76
Valodas spēle latviešu sarunvalodā funkcionālā skatījumā	
L.GRUMADIENĒ (Vilnius)	100
Tarmiu priegaidžiu atspindžiai miestuos žmoniū kalboje: eksperimentinis tyrimas	
E.P.HAMP (Chicago)	112
What do we mean by conservative' among indo-european language?	
A.HOLVUTS (Varšava)	117
Latviešu valodas pasīvās un nenoteiktas personas konstrukcijas no areāltipoloģiskā viedokļa	
A.KALNAČA (Rīga)	129
Darbības vārda laika formu temporalitātes un atemporalitātes aspekts	

M.KRÄNZLE (Greifswald)	136
Anmerkungen zum litauischen Aspekt	
I. KRISTOVSKA (Rēzekne)	148
Lietvārds anonīmajā 1817.g. latgaliešu gramatikas manuskriptā	
V.KUZINA (Rīga)	161
Par dažām iespējām latviešu valodas lingvostatistikajā izpētē	
R.KVAŠĪTE (Rīga/Šauļi)	167
Infinitīvs un tā savienojumi lietišķajos tekstos	
S.LAGZDIŅA (Rīga)	185
Adverbi, prievārdi vai pusprievārdi?	
R.MAKARE (Rīga)	206
Mūžīgais mainās	
V.MAŅČZAK (Krakow)	212
Ist das Litauische die altertümlichste indogermanische Sprache	
A.OZOLIŅA (Rīga)	219
17.gs. tekstu datorfonda izveides programmlīdzekļi	
J.ROZENBERGS (Rīga)	226
Par dažiem tekstveides paņēmieniem	
I. RŪMNIECE (Rīga)	232
Par latīnismiem 17. gs. avotos (vācu un latviešu tekstu salīdzinājums)	
V. SKUJIŅA (Rīga)	236
Terminu veidošanas principi tulkošanas aspektā	
I. ŠMIDEBERGS (Rīga)	246
Par latviešu valodas priedēkļu nozīmju aprakstu	
A.TIMUŠKA (Rīga)	256
Zoomorfismu semantikas raksturīgākās iezīmes dažās latviešu valodas izloksnēs	

J.VALDMANIS (Rīga)	264
Sintaktiskās konstrukcijas ar cita runu latviešu literārajā valodā	
A.VEISBERGS (Rīga)	271
Īsinātās vārddarināšanas formas latviešu valodā	
A.VULĀNE (Rīga)	283
Interfikss mūsdienu latviešu valodā	
I.ZAUBERGA (Rīga)	294
Position of translated literature within Latvian literary polysystem	
I.ZUICENA (Rīga)	310
Ceļš uz valsts valodu	

LINGUISTICA LETTICA 1

Salikts Latviešu valodas institūtā
Iespiests Latvijas-Somijas SIA "Madonas Poligrāfists"

Pasūtījuma Nr. 1538 Metiens 500 eks.